

Η ΕΠΙΔΙΩΞΗ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Η Ευημερία και ο Ρόλος του Κράτους

First published in Great Britain in 2012 by
The Institute of Economic Affairs
2 Lord North Street
Westminster
London
ISBN 978 0 255 36656 4

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Φιλελεύθερος

Τίτλος: Η Επιδίωξη της Ευτυχίας
Επιμέλεια πρωτότυπου: Φίλιπ Μπουθ
Φιλελεύθερος Τύπος Α.Ε., Αθήνα, Νοέμβριος 2019
Μετάφραση: Μυρτώ Βλιτσάκη
Επιμέλεια: Ξενοφών Μπαμιατζόγλου
Εξώφυλλο: Γιώργος Μίκροβας
Σελιδοποίηση: Όλγα Μαρία Βακόλα
ISBN: 978-618-5431-11-2

Η ΕΠΙΔΙΩΞΗ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Η Ευημερία και ο Ρόλος του Κράτους

Επιμέλεια Φίλιπ Μπουθ [PHILIP BOOTH]

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Οι συγγραφείς	11
Πρόλογος	15
Περίληψη.....	18
Διαγράμματα και πίνακες.....	20
1. Εισαγωγή.....	21
Φίλιπ Μπουθ	
Πολιτικοί σε σύγκυση.....	21
ΑΕΠ ή ΓΕ;	22
Ευτυχία και κρατική παρέμβαση.....	24
Ευτυχία από το κράτος ή ελευθερία για την επιδίωξη της ευτυχίας;	25
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΑΕΠ Ή ΓΕ;	30
2. Η ανοησία της ευημερίας στη δημόσια πολιτική.....	31
Πολ Όρμεροντ	
Εισαγωγή.....	31
Ο «αχυράνθρωπος» του ΑΕΠ.....	32
Ευημερία και δείκτες οικονομικής και κοινωνικής προόδου	35
Εγγενείς αδυναμίες στις μετρήσεις ευτυχίας	38
Επανεξέταση της σχέσης ευτυχίας και εισοδήματος	40
Ελέγχοντας την οικονομική και κοινωνική ζωή για την «προώθηση της ευτυχίας»	41
Συμπέρασμα.....	43
Παραπομπές	45
3. Υποκειμενική ευημερία, εισόδημα, οικονομική ανάπτυξη και μεγέθυνση.....	46
Ντάνιελ Γ. Σακς, Μπέτσυ Στήβενσον και Τζάστιν Γούλφερς	
Εισαγωγή.....	46

Βασικά συμπεράσματα	47
Το υπόβαθρο της υποκειμενικής ευημερίας	48
Οι εντός χώρας εκτιμήσεις της κλίσης ικανοποίησης - εισοδήματος	50
Διεθνείς συγκρίσεις ικανοποίησης και εισοδήματος	54
Ικανοποίηση και οικονομική μεγέθυνση	59
Εναλλακτικές μετρήσεις της υποκειμενικής ευημερίας	66
Συμπεράσματα	69
Παραπομπές	70
Παράρτημα	73
4. Είναι οι χώρες με μεγαλύτερη ισότητα πιο ευτυχισμένες;	76
Κρίστοφερ Σνόουντον	
Η ευτυχία είναι επίπεδη	76
Η «μη σχέση» ανάμεσα στην ευτυχία και την ισότητα	77
Η ακαδημαϊκή βιβλιογραφία για την ευτυχία και την ανισότητα	81
Ευτυχία και σχετικό εισόδημα	84
Μπορούμε να διαχειριστούμε το «φθόνο του εισοδήματος», έτσι κι αλλιώς;	87
Στάσεις ως προς την ανισότητα	88
Παραπομπές	96
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ	100
5. Ευημερία στην εργασία: Υπάρχουν μαθήματα;.....	101
Τζ. Ρ. Σάκλτον	
Αντικειμενικά και υποκειμενικά μέτρα ευημερίας στην εργασία	102
Αντισταθμιστικές διαφορές.....	107
Ωφελεί τον εργοδότη να παρέμβει για να βελτιώσει την ευημερία;	110
Δημόσια πολιτική και διεθνείς συγκρίσεις	113
Συμπεράσματα	118

Παραπομπές	120
6. Η ευημερία και το μέγεθος του κράτους	124
Κρίστιαν Μπιγμόρνακοφ	
Εισαγωγή.....	124
Κρατική ικανότητα και κίνητρα.....	126
Κύριοι καθοριστικοί παράγοντες της εθνικής ευτυχίας	128
Κρατική αναδιανομή	133
Συμπεράσματα	134
Παραπομπές	136
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΕΥΤΥΧΙΣΜΕΝΟΙ ΑΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ Ή ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΝΑ ΕΠΙΔΙΩΞΟΥΜΕ	
ΤΗΝ ΕΥΤΥΧΙΑ;	138
7. Η αβάστακτη ελαφρότητα της πολιτικής της ευτυχίας.....	139
Μαρκ ντε Βος	
Η ανακάλυψη της ευτυχίας από την πολιτική, ξανά.....	139
Μετρώντας τη μέτρηση της ευτυχίας.....	141
Μια ρηχή μορφή ευτυχίας	147
Ευτυχία, ελευθερία ή δικαιοσύνη;	150
Φτωχοί αλλά ευτυχισμένοι;	152
Συμπέρασμα.....	153
Παραπομπές	155
8. Μαθήματα από την αυστριακή οικονομική σχολή και τα οικονομικά της δημόσιας	
επιλογής για τη συζήτηση περί ευτυχίας.....	158
Πήτερ Τζ. Μπάτκι και Κρίστορερ Τζ. Κόιν	
Εισαγωγή.....	158
Εννοιολογικά ζητήματα	160
Πρακτικά ζητήματα.....	163

Αρνητικές απρόθεςτες συνέπειες	166
Συμπεράσματα	169
Παραπομπές	170
9. Η ευτυχία δεν ανήκει στις αρμοδιότητες της κυβέρνησης: το φιλοσοφικό λάθος	
στα οικονομικά της ευτυχίας	171
Πέδρο Σγουόρτζ	
Ο ωφελισμός του Λέαρντ.....	171
Ο πρωταρχικός στόχος της δημόσιας πολιτικής	173
Η ευτυχία ως δημόσιο αγαθό	178
Η δικαιοσύνη της αγοράς.....	182
Παραπομπές	187

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Κρίστιαν Μπιόρνσκοφ [Christian Bjornskov]

Ο Κρίστιαν Μπιόρνσκοφ είναι αναπληρωτής καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Άαρχους στη Δανία. Σπούδασε οικονομικά στο Άαρχους και απέκτησε το διδακτορικό του από τη Σχολή Διοίκησης Επιχειρήσεων του Άαρχους το 2005. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα καλύπτουν την πολιτική οικονομία, τα θεσμικά οικονομικά και τις σπουδές ευτυχίας. Ο Κρίστιαν είναι στη συντακτική ομάδα του *Public Choice* και του *European Journal of Political Economy*, και συνεργάζεται με το Κέντρο Πολιτικών Σπουδών της Κοπεγχάγης. Η έρευνά του έχει δημοσιευτεί σε ένα ευρύ φάσμα ακαδημαϊκών περιοδικών, όπως το *Journal of Development Economics*, το *Journal of Law and Economics*, το *Public Choice* και το *Journal of Happiness Studies*. Περισσότερες πληροφορίες είναι διαθέσιμες στη διεύθυνση: <http://pure.au.dk/portal/da/chbj@asb.dk>.

Πίτερ Μπάτκι [Peter Boettke]

Ο Πίτερ Μπάτκι είναι καθηγητής οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Τζορτζ Μέισον [George Mason University (GMU)], και καθηγητής BB&T για τις Σπουδές Καπιταλισμού στο Κέντρο Μέρκατους [Mercatus Center] στο GMU. Είναι επίσης αρχισυντάκτης του *Review of Austrian Economics*. Η προσωπική του ιστοσελίδα είναι: <http://econfaculty.gmu.edu/pboettke/>.

Φίλιπ Μπουθ [Philip Booth]

Ο Φίλιπ Μπουθ είναι Διευθυντής Σύνταξης και Προγραμματισμού του Institute of Economic Affairs και καθηγητής Ασφάλισης και Διαχείρισης Κινδύνων στη Σχολή Διοίκησης Επιχειρήσεων Κας του Πανεπιστημίου Σίτι [Cass Business School, City University]. Έχει γράψει εκτενώς επάνω στις ρυθμίσεις, την κοινωνική ασφάλιση και την κοινωνική διδασκαλία του καθολικισμού. Είναι μέλος του Ιν-

στιτούτου των Αναλογιστών [Institute of Actuaries] και της Βασιλικής Στατιστικής Εταιρείας [Royal Statistical Society], και συντάκτης των *Actuarial Annals* και *British Actuarial Journal*. Έχει υπάρξει σύμβουλος της Τράπεζας της Αγγλίας σε θέματα χρηματοπιστωτικής σταθερότητας (1998-2002), αλλά και επισκέπτης ερευνητής στο Μπλάκφριαρς Χολ [Blackfriars Hall], του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (2010/11).

Κρίστοφερ Κόιν [Christopher Coyne]

Ο Κρίστοφερ Κόιν είναι ο Φ. Α. Χάρπερ [F.A. Harper] Καθηγητής Οικονομικών στο Κέντρο Μέρκατους του Πανεπιστημίου Τζορτζ Μέισον. Επίσης, είναι συντάκτης Βόρειας Αμερικής του *Review of Austrian Economics*. Η προσωπική του ιστοσελίδα είναι: www.ccoyne.com.

Μαρκ Ντε Βος [Marc De Vos]

Ο Μαρκ Ντε Βος είναι καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γάνδης και γενικός διευθυντής του Itinera Institute, μιας μη κομματικής πολιτικής δεξαμενής σκέψης με έδρα τις Βρυξέλλες. Δημοσιεύει συχνά, δίνει διαλέξεις και συζητάει για θέματα ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, παγκοσμιοποίησης, μεταρρυθμίσεων της αγοράς εργασίας, συντάξεων, γήρανσης, υγειονομικής περίθαλψης και κράτους πρόνοιας. Έχει συγγράψει, ατομικά και μαζί με άλλους, αρκετά βιβλία και άρθρα. Το πιο πρόσφατο βιβλίο του είναι το *After the Meltdown: The future of Capitalism and Globalization in the Age of the Twin Crisis* (Shoehorn, 2010).

Πολ Όρμεροντ [Paul Ormerod]

Ο Πολ Όρμεροντ είναι συγγραφέας τριών μπεστ-σέλερ στα οικονομικά: *The Death of Economics*, *Butterfly Economics* και *Why Most Things Fail*, που ανακηρύχθηκε από το *Business Week* Βιβλίο της Χρονιάς για τις Επιχειρήσεις στις ΗΠΑ. Σπούδασε οικονομικά στο Καίμπριτζ και απέκτησε MPhil οικονομικών στην Οξφόρδη. Το 2009 του απονεμήθηκε διδακτορικό τίμησέν ένεκεν από το Πανεπιστήμιο του Ντάραμ [Durham] για τη «διακεκριμένη συμβολή του στα οικονομικά». Ο Πολ είναι σύμβουλος επιχειρήσεων αλλά διατηρεί στενούς ακαδημαϊκούς δεσμούς και δημοσιεύει σε πολλά ακαδημαϊκά περιοδικά, όπως τα *Proceedings of the Royal Society (Biology)*, *Physica A*, *Mind and Society* και *Journal of Economic Interaction and Coordination*. Περισσότερες λεπτομέρειες είναι διαθέσιμες στη διεύθυνση: www.paulormerod.com.

Ντάνιελ Σακς [Daniel Sacks]

Ο Ντάνιελ Σακς είναι διδακτορικός φοιτητής στο Πρόγραμμα Εφαρμοσμένων Οικονομικών στη Σχολή Γουόρτον [Wharton School] του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια. Η έρευνά του υποστηρίζεται από Μεταπτυχιακή Ερευνητική Υποτροφία του Εθνικού Ιδρύματος Επιστημών [National Science Foundation Graduate Research Fellowship].

Πέδρο Σγουόρτζ [Pedro Schwartz]

Ο Πέδρο Σγουόρτζ είναι Διακεκριμένος Καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Πάμπλο της Μαδρίτης. Οι γνώσεις του για τον ωφελισισμό και τα οικονομικά της ευτυχίας προέρχονται από τη διδακτορική διατριβή του επάνω στη Νέα Πολιτική Οικονομία του Τζον Στιούαρτ Μιλ [The New Political Economy of John Stuart Mill] στο LSE, όπως και από την ενασχόλησή του με το Bentham Project. Γράφει για ζητήματα πολιτικής φιλοσοφίας από οικονομική σκοπιά και ετοιμάζει την αγγλική μετάφραση του βιβλίου του In search of Montesquieu. Για το IEA έγραψε το Euro as Politics (2004).

Τζ. Ρ. Σάκλτον [J. R. Shackleton]

Ο Τζ. Ρ. Σάκλτον είναι καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Μπάκιγχαμ [Buckingham] και μέλος του IEA. Έχει διατελέσει Κοσμήτορας των Σχολών Διοίκησης Επιχειρήσεων στα Πανεπιστήμια του Ανατολικού Λονδίνου και του Γουέστμινστερ [Westminster]. Δίδαξε επίσης στο Κουίν Μαίρη [Queen Mary], το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου και υπήρξε οικονομικός σύμβουλος στην Οικονομική Υπηρεσία της Κυβέρνησης. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται κυρίως στις αγορές εργασίας και στα θέματα απασχόλησης. Έχει δημοσιεύσει ευρέως και σε ακαδημαϊκά και σε λαϊκά μέσα ενημέρωσης, και έχει εμφανιστεί πολλές φορές στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση.

Κρίστοφερ Σνόουντον [Christopher Snowdon]

Ο Κρίστοφερ Σνόουντον σπούδασε ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Λάνκαστερ [Lancaster] και εργάζεται ως συγγραφέας και δημοσιογράφος από το 2009. Το ερευνητικό του έργο εστιάζει στην απαγόρευση, στην σκουπιδοεπιστήμη και στη δημόσια υγεία. Είναι συγγραφέας των The Spirit Level Delusion και Velvet Glove, Iron Fist: A History of Anti-Smoking. Το πιο πρόσφατο βιβλίο του είναι το The Art of Suppression: Pleasure, Panic and Prohibition since 1800.

Μπέτου Στήβενσον [Betsey Stevenson]

Η Μπέτου Στήβενσον είναι επίκουρη καθηγήτρια Επιχειρήσεων και Δημόσιας Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Γουόρτον [Wharton] της Πενσυλβάνια. Έλαβε Masters και διδακτορικό στα οικονομικά από το Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ το 1999 και το 2001, αντίστοιχα. Η Μπέτου είναι επισκέπτρια επίκουρη καθηγήτρια και επισκέπτρια επιστημονική συνεργάτης στο Τμήμα Βιομηχανικών Σχέσεων του Τμήματος Οικονομικών του Πανεπιστημίου Πρίνστον. Συνεργάζεται με το National Bureau of Economic Research, το American Law and Economics Association και το CESifo στο Μόναχο. Έχει δημοσιεύσει πολλά άρθρα σε ακαδημαϊκά περιοδικά όπως τα Contemporary Economic Policy, Quarterly Journal of Economics και Journal of Labor Economics.

Τζάστιν Γούλφερς [Justin Wolfers]

Ο Τζάστιν Γούλφερς είναι αναπληρωτής καθηγητής Επιχειρήσεων και Δημόσιας Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Γουόρτον [Wharton] της Πενσυλβάνια. Φοίτησε στο Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ από το 1997 μέχρι το 2001, και είναι κάτοχος διδακτορικού και ΑΜ στα Οικονομικά. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν το δίκαιο και τα οικονομικά, τα οικονομικά της εργασίας, την κοινωνική πολιτική, την πολιτική οικονομία, τα συμπεριφορικά οικονομικά και τα μακροοικονομικά. Είναι συνεργάτης ερευνητής του National Bureau for Economic Research και συνεργάτης των Center for the Study of Poverty and Inequality, Kiel Institute for the World Economy και Brookings Institution. Έχει δημοσιεύσει άρθρα σε ακαδημαϊκά περιοδικά όπως τα Contemporary Economic Policy, Quarterly Journal of Economics και American Economic Journal: Economic Policy. Έχει επίσης δημοσιεύσει έρευνα για την Παγκόσμια Τράπεζα.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

« εν είμαι σίγουρος αν αυτό που μόλις υποστήριξες είναι τετριμμένο ή εσφαλμένο, αλλά είμαι σίγουρος ότι είναι ή το ένα ή το άλλο». Έτσι μου είπε ο φροντιστής μου στο πρώτο μου φροντιστήριο ηθικής φιλοσοφίας ως φοιτητής.

Μόλις του είχα διαβάσει την εργασία μου – μια παθιασμένη υπεράσπιση της θεωρίας του ωφελιμισμού.

Ο ωφελιμισμός μου φαινόταν, εκ πρώτης όψεως, αδιαμφισβήτητος. Ο ορθός τρόπος δράσης ήταν αυτός που μεγιστοποιούσε την ευτυχία για τον μέγιστο αριθμό ανθρώπων. Όλοι οι άλλοι παράγοντες πρέπει να υπάγονται σ' αυτήν την «αρχή της μέγιστης ευτυχίας», όπως το έθεσε ο Τζέρεμι Μπένθαμ [Jeremy Bentham], ο σημαντικότερος εκφραστής της θεωρίας του ωφελιμισμού.

Ακόμη και για έναν (όχι πολυδιαβασμένο) πρωτοετή, υπήρχαν κάποια προφανή προβλήματα με την ωφελιμιστική ηθική, με την αμφιβολία για τον τρόπο μέτρησης της ευτυχίας να είναι απλά μια από τις μικρότερες ενοχλήσεις. Θα έπρεπε να ενδιαφερόμαστε για το αθροιστικό σύνολο της ανθρώπινες ευτυχίας ή θα έπρεπε να λαμβάνουμε υπόψη παράγοντες κατανομής; Θα ήταν η μέση και όχι η αθροιστική ευτυχία των ανθρώπων ένας πιο επιθυμητός στόχος; Πώς θα έπρεπε τα να αντιμετωπιστούν τα διαγενεακά ζητήματα; Θα ήταν θεμιτό να μεταβάλλουμε την ευτυχία του σημερινού πληθυσμού σε βάρος ή προς όφελος των αγέννητων; Μετράνε μόνο οι άνθρωποι, ή πρέπει να συνυπολογιστούν όλα τα έμβια όντα στην κύρια εξίσωση μεγιστοποίησης της ευτυχίας;

Για λίγες ημέρες, ωστόσο, αυτά μου φαίνονταν απλές αποχρώσεις πιθανής διαφωνίας στο πλαίσιο μιας εξαιρετικά ελκυστικής καθολικής ηθικής θεωρίας. Αν δεν είναι η ανθρώπινη ευτυχία ο βασικός οδηγός μας στη λήψη αποφάσεων, τότε τι είναι;

Ευτυχώς, δεν πέρασαν πολλές εβδομάδες προτού ανακαλύψω τη δουλειά των Τζον Ρωλς [John Rawls] και Ρόμπερτ Νόζικ [Robert Nozick], οι οποίοι συνέβαλαν στην αποσαφήνιση της ηθικά αντι-δυσθητικής φύσης του ωφελιμισμού και στη δημιουργία ενός περισσότερο φιλελεύθερου, ατομικιστικού πλαισίου για την πολιτική θεωρία.

Η μηχανή εμπειρίας του Νόζικ είναι ίσως το κομμάτι του έργου του που έχει αναλυθεί και συζητηθεί εντονότερα. Εν συντομία, ο Νόζικ μας καλεί να εξετάσουμε την υπόθεση ότι συνδεόμαστε με

μια μηχανή η οποία μας γεννά τις αισθήσεις μιας ζωής πιο ευτυχημένης από εκείνην που θα ζούσαμε σε άλλη περίπτωση. Αν απλώς προσδεσνόμεσταν σε αυτό το «οργάνισματρον» και πατούσαμε τον διακόπτη, θα βιώναμε μεγαλύτερα επίπεδα έκστασης και λιγότερα συναισθήματα πόνου.

Όχι μόνο θα αποφεύγαμε στην πραγματικότητα να εξαναγκάσουμε τους συμπολίτες μας να χρησιμοποιήσουν τέτοιες μηχανές, αλλά δεν θα το επιλέγαμε εθελοντικά ούτε για τον εαυτό μας. Θα διαλέγαμε, χωρίς δισταγμό, τον λιγότερο ευτυχισμένο αλλά πιο ατομικιστικό δρόμο. Πιθανότατα θα θεωρούσαμε ότι όποιος χρησιμοποιεί τη μηχανή διαπράττει ένα είδος αυτοκτονίας. Η ευτυχία δεν είναι κάτι που θέλουμε απλά να βιώσουμε· είναι κάτι που θέλουμε να πετύχουμε.

Αλλά αν ο ωφελισμός έχει αντιμετωπιστεί με επιτυχία στη σφαίρα της ηθικής φιλοσοφίας, απειλεί να επανεμφανιστεί στον τομέα των οικονομικών.

Τα οικονομικά της «ευημερίας» ή «ευτυχίας», φιλοδοξούν να δείξουν ότι οι παραδοσιακές μετρήσεις οικονομικής «επιτυχίας»-όπως το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν-απλώς σημαδεύουν λάθος στόχο. Μερικοί λένε ότι όταν ρωτάς τους ανθρώπους πόσο ικανοποιημένοι είναι σε διάφορους τομείς της ζωής τους, δεν υπάρχει και μεγάλη συσχέτιση με τον υλικό πλούτο. Ο τρόπος για να αυξηθεί η ευτυχία, ισχυρίζονται ότι δείχνουν οι έρευνές τους, είναι να αγωνιστούμε για μια πιο ίση κατανομή των πόρων και έναν πιο μεγάλο ρόλο για το κράτος. Θα έπρεπε συνεπώς να προσπαθούμε να μεγιστοποιήσουμε τις απαντήσεις ευτυχίας των ανθρώπων στις έρευνες, παρά τον αριθμό των λιρών, δολαρίων ή ευρώ στις τσέπες τους.

Αυτή η μονογραφία συγκεντρώνει μια σειρά άρθρων, που κάνουν δύο πράγματα. Τα άρθρα του δεύτερου μισού της μονογραφίας εξετάζουν τη θεμελιώδη προκείμενη ότι η κυβέρνηση θα έπρεπε να προσπαθεί να μεγιστοποιεί την ευημερία, όπως υπονόησε ο πρωθυπουργός – αυτό σχετίζεται με τα φιλοσοφικά ζητήματα με τα οποία πάλεψα ως φοιτητής. Τι συμβαίνει όταν αυτή η προσέγγιση συγκρούεται με θεμελιώδεις ηθικές επιταγές ή εμποδίζει την ελευθερία σε μη αποδεκτό βαθμό; Αν η κρατική παρέμβαση για την αύξηση του εθνικού εισοδήματος δεν λειτουργεί, τότε γιατί θα έπρεπε να λειτουργεί για την αύξηση της ευημερίας; Πρέπει να κατευθύνουμε την κοινωνία σε έναν μοναδικό κοινό σκοπό;

Τα πρώτα άρθρα εξετάζουν κάποιους κοινούς εμπειρικούς μύθους που χρησιμοποιούνται συχνά για να δικαιολογήσουν την κρατική παρέμβαση για την προαγωγή της ευημερίας. Εν περιλήψει, δείχνουν ότι οι άνισες κοινωνίες δεν είναι στην πραγματικότητα λιγότερο ευτυχισμένες, και ότι οι δείκτες ευημερίας είναι πολύ αμ-

βλεία μέτρα που δεν σχετίζονται γενικά με άλλες μεταβλητές με τις οποίες θα περιμέναμε να σχετίζονται. Ένα κεφάλαιο πραγματεύεται το λεγόμενο Παράδοξο του Έστερλιν [Easterlin] και δείχνει ότι η ευτυχία σχετίζεται με το εισόδημα και την οικονομική μεγέθυνση, ότι δεν υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στο ΑΕΠ και τη ΓΕ (Γενική Ευημερία), όπως υπαινίχθηκε ο πρωθυπουργός ότι συμβαίνει.

Συνολικά, αυτά τα άρθρα, γραμμένα από μερικούς από τους κορυφαίους ερευνητές σε αυτό το πεδίο, θέτουν υπό αμφισβήτηση και τα επιχειρήματα και τα συμπεράσματα των «οικονομολόγων της ευτυχίας», που πιστεύουν στη σκόπιμη κρατική δράση και τον σχεδιασμό για να αυξηθεί η μετρήσιμη ευημερία. Αποδεικνύουν ότι οι υποθέσεις που κάνουν είναι γενικά είτε τετριμμένες, είτε εσφαλμένες.

Οι απόψεις που εκφράζονται σ' αυτή τη μονογραφία είναι, όπως όλες οι δημοσιεύσεις του ΙΕΑ, απόψεις των συγγραφέων και όχι του Ινστιτούτου (το οποίο δεν έχει συλλογική άποψη), των διαχειριστών, των Μελών του Ακαδημαϊκού Συμβουλίου ή του ανώτερου προσωπικού του.

ΜΑΡΚ ΛΙΤΛΓΟΥΝΤ

MARK LITTLEWOOD

Γενικός Διευθυντής και Ralph Harris Fellow

Institute of Economic Affairs

Δεκέμβριος 2011

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

- Η ιδέα που διατυπώθηκε από τη βρετανική κυβέρνηση ότι οι οικονομολόγοι και οι πολιτικοί επιδιώκουν πολιτικές που κατευθύνονται προς τη μεγιστοποίηση του ΑΕΠ είναι ένας «αχυράνθρωπος». Η κυβέρνηση πάντα είχε πολλούς διαφορετικούς στόχους, και η κυβερνητική πολιτική θα ήταν πολύ διαφορετική σήμερα αν η οικονομική ανάπτυξη ήταν η μόνη προτεραιότητα.
- Οι ρητές προσπάθειες της κυβέρνησης να ελέγξει το ΑΕΠ, ή να το μεγεθύνει ραγδαία, έχουν αποτύχει. Μια τέτοια νοοτροπία επιδίωξης στόχων είναι μέρος της έπαρσης του κεντρικού σχεδιασμού. Προσπάθειες να κατευθύνει κεντρικά η πολιτική προς τη βελτίωση της γενικής ευημερίας, επίσης θα αποτύχουν.
- Σε αντίθεση με τις δημοφιλείς αντιλήψεις, η πρόσφατη στατιστική έρευνα δείχνει ότι η ευτυχία σχετίζεται με το εισόδημα. Αυτή η σχέση ισχύει μεταξύ των χωρών, εντός των χωρών και μέσα στον χρόνο. Η σχέση είναι ισχυρή και ισχύει τόσο για τα υψηλότερα όσο και για τα χαμηλότερα εισοδήματα. Αυτό θέτει υπό αμφισβήτηση τον ισχυρισμό ότι οι άνθρωποι βρίσκονται σε έναν «ηδονικό κυλιόμενο τάπητα» που τους εμποδίζει να γίνουν πιο ευτυχισμένοι όταν αυξάνεται το εισόδημά τους πάνω από ένα ορισμένο επίπεδο.
- Αυτή η νέα εργασία, χρησιμοποιώντας ένα σύνολο δεδομένων από 126 χώρες, δείχνει ότι η συσχέτιση ανάμεσα στην ικανοποίηση από τη ζωή και στον λογάριθμο του σταθερού εισοδήματος σε μια χώρα, βρίσκεται ανάμεσα στο 0,3 και στο 0,5. Υπάρχει παρόμοια συσχέτιση ανάμεσα στην αύξηση της ικανοποίησης από τη ζωή και την αύξηση του εισοδήματος.
- Δεν αποδεικνύεται ότι η ισότητα συνδέεται με την ευτυχία. Πράγματι, οι υποστηρικτές της μεγαλύτερης εισοδηματικής ισότητας παραδέχονται ότι αδυνατούν να παραθέσουν τέτοια τεκμήρια και, αντ' αυτών, στηρίζονται σε καθόλου ικανοποιητικές μορφές έμμεσων συναγωγών. Οι πιο σαφείς παράγοντες ευημερίας φαίνεται ότι είναι η απασχόληση, ο γάμος, η θρησκευτική πίστη και η αποφυγή της φτώχειας. Κανένας από αυτούς δεν σχετίζεται εμφανώς με την εισοδηματική ισότητα.
- Η κυβέρνηση πιέζεται να θεσπίσει περαιτέρω νομοθεσία για την

προώθηση της «ευημερίας στην εργασία». Αυτή περιλαμβάνει, για παράδειγμα, τη γονική άδεια. Η θεωρητική και εμπειρική τεκμηρίωση για μια τέτοια νομοθεσία είναι αδύναμη. Δεν υπάρχει καμιά σχέση ανάμεσα σε αντικειμενικά μέτρα εργασιακής ευημερίας και στην έκταση της νομοθεσίας για την προστασία της απασχόλησης, τη συμμετοχή σε συνδικάτα, κτλ. Δεδομένης της σχέσης ανάμεσα στην ευημερία και την απασχόληση, οποιαδήποτε νομοθεσία για την προστασία της απασχόλησης που οδηγεί σε περισσότερη προσωρινή απασχόληση ή μειώνει την απασχόληση, θα έβλαπτε την ευημερία.

- Η σύγκριση μεταξύ 74 χωρών αποδεικνύει ότι η κρατική τελική κατανάλωση επηρεάζει αρνητικά τα επίπεδα ευτυχίας και ότι η αρνητική επιρροή εμφανίζεται ανεξαρτήτως του πόσο αποτελεσματική είναι η κρατική γραφειοκρατία ή πόσο δημοκρατική είναι η χώρα. Η αύξηση των κρατικών δαπανών κατά το ένα τρίτο θα προκαλούσε άμεση μείωση της ευτυχίας περίπου 5 με 6 τοις εκατό. Η αύξηση του συγκεντρωτισμού στην κρατική λήψη αποφάσεων είναι πιθανό να οδηγήσει σε ένα πιο παρεμβατικό κράτος και σε λιγότερη και σε χαμηλότερη ευημερία.
- Αν οι άνθρωποι επιθυμούν να μεγιστοποιήσουν την ευημερία τους και είναι οι καλύτεροι κριτές της προσωπικής τους ευημερίας, θα αποφασίσουν οι ίδιοι πώς θα αξιοποιήσουν τους οικονομικούς τους πόρους για να επιδιώξουν τους δικούς τους στόχους. Πρέπει να αφήσουμε τις προτιμήσεις των ανθρώπων για την ευημερία τους να αποκαλυφθούν από τις πράξεις τους, παρά μέσα από έρευνες για το τι λένε ότι προτιμούν.
- Τα μέτρα ευτυχίας είναι βραχυπρόθεσμα, παροδικά και επιφανειακά μέτρα της γνήσιας ευημερίας των ανθρώπων.
- Εκείνοι που επιθυμούν να χρησιμοποιήσουν τα οικονομικά της ευτυχίας στη δημόσια πολιτική, δεν έχουν κανέναν αποτελεσματικό τρόπο για να προσδιορίσουν το κατά πόσον πρέπει να ανταλλάξουν την ευημερία με εκπώσεις στη δικαιοσύνη, τις ηθικές αξίες ή την ελευθερία. Πρόκειται για μια ωφελιστική φιλοσοφία που εφαρμόζει μια αρχή που πολλοί μπορεί να χρησιμοποιούν στη δική τους ζωή, στην κοινωνία συνολικά. Η εφαρμογή μιας τέτοιας γενικής αρχής στην οργάνωση της κοινωνίας ως σύνολο, είναι ιδιαίτερα επικίνδυνη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

- Διάγραμμα 1** Ευτυχία και δημόσιες δαπάνες στο ΗΒ, 1979-2010
- Διάγραμμα 2** Ευτυχία και ανισότητα στο ΗΒ, 1979-2010
- Διάγραμμα 3** Σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα εντός μεμονωμένων χωρών: Gallup World Poll
- Διάγραμμα 4** Ικανοποίηση από τη ζωή και πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ: Gallup World Poll
- Διάγραμμα 5** Αλλαγές στην ικανοποίηση από τη ζωή και οικονομική μεγέθυνση στην Ευρώπη: Έρευνα Ευρωβαρόμετρο
- Διάγραμμα 6** Μακρές διαφορές στην ικανοποίηση από τη ζωή και τον λογάριθμο του ΑΕΠ: World Values Survey
- Διάγραμμα 7** Δεκαετίες διαφορές στην ικανοποίηση από τη ζωή και τον λογάριθμο του ΑΕΠ: Ευρωβαρόμετρο
- Διάγραμμα 8** Ευτυχία και ΑΕΠ: World Values Survey, 1999-2004
- Διάγραμμα 9** Διακρατικές μετρήσεις αισθημάτων της προηγούμενης ημέρας και ΑΕΠ: Gallup World Poll
- Διάγραμμα 10** Νιώθω «πολύ ευτυχία» ή «αρκετή ευτυχία»
- Διάγραμμα 11** Μέση ευτυχία και εισοδηματική ανισότητα (όπως τη μετρά ο συντελεστής Gini) στις ΗΠΑ, 1971-2004
- Διάγραμμα 12** Ποσοστό αυτοκτονιών ανά 100.000 κατοίκους
- Διάγραμμα 13** «Οι περισσότεροι άνθρωποι είναι άξιοι εμπιστοσύνης»
- Διάγραμμα 14** Συμμετοχή σε κοινοτικές ομάδες
- Διάγραμμα 15** Οικονομική ελευθερία (Heritage Foundation, 2011)
- Διάγραμμα 16** «Ο Θεός είναι πολύ σημαντικός στη ζωή μου»
- Διάγραμμα 17** Μέση ανεργία, 1995-2002, (%)
- Διάγραμμα 18** Ποσοστό γάμων που καταλήγουν σε διαζύγιο
- Πίνακας 1** Αποτελέσματα παλινδρόμησης από διάφορα σύνολα δεδομένων
- Πίνακας 2** Κάποιοι δείκτες ευημερίας στην εργασία, με συγκριτικές κατατάξεις

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Φίλιπ Μπουθ

Πολιτικοί σε σύγχυση

Πριν από έξι σχεδόν χρόνια, ο Ντέιβιντ Κάμερον δήλωσε σε μια ομιλία του: «Είναι καιρός να παραδεχτούμε ότι η ζωή είναι κάτι περισσότερο από χρήματα, είναι καιρός να εστιάσουμε όχι μόνο στο ΑΕΠ, αλλά και στη ΓΕ – γενική ευημερία.¹ Το ΙΕΑ απάντησε με μια μονογραφία της Έλεν Τζονς [Helen Johns] και του συγγραφέα ενός από τα κεφάλαια της παρούσας συλλογής, του Πολ Όρμεροντ. Σε μεταγενέστερη ομιλία, ο Ντέιβιντ Κάμερον παρουσιάστηκε πιο σκεπτικός απέναντι στην ατζέντα της ευημερίας (ή της ευτυχίας²) και στην πραγματικότητα αναφέρθηκε στον λόγο του στο έργο των Τζονς και Όρμεροντ. Πριν από δώδεκα μήνες όμως, ο Ντέιβιντ Κάμερον αποφάσισε να ξαναθέσει το θέμα, δηλώνοντας: «[Οι δείκτες ευημερίας] θα μπορούσαν να μας δώσουν μια γενική εικόνα του κατά πόσον η ζωή βελτιώνεται» και τελικά «να οδηγήσουν σε κυβερνητική πολιτική περισσότερο εστιασμένη, όχι μόνο στα κέρδη και τις ζημιές, αλλά και σε όλα εκείνα τα πράγματα που κάνουν τη ζωή να αξίζει». ³ Στο πλαίσιο αυτό, ανακοίνωσε ένα μεγάλο πρόγραμμα κρατικής δαπάνης ώστε να βρούμε πώς να μετράμε την ευτυχία και την ευημερία.

Έτσι βρισκόμαστε τώρα πίσω στο σημείο που ήμασταν το 2006, με τις ίδιες αντιφάσεις, τα ίδια παράδοξα και τα ίδια διλήμματα. Όντας πλέον πρωθυπουργός, ο Κάμερον δήλωσε το 2006: «Η ευημερία δεν μπορεί να μετρηθεί με χρήματα ή να γίνει εμπόρευμα στην αγορά. Δεν μπορεί να διαταχθεί με νόμο ή να παρασχεθεί από την κυβέρνηση» και μετά, μέσα σε δευτερόλεπτα, δήλωσε: «Η βελτίωση του αισθήματος ευημερίας της κοινωνίας μας, είναι, πιστεύω, η κεντρική πολιτική πρόκληση του καιρού μας... Πιστεύω ότι μια νέα πολιτική ατζέντα που έχει την ευημερία, όπως και τη δημιουργία πλούτου, ως

1 Την ομιλία του 2006 στο Google Zeitgeist μπορείτε να τη βρείτε στο: <http://www.guardian.co.uk/politics/2006/may/22/conservatives.davidcameron>.

2 Οι δύο έννοιες χρησιμοποιούνται λίγο πολύ εναλλάξ στην παρούσα μονογραφία, παρ' όψι διάφορα κεφάλαια εξετάζουν ως ένα βαθμό διαφορετικές πτυχές της ευτυχίας ή της ευημερίας.

3 Την ομιλία του 2010 μπορείτε να τη βρείτε στο: <http://www.number10.gov.uk/news/pm-speech-on-well-being/>. Η ομιλία αυτή ήταν επίσης αξιοσημείωτη για τρία παραδείγματα της πλάνης του σπαρμένου παραθύρου που χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει τη μείωση της ευημερίας αντί για το εθνικό εισόδημα. Στην πραγματικότητα, ο πρωθυπουργός δήλωσε ότι το έγκλημα, η αρρώστια και οι σεισμοί θα μπορούσαν να αυξήσουν το ΑΕΠ, επειδή αυξάνουν τις δαπάνες για κλειδαριές, νέα κτίρια, κτλ! Αυτό δεν το ανέφερε καν ως βραχυπρόθεσμο φαινόμενο.

στόχο της πρέπει να βρει τρόπους να αντιμετωπίσει αυτές τις προκλήσεις». Μπορεί η κυβέρνηση να παράσχει ευημερία ή δεν μπορεί;

Λίγο αργότερα, στην ίδια ομιλία, το θέμα και πάλι δεν ξεκαθάρισε:

Υπάρχουν κάποιοι στη Δεξιά που θα έλεγαν ότι αυτό δεν έχει καμιά σχέση με την πολιτική – ότι θα έπρεπε να τα αφήσουμε όλα στην αγορά και να μην παρεμβαίνουμε... Αλλά τι είδους πολιτική είναι αυτή που δεν έχει τίποτε να πει για μια τόσο σημαντική πλευρά της ζωής των ανθρώπων;... Εμείς πρέπει να δείξουμε ότι η πολιτική μπορεί να κάνει μια θετική διαφορά. Η παραδοσιακή απάντηση της Δεξιάς –ότι η κυβέρνηση δεν μπορεί να κάνει και πολλά για όλα αυτά και δεν πρέπει να προσπαθεί– είναι ανεπαρκής. Αλλά εξίσου, η αντίληψη της νέας Αριστεράς –ότι η κυβέρνηση πρέπει να ρυθμίζει κάθε λεπτομέρεια της εργασιακής ζωής– είναι αναποτελεσματική. Προκαλεί απρόθετες συνέπειες.

Συνέχισε λέγοντας ότι η νέα προσέγγιση θα αφορούσε την παιδεία, τα κίνητρα και την ηγεσία.

Υπάρχουν σοβαροί λόγοι για τους οποίους η ομιλία που ορίζει τη σημερινή προσέγγιση της κυβέρνησης στο θέμα ήταν γεμάτη αντιφάσεις – είναι ένα αληθινά πολύπλοκο θέμα από άποψη και θετικών οικονομικών και φιλοσοφίας. Τα πολύπλοκα θέματα χρειάζονται προσεκτική εξέταση που να αποφεύγει τη συγκεχυμένη σκέψη. Τα άρθρα στην παρούσα μονογραφία βοηθάνε ουσιαστικά να επιλυθούν αυτά τα θέματα και βοηθάνε επίσης στο ότι παρέχουν εμπειρικά στοιχεία για τις πολιτικές που πρέπει να αποφεύγονται εάν η κυβέρνηση πρόκειται να προωθήσει την ευημερία. Πράγματι, τα άρθρα στο δεύτερο μισό του τόμου υποδεικνύουν σε γενικές γραμμές ότι η κυβέρνηση δεν πρέπει να προωθεί συνειδητά την ευημερία, αλλά να διασφαλίζει, αντ' αυτού, τις συνθήκες στις οποίες οι άνθρωποι μπορούν να βρουν μόνοι τους την ευτυχία.

22 ΑΕΠ ή ΓΕ;

Τα άρθρα στην αρχή αυτού του τόμου ασχολούνται με διάφορους μύθους. Ο Πολ Όρμεροντ παραδέχεται ότι είναι δύσκολο να βρει κανείς κάποια σχέση ανάμεσα στο εισόδημα και την ευτυχία και εξηγεί ότι υπάρχουν αρκετοί λόγοι γι' αυτό. Πολλοί άνθρωποι –και στην κυβέρνηση– χρησιμοποιούν αυτό το συμπέρασμα για να ισχυριστούν ότι η κυβέρνηση θα έπρεπε να επιδιώκει άλλους στόχους. Πράγματι, ο πρωθυπουργός το χρησιμοποίησε ως ρητή δικαιολογία για την επιδίωξη της «ΓΕ» στην ομιλία του το 2010 – δήλωσε ότι η ευτυχία πέθανε ενώ αυξήθηκε το εισόδημα. Το επόμενο κεφάλαιο στην παρούσα μονογραφία πραγματεύεται ευθέως αυτό το θέμα και παρουσιάζει σημαντικά στοιχεία που αντιτίθενται στον ισχυρισμό

του πρωθυπουργού. Ωστόσο, ο Όρμεροντ δείχνει, παρ' όλα αυτά, ότι στην πραγματικότητα είναι δύσκολο να συνδέσει κανείς την ευτυχία με τις περισσότερες άλλες μεταβλητές (ισότητα, κρατικές δαπάνες, κτλ...). Φαίνεται λοιπόν ότι οι πολιτικοί δεν μπορούν να βασιστούν σε κανένα στοιχείο για οποιαδήποτε δημόσια πολιτική βασισμένη στην επιδίωξη της γενικής ευημερίας. Υπάρχουν καλοί λόγοι για αυτό και ένας από τους λόγους είναι ότι η μετρήσιμη ευτυχία είναι ένα φραγμένο μέτρο, ενώ το εθνικό εισόδημα δεν είναι. Με άλλα λόγια, η δυσκολία να βρεθούν αυτές οι σχέσεις μεταξύ εισοδήματος και ευτυχίας προκύπτει από πολύπλοκες στατιστικές ιδιότητες των δεδομένων.

Επιπροσθέτως, ο Όρμεροντ υποστηρίζει ότι είναι αδύνατον να προβλέψουμε και να ελέγξουμε την ευημερία, και πράγματι οι πολιτικοί παραίταν σίγουροι στο παρελθόν για την ικανότητά τους να προβλέψουν και να ελέγξουν το ΑΕΠ. Η επιδίωξη της γενικής ευημερίας θα ήταν η απόλυτη παραδοχή της καθοδηγούμενης από στόχους νοοτροπίας, που έχει υπονομεύσει την εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση.

Ο Όρμεροντ λέει και κάτι άλλο σημαντικό. Είναι απλώς μύθος ότι η κυβέρνηση προσπαθεί να μεγιστοποιήσει το εθνικό εισόδημα, όπως ισχυρίζεται ο πρωθυπουργός. Ο πρωθυπουργός, όταν κάνει αυτή τη δήλωση, επικαλείται απλά έναν αχυράνθρωπο για να δικαιολογήσει μια κολεκτιβιστική άποψη. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι χρησιμοποιεί την ίδια τακτική όταν δηλώνει: «Υπάρχουν κάποιοι στη Δεξιά που θα έλεγαν ότι αυτό [η ευημερία] δεν έχει καμιά σχέση με την πολιτική – ότι θα έπρεπε να τα αφήσουμε όλα στην αγορά». Κανένας δεξιός –αν, με αυτόν τον υποτιμητικό όρο ο πρωθυπουργός εννοεί όσους πιστεύουν στην ελεύθερη οικονομία– δεν υιοθετεί αυτή τη θέση. Αυτοί που πιστεύουν σε μια ελεύθερη οικονομία γνωρίζουν πολύ καλά τη σημασία εκείνης της πλευράς της ελεύθερης οικονομίας που υπάρχει έξω από την αγορά και εκείνης της πλευράς της ζωής, γενικότερα, που δεν έχει σχέση με οικονομικά. Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι πιστεύουν πως αυτές οι πλευρές της ζωής μας θα έπρεπε να εμπίπτουν στο πεδίο του κρατικού ελέγχου.

Παρ' ότι ο Όρμεροντ είναι σκεπτικός για τη δυνατότητα των δεδομένων της ευημερίας να μας πουν πολλά, οι Σακς, Στήβενσον και Γούλφερς έχουν κάνει σημαντική νέα εμπειρική έρευνα που εξετάζει –και αμφισβητεί– το «Παράδοξο του Ίστερλιν» που βρίσκεται στην καρδιά των πιο παρεμβατικών απόψεων της ατζέντας της ευημερίας. Το «Παράδοξο του Ίστερλιν» σημαίνει ότι, όταν το εισόδημα αυξάνεται πάνω από ένα ορισμένο επίπεδο, η ευημερία μένει στάσιμη – ή, τουλάχιστον, ότι δεν υπάρχουν τεκμήρια ότι η ευημερία αυξάνεται

ανάλογα με το εισόδημα. Κάποιοι χρησιμοποιούν το παράδοξο για να προωθήσουν πολιτικές ισότητας με το σκεπτικό ότι θα αυξήσουν την ευτυχία, ενώ μία γενική αύξηση στο εισόδημα αδυνατεί να το πράξει. Οι συγγραφείς αυτού του κεφαλαίου ωστόσο, επισημαίνουν ότι, απλώς και μόνο επειδή οι οικονομολόγοι μέχρι σήμερα δεν έχουν βρει πολλά τεκμήρια ότι η ευτυχία μεγαλώνει με το εισόδημα, δεν σημαίνει ότι όντως η ευτυχία δεν μεγαλώνει με το εισόδημα – μπορεί να σημαίνει επίσης ότι δεν έχουν βρεθεί ακόμη τα τεκμήρια. Η απουσία τεκμηρίωσης για τη σχέση ευημερίας και εισοδήματος δεν αποτελεί τεκμήριο για την απουσία μιας τέτοιας σχέσης. Πράγματι, ο Σακς και οι άλλοι συγγραφείς βρίσκουν σημαντικά τεκμήρια ότι η ευτυχία είναι μεγαλύτερη σε χώρες με υψηλότερο μέσο εισόδημα, ότι είναι μεγαλύτερη μεταξύ ατόμων υψηλότερου εισοδήματος και ότι η ευτυχία σε μια χώρα μεγαλώνει μέσο στον χρόνο όσο μεγαλώνει το εισόδημα. Αυτά τα ευρήματα είναι ισχυρά και βασίζονται σε ένα εξαιρετικά πλούσιο σύνολο δεδομένων.

Πολλοί σχολιαστές οι οποίοι ισχυρίζονται ότι το εισόδημα και η ευτυχία είναι άσχετα μεταξύ τους υπονοούν ότι υπάρχουν τεκμήρια που δείχνουν ότι η μεγαλύτερη ισότητα θα φέρει μεγαλύτερη ευτυχία, και διατυπώνουν υποθέσεις για να υποστηρίξουν τους ισχυρισμούς τους. Το κεφάλαιο του Σνόουντον πραγματεύεται ακριβώς αυτό, μεταξύ άλλων ζητημάτων. Ο επίλογός του μιλάει από μόνος του.

Περίληπτικά, δεν υπάρχουν αξιόπιστα τεκμήρια ότι οι άνθρωποι στις χώρες με μεγαλύτερη ισότητα ζουν πιο ευτυχισμένες ζωές, ούτε υπάρχει εμπειρικός λόγος για να θεωρήσουμε ότι θα έπρεπε. Οι μελετητές της ευτυχίας έχουν εντοπίσει πολλούς παράγοντες που βελτιώνουν τους δείκτες ικανοποίησης από τη ζωή, αλλά η εισοδηματική ισότητα δεν είναι ένας από αυτούς. Επιπλέον, κανένας από τους παράγοντες που έχει καταδειχθεί ότι ενισχύουν την ευτυχία δεν είναι κυρίαρχος στα «πιο ίσα» κράτη, επομένως θα ήταν ελάχιστα πιθανό αυτές οι κοινωνίες να ήταν ευτυχέστερες ακόμη και κατά τύχη.

Ευτυχία και κρατική παρέμβαση

Τα πρώτα τρία κεφάλαια θα υποδείκνυαν σε συνδυασμό ότι τα δεδομένα οδηγούν έντονα σε μια κατεύθυνση αντίθετη από εκείνη που θα ήθελε να πάρει η κυβέρνηση – παρ' ότι, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, η ίδια η θέση της κυβέρνησης στο θέμα δεν είναι απαλλαγμένη από τις δικές της εσωτερικές αντιφάσεις. Το επόμενο τμήμα της μονογραφίας αντιμετωπίζει κατά μέτωπον το θέμα του κρατικού παρεμβατισμού. Αν η ατζέντα της ευτυχίας πρόκειται να οδηγήσει την κυβέρνηση να παρεμβαίνει στην οικονομική και κοινωνική ζωή σε ευρύτερη έκταση, τότε, όπως και με τις παρεμβάσεις στην προσπά-

θεια να αυξηθεί το εθνικό εισόδημα, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι θα υπάρξουν απρόβλεπτες συνέπειες.

Αυτό επισημαίνεται από τον Μπιγρόνσκοφ, ο οποίος χρησιμοποιεί τη βιβλιογραφία της δημόσιας επιλογής. Ο κεντρικός σχεδιασμός της ευημερίας μας θα είναι το ίδιο δύσκολος με τον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας μας. Ακόμη και αν η κυβέρνηση δηλώνει πως δεν θέλει να ρυθμίζει ευθέως, αλλά μάλλον να καλοπιάνει και να εκπαιδεύει, όπως ισχυρίζεται ο Ντέιβιντ Κάμερον, πώς ξέρουμε ότι η κυβέρνηση θα καλοπιάνει και θα εκπαιδεύσει προς τη σωστή κατεύθυνση; Μήπως θα υπάρξουν κι εδώ απρόβλεπτες συνέπειες; Ο Μπιγρόνσκοφ θεωρεί ότι υπάρχει άπλετη τεκμηρίωση για μία αντιστρόφως ανάλογη σχέση ανάμεσα στην κρατική παρέμβαση και την ευημερία. Δεν πρέπει να συγκρίνουμε τα αποτελέσματα της ελεύθερης οικονομίας με τα θεωρητικά αποτελέσματα του κρατικού παρεμβατισμού, όπου υποτίθεται ότι το κράτος κυβερνάται από πα-
ντογνώστες αγέλους.

Ο Σάκλτον εξετάζει μια ειδικότερη πλευρά της ρύθμισης – την αγορά εργασίας. Υπάρχει μια τεράστια βιβλιογραφία για την ευημερία στην εργασία, μεγάλο μέρος της οποίας υποδεικνύει ότι η κρατική παρέμβαση μπορεί να βελτιώσει την ευημερία. Ο Σάκλτον επισημαίνει ότι διαφορετικοί παράγοντες είναι σημαντικοί για διαφορετικούς ανθρώπους για να υπάρξει ευημερία στην εργασία, και ότι οι εργοδότες έχουν κίνητρα για να ανταποκριθούν στις προτιμήσεις του εργατικού τους δυναμικού (με απλοϊκούς όρους, ένας εργαζόμενος θα μπορούσε να πληρώνεται λιγότερο, αν άλλες πλευρές της δουλειάς του τον έκαναν πιο ευτυχισμένο). Αν η ρύθμιση της απασχόλησης περιορίζει την ποικιλία από διαθέσιμες δουλειές, αυτό θα ήταν επιζήμιο για την ευημερία, και αν μια τέτοια ρύθμιση αύξανε την ανεργία, θα ήταν καταστροφικό για την ευημερία! Το συγκεκριμένο κεφάλαιο του Σάκλτον καναδεικνύει αυτό που ισχύει σε πολλούς τομείς – ότι τα άτομα που αυτο-οργανώνονται παίρνουν αποφάσεις που βελτιώνουν την ευημερία τους, ενεργώντας τόσο ατομικά όσο και συλλογικά αλλά ελεύθερα, χωρίς την παρέμβαση του κράτους.

Να γινόμαστε ευτυχισμένοι από το κράτος ή να είμαστε ελεύθεροι να επιδιώκουμε την ευτυχία;

Η παραπάνω παρατήρηση οδηγεί στο τρίτο τμήμα της μονογραφίας, το οποίο αποτελείται από κεφάλαια που εξετάζουν το κατά πόσον η κυβέρνηση θα έπρεπε να προάγει την ευτυχία μας, να μεγιστοποιεί την ευτυχία μας ή να εστιάζει στη δημιουργία του πλαισίου μέσα στο οποίο τα άτομα μπορούν να επιδιώξουν την ευτυχία. Για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, οι συγγραφείς αυτών των κεφαλαίων καταλήγουν στο

τελευταίο συμπέρασμα. Ο Βος καλύπτει κάποια πιο γενικά θέματα –που επίσης αναφέρονται αλλού στο βιβλίο– αλλά η ανάλυσή του αναδεικνύει κάποια σημαντικά νέα δεδομένα. Αμφισβητεί την όλη ιδέα του κατά πόσο θα έπρεπε να προσπαθούμε να δημιουργήσουμε την «Ευτυχισμένη χώρα». Τα ανθρώπινα επιτεύγματα γεννιούνται συχνά μέσα από αντιξοότητες. Το να ξεπερνάει κανείς μεγάλες προκλήσεις μπορεί να μην έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση μιας παροδικής μετρήσιμης ευτυχίας, αλλά μπορεί να οδηγήσει κάποιον σε βαθιά ικανοποίηση από τη ζωή του σε μεταγενέστερο χρόνο. Δεν θα έπρεπε, φυσικά, να προσπαθούμε εσκεμμένα να προκαλούμε αντιξοότητες και άσχημες συνθήκες ζωής, αλλά δεν θα έπρεπε και να προσπαθούμε να περιορίσουμε τις δυσκολίες απλώς για να γίνουμε πιο ευτυχισμένοι. Ο Βος προχωράει κατόπιν για να εξετάσει μία θεμελιώδη αντιπαράθεση. Μπορεί να πρέπει να αποφασίσουμε εάν θα προωθήσουμε την ευτυχία ή τη δικαιοσύνη. Και τα οικονομικά της ευτυχίας έχουν λίγα να πουν για την ηθική ως βάση της ατομικής λήψης αποφάσεων. Είναι, με τα λόγια του Βος, «αφόρητα ελαφρά» ως έννοια. Εάν το να υπονομεύονται τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας αυξάνεται η ευτυχία και εάν η μεγιστοποίηση της ευτυχίας είναι το κριτήριο βάσει του οποίου κρίνουμε την επιτυχία της κυβερνητικής πολιτικής, τότε κάθε έννοια δικαιοσύνης πετιέται απ' το παράθυρο. Τα οικονομικά της ευτυχίας έχουν ένα εγωιστικό, ηδονιστικό, ατομικιστικό στοιχείο, ισχυρίζεται ο Βος, που επίσης δεν έχει σχέση με την ηθική.

Ο Μπάτκι και ο Κόιν έχουν πολλές ενστάσεις για τα συμπεράσματα πολλών υποστηρικτών της ευτυχίας. Η καθεμία χωριστά από αυτές τις ενστάσεις θα ήταν προβληματική για τους παρεμβατιστές, αλλά, στο σύνολό τους είναι σίγουρα μοιραίες. Η ιδέα ότι η ευτυχία των ατόμων μπορεί να μετρηθεί και να αθροιστεί έτσι ώστε η δημόσια πολιτική να μπορεί να μεγιστοποιεί την ευτυχία, δεν είναι σίγουρα καθόλου πρακτική. Επιπλέον, οι μετρήσεις ευτυχίας μέσα στον χρόνο μάλλον είναι αμφίβολης αξίας. Στις αρχές του 19ου αιώνα, οι άνθρωποι δεν είχαν θεραπείες για τις μολυσματικές ασθένειες ή αναισθητικά για τις επεμβάσεις. Επίσης δεν ήξεραν ότι αυτές μπορούν να υπάρξουν. Επομένως, θα είχαν βρει την ευτυχία τόσο μεγάλη όσο τη μετρήσαμε 150 χρόνια αργότερα. Πιστεύουμε σοβαρά ότι η ευημερία μας ήταν το ίδιο μεγάλη χωρίς αυτές τις καινοτομίες ότι θα είχε παραμείνει τόσο μεγάλη χωρίς αυτές;

Αυτό μας φέρνει στο σημαντικό θέμα των διαφορετικών μορφών ευημερίας, κάτι που συζητείται επίσης κι από άλλους συγγραφείς. Η καινοτομία και η οικονομική ανάπτυξη, για παράδειγμα, μπορεί να μη βελτιώνουν τη συναισθηματική ευημερία, αλλά θα βελτιώσουν την ικανοποίηση από τη ζωή. Δυστυχώς, αυτές είναι δύο διαφοροποιημένες έννοιες και οι πολιτικές θα έχουν διαφορετικές συνέπειες

στα δύο μεγέθη. Πώς ανταλλάσσουμε τη βελτίωση στη συναισθηματική ευημερία με μια μείωση στην ικανοποίηση από τη ζωή; Σίγουρα, αυτό δεν είναι κάτι που η κυβέρνηση μπορεί να κάνει για το μεμονωμένο άτομο, πολύ περισσότερο για ολόκληρη την κοινωνία.

Ο Μπάκι και ο Κόιν επίσης παρατηρούν ότι οι υπερασπιστές της ευτυχίας παραβλέπουν εντελώς το θέμα των οικονομικών της δημόσιας επιλογής, όταν προτείνουν πολιτικές. Οι ιδιοτελείς αξιωματούχοι, που δεν είναι παντογνώστες, θα κάνουν σίγουρο ότι δεν πρόκειται να προσεγγίσουμε καν τις βέλτιστες δημόσιες πολιτικές. Πράγματι, υπάρχει μια μεγάλη ειρωνεία. Οι οικονομολόγοι της ευτυχίας που προτείνουν παρεμβάσεις στη δημόσια πολιτική βασίζονται πολύ στο γεγονός ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν το στάτους ως ένα αγαθό θέσης. Είναι η αιτία πολλών προβλημάτων που προσπαθούν να λύσουν με τις πολιτικές τους. Εκείνοι που εφαρμόζουν παρεμβατικές πολιτικές για την προώθηση της ευτυχίας, ωστόσο, θα έχουν υψηλό στάτους. Επιπλέον, όσο περισσότερες παρεμβάσεις προτείνουν επιτυχώς, τόσο πιο υψηλό θα είναι το στάτους τους. Τα κίνητρα δεν θα είναι πολύ καλά ευθυγραμμισμένα υπό τέτοιες συνθήκες! Τότε, ποια θα έπρεπε να είναι η προσέγγιση στην πολιτική σε αυτό το θέμα; Η κυβέρνηση πρέπει να εστιάζει στη δημιουργία του μετα-πλαισίου των θεσμών που θα δώσουν σε εμάς τους ίδιους την ελευθερία να προκόψουμε και να βελτιώσουμε την ευημερία μας. Με άλλα λόγια, η κυβέρνηση δεν θα έπρεπε να προσπαθεί να «μεγιστοποιήσει την ευτυχία», αλλά να διευκολύνει την επιδίωξή της. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, δεδομένου ότι δεν υπάρχει μια ενιαία αντίληψη για την έννοια της ευτυχίας, και διότι η ευημερία παίρνει διαφορετικές μορφές, τις οποίες οι άνθρωποι θα θελήσουν να αντισταθμίσουν με διαφορετικούς τρόπους.

Ο Πέδρο Σγουόρτζ, στο τελευταίο κεφάλαιο, έχει επίσης μια φιλοσοφική οπτική. Ορίζει σωστά την ατζέντα των ακτιβιστών της πολιτικής της ευτυχίας ως μια ωφελιμιστική ατζέντα – πράγματι, αυτή είναι η αυτο-διακηρυγμένη θέση οικονομολόγων όπως ο Ρίτσαρντ Λέαρντ [Richard Layard]. Ο Σγουόρτζ ξεκινάει δηλώνοντας ότι μια σύνθετη κοινωνία δεν μπορεί να είναι οργανωμένη βάσει μιας κρατούσας ηθικής αρχής – τη μεγιστοποίηση της ευτυχίας. Οι αξίες που επιδιώκουμε σε μικρές ομάδες δεν είναι επίσης κατάλληλες να οργανώσουν μια μεγάλη κοινωνία. Σε καιρό πολέμου, μπορεί να υπάρχει ένας συμφωνημένος στόχος και η κοινωνία να οργανώνεται – με κάποια απώλεια ελευθερίας– για την επίτευξή του. Σε ομαλές περιόδους, αυτή η προσέγγιση είναι ακατάλληλη. Πράγματι, αν συμφωνηθεί ότι η κοινωνία έχει έναν μόνο στόχο –αυτόν της μεγιστοποίησης της ευημερίας– τότε η διαδικασία της διακυβέρνησης καταλήγει σε ένα επιχειρησιακό ερευνητικό πρόβλημα: πώς να κυβερνηθεί κα-

λύτερα η κοινωνία ώστε να μεγιστοποιηθεί η μετρήσιμη ευημερία.

Ο αναγνώστης μπορεί να σκεφτεί ότι χτυπάμε έναν αχυράνθρωπο και ότι κανείς δεν πιστεύει σοβαρά ότι οι κοινωνίες θα έπρεπε να σχεδιάζονται κεντρικά ώστε να μεγιστοποιούν την ευτυχία, ακριβώς όπως κανείς δεν πιστεύει στ' αλήθεια, σήμερα, στον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας για να μεγιστοποιηθεί ο πλούτος. Πολλοί από τους ωφελιμιστές στη διαμάχη για την ευτυχία, ωστόσο, όντως πιστεύουν σε μια ισχυρή κρατική παρέμβαση προς επίτευξη των στόχων τους. Επιπλέον, αν ο πλήρης σχεδιασμός της κοινωνίας δεν είναι δυνατός, επειδή οι σχεδιαστές δεν μπορούν να έχουν όλες τις πληροφορίες που θα ήταν απαραίτητες για την επίτευξη των στόχων τους, τότε και ο μερικός σχεδιασμός επίσης είναι σίγουρα αδύνατος. Ακόμη και οι πιο άκακοι υπερασπιστές της ευημερίας επιθυμούν παρεμβατικές πολιτικές επειδή πιστεύουν ότι αυτές οι παρεμβάσεις θα αυξήσουν την ευτυχία μερικών μελών της κοινωνίας περισσότερο απ' ό,τι θα μειώσουν την ευτυχία κάποιων άλλων. Πράγματι, αν οι υπερασπιστές της ευημερίας στην κεντρική κυβέρνηση δεν πιστεύουν ότι οι αποφάσεις της μπορούν να οδηγήσουν σε μεγαλύτερη συνολική ευημερία, τότε γιατί κάνουν τον κόπο και συλλέγουν τα σχετικά στοιχεία;

Η επίθεση του Σγουόρτζ και σε άλλα σημεία της θεωρίας του Λέαρντ είναι επίσης σημαντική. Ο Λέαρντ θεωρεί τον ελεύθερο χρόνο ως μια μορφή δημόσιου αγαθού – ή, τουλάχιστον, ότι έχει θετικές εξωτερικότητες. Θέλει, ως εκ τούτου, βαριά φορολόγηση της εργασίας. Επιπλέον, όταν κερδίζουμε περισσότερα χρήματα, κάνουμε τους εαυτούς μας πιο ευτυχισμένους μεν, αλλά τους γείτονές μας λιγότερο ευτυχισμένους, αφού συγκριτικά υπολείπονται. Ο Σγουόρτζ απαντά: «Το συμπέρασμά μου είναι ότι τα οικονομικά της ευτυχίας που ο λόρδος Λέαρντ έχει χτίσει επάνω σε ωφελιμιστικά θεμέλια, εξυψώνουν τον φθόνο σε δημόσιο αγαθό, θέτουν σε κίνδυνο την πολιτική ελευθερία και αλυσοδένουν την κοινωνική πρόοδο». Ο Σγουόρτζ ισχυρίζεται επίσης ότι, ακόμη και αν ο ελεύθερος χρόνος έχει πράγματι θετικές εξωτερικότητες, το σκεπτικό για την κρατική παρέμβαση, με δεδομένα τα διδάγματα του Κόουζ [Coase] αλλά και των οικονομικών της δημόσιας επιλογής, είναι πολύ περιορισμένη.

Η τελική κριτική του Σγουόρτζ επικαλείται τον Χάγιεκ· είναι λεπτή αλλά σημαντική. Στη μικρή ομάδα, ως μέρος της διαδικασίας της εξέλιξης, μάθαμε να αντιδράμε στην ηδονή και τον πόνο. Η Μεγάλη Κοινωνία (για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Χάγιεκ) έχει εξελιχθεί σε αυτό το πλαίσιο. Αλλά αυτό σε καμιά περίπτωση δεν συνιστά ένα επιχείρημα υπέρ του να υιοθετήσει η Μεγάλη Κοινωνία τη μεγιστοποίηση της ηδονής (με αφαίρεση του πόνου) ως βασική αρχή διακυβέρνησής της. Τι είδους πράξεις θα μεγιστοποιούσαν την

ηδονή των ανθρώπων μέσα σε μια χώρα; Πιθανώς θα ήταν οι βαριές ποινές για τους εγκληματίες, οι αυστηροί έλεγχοι της μετανάστευσης, η προστασία των τοπικών επιχειρήσεων, και ούτω καθ' εξής. Στη μικρή ομάδα, μπορεί στην αρχή να ήμασταν καχύποπτοι με τους ξένους –έτσι αναπτύσσονται συχνά τα δίκτυα εμπιστοσύνης των ανθρώπων– αλλά, αν αυτό μεταφράζεται σε πολιτική «ευημερίας» να κρατήσεις τους ξένους έξω απ' τη χώρα επειδή η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία λέει ότι αυτό θα αυξήσει τη μετρήσιμη ευτυχία, τότε η Μεγάλη Κοινωνία θα τεθεί σε κίνδυνο. Πράγματι, ο Σγουόρτζ καταλήγει εν πολλοίς σε αυτό στο οποίο οι Μπάτκι και Κόιν επίσης καταλήγουν – η πολιτική προσέγγιση πρέπει να είναι αυτή της δημιουργίας ενός πλαισίου προσωπικής ελευθερίας έτσι ώστε να μπορούμε –ως άτομα και ως ομάδες– να επιδιώκουμε ελεύθερα την ευημερία μας.

Συμπερασματικά, ας ελπίσουμε ότι, όταν η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία φτάσει στα συμπεράσματα των μελετών της, θα αποδώσει μεγάλη σημασία στα εμπειρικά συμπεράσματα του Μπιγρόνσκοφ – τα οποία υποστηρίζονται με λιγότερο άμεσους τρόπους από τους συγγραφείς των άλλων κεφαλαίων σε αυτή τη μονογραφία. Οι χώρες που περιορίζουν λιγότερο την ελευθερία των πολιτών τους έχουν πιο ευτυχισμένους πολίτες. Συνεπώς, η ευημερία, παραδόξως, μπορεί να μεγιστοποιηθεί αν η κυβέρνηση δεν προσπαθεί συνειδητά να επιτύχει ειδικά αυτόν τον στόχο. Αυτό δεν θα έπρεπε να εκπλήσσει. Οι ακτιβιστές της πολιτικής της ευημερίας κατηγορούν τους οικονομολόγους ότι εστιάζουν υπερβολικά στη μεγιστοποίηση του εθνικού εισοδήματος ως στόχο της κυβερνητικής πολιτικής. Η κατηγορία είναι ψευδής, αλλά μπορεί να εξαχθεί ένα μάθημα από τις προσπάθειες της κυβέρνησης να αυξήσει το εθνικό εισόδημα. Συμβαίνει επίσης η οικονομική ανάπτυξη να είναι μεγαλύτερη όταν οι κυβερνήσεις δεν την προγραμματίζουν. Με άλλα λόγια, ο κεντρικός σχεδιασμός μιας κοινωνίας για να επιτευχθεί ένα επιθυμητό αποτέλεσμα είναι πιθανό να αποτύχει, όπως επίσης και να αλλάξει τελείως τη φύση της κοινωνίας.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι δεν μπορούν να αντληθούν χρήσιμες συμβουλές πολιτικής από την εμπειρική δουλειά στα οικονομικά της ευτυχίας. Μπορούν να μας πούνε, για παράδειγμα –παρ' ότι μάλλον το γνωρίζαμε ήδη– ότι οι πολιτικές που εμποδίζουν την απασχόληση επηρεάζουν σοβαρά την ευημερία. Οι συγγραφείς των οποίων τα κεφάλαια πραγματεύονται τα κανονιστικά θέματα, ωστόσο, διατυπώνουν μια πολύ ισχυρή επιχειρηματολογία σε αυτή τη μονογραφία ότι η κυβερνητική πολιτική δεν θα πρέπει να προωθεί ρητά την ευημερία.

**ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:
ΑΕΠ'Η ΓΕ;**

2. Η ΑΝΟΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πολ Όρμεροντ

Εισαγωγή

Η ιδέα ότι η κυβερνητική πολιτική θα έπρεπε να επικεντρώνεται πιο ρητά στην προώθηση της ευτυχίας –ή της ευημερίας, οι δύο όροι χρησιμοποιούνται εναλλάξ– κερδίζει έδαφος. Για παράδειγμα, στην Αγγλία, τον Απρίλιο του 2011, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία άρχισε να συμπεριλαμβάνει ερωτήσεις για την υποκειμενική ευημερία στην τακτική Ολοκληρωμένη Έρευνα για τα Νοικοκυριά, για να εντοπίσει τι σκέφτονται και τι αισθάνονται οι άνθρωποι για τη δική τους ευημερία. Αυτή η κίνηση ήρθε ως απόκριση στη δημόσια διαβούλευση για τη μέτρηση της ευημερίας που ξεκίνησε ο πρωθυπουργός Ντέιβιντ Κάμερον τον Νοέμβριο του 2010.

Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης ισχυρίζονται ότι οι δείκτες ευτυχίας, βάσει ερευνών που υποτίθεται ότι μετράνε πόσο ευτυχισμένοι νιώθουν οι άνθρωποι, έχουν μείνει στάσιμοι για δεκαετίες. Και ο βασικός λόγος, λένε, είναι ότι οι κυβερνήσεις έχουν φροντίσει υπερβολικά να μεγιστοποιήσουν ένα στενά ορισμένο και υλικό στη βάση του μέτρου οικονομικής ευημερίας, το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ)⁴, αντί για έναν πιο ολιστικό δείκτη ευημερίας. Αυτή η προκείμενη είναι ξεκάθαρα εσφαλμένη.

Μία από τις πιο ανησυχητικές τάσεις στη βιβλιογραφία της ευτυχίας είναι η πεποίθηση ότι οι ειδικοί ξέρουν καλύτερα ποιο είναι το καλό για τους ανθρώπους. Καλύτερα όχι μόνο από τους εκλεγμένους πολιτικούς, αλλά και από τους ίδιους τους ψηφοφόρους. Έτσι, για παράδειγμα, ο Ντέρεκ Μποκ [Derek Bok], πρώην πρόεδρος του Χάρβαρντ, αναφέρει στο βιβλίο του *The Politics of Happiness* [Η Πολιτική της Ευτυχίας] ότι «οι άνθρωποι είναι αναπάντεχα κακοί κριτές στο τι τους κάνει ευτυχισμένους». Η συνεπαγωγή είναι ότι οι αποφάσεις πολιτικής μπορούν να ανατεθούν με ασφάλεια, και στην πραγματικότητα πρέπει να ανατεθούν, στους λεγόμενους «ειδικούς» με τα ντοσιέ και τις αναλύσεις πολλαπλής παλινδρόμησης.

Ο κύριος σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να επισημάνει κάποια σημαντικά πράγματα που μπορούμε να μάθουμε από την εμπει-

⁴ Μερικές φορές χρησιμοποιείται και ο όρος Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν, ειδικά στις ΗΠΑ. Υπάρχουν μερικές οριακές διαφορές μεταξύ των δύο όρων, πρακτικά ασήμαντες: οι δύο δείκτες είναι αρκετά παρόμοιοι, ειδικά με όρους δεικτών ευημερίας διαχρονικά.

ρία μισού και πλέον αιώνα προσπαθειών να μετρηθεί και να ελεγχθεί το ΑΕΠ. Οι ερευνητές που μέτρησαν πρώτοι το ΑΕΠ συνειδητοποίησαν από την αρχή ότι είχε σοβαρούς περιορισμούς. Πραγματικά, δεν υπάρχει ένας μοναδικός, επιστημονικά ορθός τρόπος για να το μετρήσουν. Το ίδιο ισχύει για τα δεδομένα της ευτυχίας, ελάχιστα όμως αναγνωρίζεται από τους υποστηρικτές της πολιτικής της ευτυχίας. Παρ' όλους τους σοβαρούς περιορισμούς των δεδομένων του ΑΕΠ, οι κυβερνήσεις δεν άργησαν καθόλου να προσπαθήσουν να προβλέψουν και να ελέγξουν τη μελλοντική πορεία του ΑΕΠ. Η περίφημη δήλωση του Γκόρντον Μπράουν όταν ήταν υπουργός Οικονομικών, «θα καταργήσω τον κύκλο άνησσης-ύφεσης» ήταν μόνο ένα παράδειγμα μιας ολόκληρης λιτανείας προσπαθειών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο να σχεδιαστούν πολιτικές βασισμένες σε αυτήν την πεποίθηση. Το ίδιο ισχύει και για τα δεδομένα της ευτυχίας, όπου διατυπώνονται πανομοιότυποι ισχυρισμοί για την ικανότητα και το επιθυμητό της πρόβλεψης και του ελέγχου.

Ο «αχυράνθρωπος» του ΑΕΠ

Τα οικονομικά ήταν αναμφίβολα σημαντικά στη μεταπολεμική πολιτική ζωή, όχι μόνο στη Βρετανία, αλλά και σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο. Όμως ο διάσημος αφορισμός του Μπιλ Κλίντον, «Είναι η οικονομία, βλάκα!», δεν ήταν πάντα καθοριστικός παράγοντας που κρίνει την έκβαση των εκλογών. Πραγματικά, παρά το ευνοϊκό παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον που συνέπεσε με την προεδρία Κλίντον –λογική αύξηση του ΑΕΠ, αύξηση της απασχόλησης, χαμηλός πληθωρισμός– το Δημοκρατικό Κόμμα του έχασε τις εκλογές το 2000. Στη Βρετανία, οι συντηρητικοί υπό τη Μάργκαρετ Θάτσερ επανεξελέγησαν το 1983 με αυξημένη πλειοψηφία, παρ' όλο που η ύφεση του 1980-82 ήταν η βαθύτερη από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και οι άνεργοι είχαν αυξηθεί από ένα εκατομμύριο περίπου σε πάνω από τρία. Με τον Τζον Μέιτζορ επικεφαλής, οι Συντηρητικοί κέρδισαν τις εκλογές του 1992 μετά την ύφεση του 1990/91, αλλά ηττήθηκαν κατά κράτος από τον Τόνι Μπлайρ το 1997, έπειτα από αρκετά χρόνια μεγάλης οικονομικής μεγέθυνσης μετά το 1993, συνοδευόμενης από κατακόρυφη πτώση της ανεργίας, του πληθωρισμού και των επιτοκίων.

Παρά τον αχυράνθρωπο που έστησαν οι υπερασπιστές της ευημερίας, οι πολιτικοί όντως δείχνουν ενδιαφέρον για μια ευρεία γκάμα θεμάτων στα οποία το ΑΕΠ δεν είναι το άμεσο επίκεντρο. Για παράδειγμα, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες αυτή τη στιγμή το επίπεδο της μελλοντικής μετανάστευσης και ο βαθμός στον οποίο οι υπάρχοντες μετανάστες πρέπει να ενσωματωθούν στις κουλτούρες

υποδοχής είναι υπαρκτά θέματα που κανένας σοβαρός πολιτικός δεν μπορεί να αγνοήσει. Οι επιχειρηματίες μπορεί να προσπαθούν να μετατρέψουν το θέμα σε καθαρά οικονομικό, ισχυριζόμενοι ότι η μετανάστευση τους βοηθάει, αλλά σίγουρα δεν βλέπουν έτσι το θέμα μεγάλα κομμάτια των ευρωπαϊκών εκλογικών σωμάτων. Το έγκλημα είναι ένα άλλο θέμα μόνιμου ενδιαφέροντος για τους ψηφοφόρους. Η σημασία του παρουσιάζει διακυμάνσεις μέσα στον χρόνο, αλλά και πάλι οι πολιτικοί ανταποκρίνονται προσπαθώντας είτε να διαμορφώσουν, είτε να κατευνάσουν το κυρίαρχο λαϊκό αίσθημα. Είναι πάντα ένα θέμα που πρέπει να αντιμετωπίσουν.

Σίγουρα, τα οικονομικά και η οικονομική πολιτική αφορούν τους ψηφοφόρους, αλλά τους αφορούν και άλλα θέματα και είναι εντελώς παραπλανητικό να ισχυρίζεται κανείς ότι η πολιτική επικεντρώνεται αποκλειστικά στη μεγιστοποίηση του ΑΕΠ, ή ότι της δίνεται όντως υπερβολικά μεγάλη βαρύτητα συγκριτικά με άλλους στόχους πολιτικής.

Ακόμη και υπό τον Γκόρντον Μπράουν, έναν πολιτικό που θα ένοιωθε απολύτως σαν στο σπίτι του ως κομισάριος Πενταετούς Πλάνου στην πρώην Σοβιετική Ένωση που παρήγαγε μηχανικά ατελείωτες και ανούσιες στατιστικές για την παραγωγή τρακτέρ, το βρετανικό Υπουργείο Οικονομικών έδωσε μεγάλη έμφαση σ' αυτό το σημείο. Οι επίσημες οδηγίες της βρετανικής κυβέρνησης για την αξιολόγηση των πολιτικών, η Πράσινη Βίβλος του Υπουργείου Οικονομικών⁵, αναφέρει με σαφήνεια: «Ευρύτερα κοινωνικά και περιβαλλοντικά κόστη και οφέλη, για τα οποία δεν υπάρχει τιμή αγοράς, πρέπει επίσης να χρειάζεται να συνυπολογίζονται σε κάθε αξιολόγηση [πολιτικής]» και ότι η συμπερίληψη «μη οικονομικών επιπτώσεων είναι ένα απαιτητικό αλλά σημαντικό στοιχείο αξιολόγησης και πρέπει να επιχειρείται όπου είναι εφικτό».

Το ΑΕΠ ως έννοια δεν εμπεριέχει αυτά τα ευρύτερα κόστη και οφέλη, αλλά αυτό δεν συμβαίνει επειδή οι οικονομολόγοι είναι τόσο χαζοί ή στενόμυαλοι ώστε να τα αγνοούν. Η απλή αλήθεια είναι ότι το ΑΕΠ από την αρχή δεν προοριζόταν να τα συμπεριλάβει. Ο σκοπός της επινόησης και της κατασκευής των λεγόμενων εθνικών λογαριασμών, των οποίων το ΑΕΠ είναι βασικό χαρακτηριστικό, ήταν ακριβώς να μετρήσουν την αξία του παραγόμενου προϊόντος μιας οικονομίας, χρησιμοποιώντας όσο το δυνατόν τιμές αγοράς.

Ο Σάιμον Κούζνετς [Simon Kuznets] ήταν ένας εξαιρετικά πρωτότυπος οικονομολόγος με διακεκριμένο έργο σε αρκετούς τομείς, ο οποίος βραβεύτηκε με το Νόμπελ το 1971. Υπήρξε επιδραστικός στη μέτρηση της παραγωγής –του ΑΕΠ– με συστηματικό τρόπο περίπου τρεις δεκα-

5 Her Majesty's Treasury, *Green Book: Appraisal and Valuation in Central Government*, 2003, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Οικονομικών.

ετίες πριν. Αυτός και οι συνεργάτες του ήξεραν τότε ότι η ζωή ήταν κάτι παραπάνω από τον μηχανισμό μιας οικονομίας προσανατολισμένης στην αγορά. Στην ομιλία του για το Νόμπελ⁶, για παράδειγμα, ο Κούζνετς μίλησε ειδικά για τις κοινωνικές επιπτώσεις της ανάπτυξης και υποστήριξε ότι: «Πολλές από αυτές έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή δεν αντικατοπτρίζονται στα τρέχοντα μέτρα οικονομικής ανάπτυξης· και η αυξανόμενη συνειδητοποίηση αυτού του ελαττώματος των μέτρων έχει πυροδοτήσει ζωνρή συζήτηση για τα όρια και τους περιορισμούς της οικονομικής μέτρησης της οικονομικής μεγέθυνσης».

Το ΑΕΠ μετρήθηκε κατ' αρχάς επειδή τότε η παραγωγή ήταν μακράν η σοβαρότερη έννοια των πολιτικών. Συγκεκριμένα, ήταν επικεντρωμένοι στις μαζικές καταρρεύσεις της οικονομικής δραστηριότητας που έλαβαν χώρα κατά τη Μεγάλη Ύφεση στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Στη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008/09, η παραγωγή έπεσε κάπου 3% στην Αμερική και 5% στη Γερμανία. Υπάρχει μια διάχυτη αντίληψη ότι τα πράγματα ήταν πολύ άσχημα. Αλλά στη δεκαετία του 1930 το ΑΕΠ κατέρρευσε κατά σχεδόν 30% και στις δύο χώρες, και σχεδόν ένας στους τέσσερις άντρες ήταν άνεργος.

Υπήρχε πιεστική ανάγκη να πληροφορηθούν οι διαμορφωτές πολιτικής τι συνέβαινε στην παραγωγή. Έτσι, επικεντρώθηκαν στη μέτρηση της παραγωγής στις οικονομίες όπου η δραστηριότητα λάμβανε χώρα κυρίως στις αγορές. Ακόμη και τότε, πολλοί τομείς δεν ήταν μέρος μιας ξεκάθαρης αγοράς, συμπεριλαμβανομένου του μεγαλύτερου μέρους του δημόσιου τομέα, με κύριο παράδειγμα την άμυνα. Πώς μετράμε το προϊόν των ενόπλων μας δυνάμεων, όταν πολύ απλά δεν μπορούμε να τις εμπορευτούμε στην αγορά και να δούμε τι αξίζουν; Σταδιακά, εμφανίστηκαν με τον χρόνο διεθνείς συμβάσεις για τον τρόπο αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων. Δεν αποφεύγουν το πρόβλημα ότι εμπλέκεται και ένας ορισμένος βαθμός αυθαίρετης κρίσης, αλλά υπάρχει πλέον ευρεία συναίνεση για τον τρόπο αντιμετώπισης τέτοιων ζητημάτων.

Το ζήτημα της μέτρησης της μη εμπορεύσιμης παραγωγής είναι εννοιολογικά διαφορετικό από εκείνο της ευτυχίας και της ευημερίας, αλλά συγχέεται μαζί τους συχνά στην πράξη. Δηλαδή, θα έπρεπε, και αν ναι πώς, να διευρύνουμε την έννοια του ΑΕΠ ώστε να συμπεριλάβουμε περισσότερους «μη εμπορεύσιμους» παράγοντες; Κι εδώ πάλι οι οικονομολόγοι δεν έχασαν χρόνο, αλλά ήταν στην πρώτη γραμμή της συζήτησης. Ήδη από το 1971, για παράδειγμα, οι διακεκριμένοι Αμερικανοί οικονομολόγοι Μπιλ Νόρντχαουζ [Bill

6 S. Kuznets, "Modern economic growth: findings and reflections", Ομιλία Βραβείου Νόμπελ 1971, διαθέσιμη στη διεύθυνση: www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1971/kuznets-lecture.html.

Nordhaus] και Τζέιμς Τόμπιν [James Tobin] κατασκεύασαν εκτιμήσεις του ΑΕΠ που συμπεριελάμβαναν περιβαλλοντικούς παράγοντες. Περιέργως, ο τίτλος τους ήταν «Είναι η ανάπτυξη απαρχαιωμένη;» [‘Is growth obsolete?’] (Nordhaus και Tobin, 1971). Μάλλον δεν υπάρχει τίποτα το καινούριο κάτω από τον ήλιο τελικά!

Μία ευρεία γκάμα περαιτέρω προσαρμογών στο βασικό μέτρο του ΑΕΠ έχουν προταθεί, όπως η στάθμιση του εισοδήματος ανάλογα με τον βαθμό της ανισότητας, η έκπτωση της αξίας «κακών» όπως ο χρόνος των μετακινήσεων από και προς τη δουλειά, η αποτίμηση της δουλειάς στο σπίτι, και ούτω καθ’ εξής. Ενώ η πιθανότητα της συναίνεσης στο αν και πώς θα αξιολογηθούν τέτοια πράγματα είναι κάπως μεγαλύτερη απ’ ό,τι 40 χρόνια πριν, όταν πρωτοέγραψαν οι Νόρτνχαουζ και Τόμπιν, οποιοσδήποτε τέτοιες προσαρμογές περιλαμβάνουν αναπόφευκτα έναν αρκετά μεγάλο βαθμό αυθαίρετης κρίσης. Το ΑΕΠ, με όλα τα ελαττώματα, έχει μια σαφή θεωρητική βάση και, στο μεγαλύτερο μέρος του, ένα ξεκάθαρο νόημα.

Ευημερία και δείκτες οικονομικής και κοινωνικής προόδου

Το κίνημα της ευημερίας προχωράει πολύ πιο πέρα από την ενασχόληση με αυτό που συμπεριλαμβάνεται και αυτό που δεν συμπεριλαμβάνεται στο ΑΕΠ, ακόμη και αν οι προσαρμογές είναι σημαντικές. Προτείνει την αντικατάστασή του συνολικά με ένα μέτρο που υποτίθεται πως περιγράφει όχι την υλική ευμάρεια του πληθυσμού, αλλά την ευτυχία του.

Έρευνες για τα επίπεδα ευτυχίας που αναφέρουν τα άτομα διεξάγονται εδώ και λίγες δεκαετίες στις περισσότερες δυτικές χώρες. Τα καταγραφέντα επίπεδα ευτυχίας κυμαίνονται από χρόνο σε χρόνο, αλλά γενικά δεν υπάρχει καμία προφανής τάση, είτε προς τα πάνω είτε προς τα κάτω. Κατά την ίδια περίοδο, το μέσο υλικό βιοτικό επίπεδο, μετρημένο με το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ, εμφανίζει μία πολύ σαφή ανοδική τάση.

Αυτό το εύρημα επαναλαμβάνεται συνεχώς και φαίνεται ότι έχει εντυπωσιάσει πολύ κόσμο. Βλέπουμε το επίπεδο ευτυχίας μέσα στα χρόνια να μην παρουσιάζει καμιά εμφανή τάση. Αντιθέτως, βλέπουμε το κατά κεφαλήν ΑΕΠ να ανεβαίνει στη στρατόσφαιρα. Το αποτέλεσμα είναι να πιστεύουν πολλοί ότι «το χρήμα δεν αγοράζει την ευτυχία».

Τα δεδομένα χρονοσειρών φαίνεται πράγματι να δείχνουν ότι τα έθνη δεν γίνονται πιο ευτυχισμένα με τον χρόνο όσο γίνονται πλουσιότερα. Αντιθέτως, η ευτυχία σχετίζεται θετικά με το ατομικό εισόδημα μέσα σε μια χώρα σε κάθε χρονική στιγμή: οι πλούσιοι, γενικά, δηλώνουν περισσότερο ευτυχισμένοι από τους φτωχούς. Αυτό, το λεγόμενο «Παράδοξο του Ίστερλιν», που πήρε το όνομά του από τον

βετεράνο των σπουδών ευτυχίας, τον Ρίτσαρντ Ίστερλιν, συζητείται επίσης εις μάκρος στη βιβλιογραφία της ευτυχίας. Ένα συμπέρασμα που εξάγεται ευρέως είναι το ότι αν δεν γινόμαστε πιο ευτυχισμένοι όσο γινόμαστε πλουσιότεροι, αυτό μάλλον οφείλεται στις επιζήμιες ψυχολογικές συνέπειες της ανισότητας.

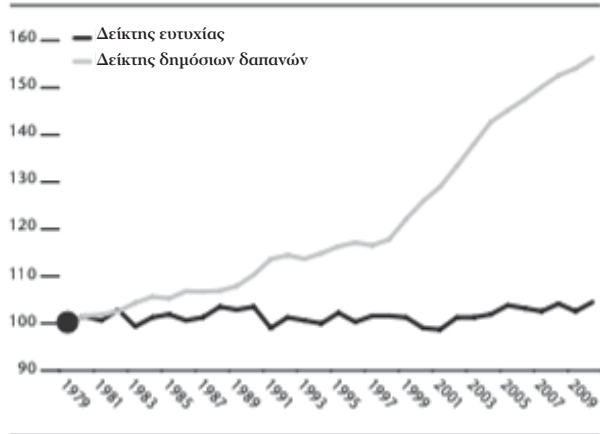
Αυτά τα ευρήματα χρησιμοποιούνται για να προταθούν «προοδευτικές» πολιτικές στο όνομα της ισότητας, όπως οι προοδευτικοί φορολογικοί συντελεστές και η αναδιανομή του πλούτου. Ο Γκρίφιθ [Griffith] (2004), για παράδειγμα, στο *Boston College Law Review*, ανέφερε ότι «η έρευνα επάνω στην ευτυχία είναι συνεπής με τα ισχυρότερα επιχειρήματα για την υιοθέτηση μιας προοδευτικής φορολογικής δομής». Το παραπάνω μπορεί να θεωρηθεί ένα άσχημο ακαδημαϊκό περιοδικό, αλλά μια έρευνα στο Google για τη φράση «προοδευτική φορολογία του Γκρίφιθ», αποφέρει 91.900 ιστοσελίδες και το άρθρο έχει γεννήσει μια μεγάλη βιβλιογραφία. Στη Μεγάλη Βρετανία, το *New Economics Foundation* είναι ένας από τους πολλούς οργανισμούς που βασίζουν τη ζήτηση για υψηλότερους, πιο προοδευτικούς φόρους στην «επιστήμη» της ευτυχίας. Ο Ρίτσαρντ Λέαρντ, ένας από τους κύριους ακαδημαϊκούς υποστηρικτές της ευτυχίας, ισχυρίζεται ότι η προοδευτική φορολογία θα κάνει την κοινωνία αναμφίβολα καλύτερη από την άποψη της ευτυχίας.

Το γεγονός ότι η μετρημένη ευτυχία δεν έχει αυξηθεί για δεκαετίες, θεωρείται από κάποιους σχολιαστές ως ένδειξη κάποιας ατέλειας στην κοινωνία μας που πρέπει να διορθωθεί με κρατική παρέμβαση. Οι υποστηρικτές της ευτυχίας πιστεύουν ότι κατέχουν ένα αντιληπτό ηθικό προβάδισμα ως αποτέλεσμα τέτοιων πορισμάτων. Ως εκ τούτου, τους φαίνεται ότι η αύξηση της ευτυχίας είναι ένα αυταπόδεικτο αγαθό, το οποίο μόνο ο πιο αδιόρθωτος μισάνθρωπος θα αμφισβητούσε.

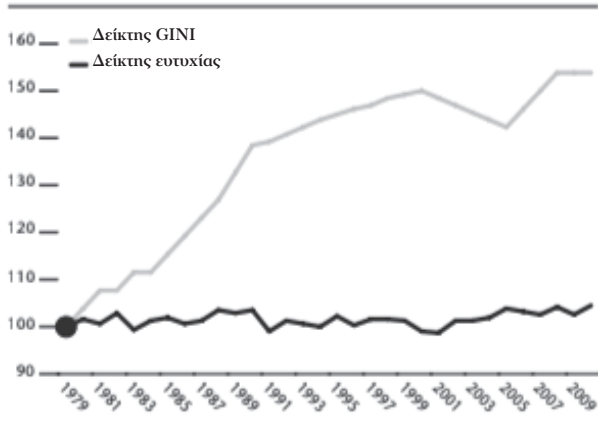
Μπορούμε όμως να συγκρίνουμε και τις τάσεις στην μετρημένη ευτυχία διαχρονικά, με παράγοντες εκτός του εισοδήματος. Το Διάγραμμα 1, για παράδειγμα, απεικονίζει την ευτυχία και τις πραγματικές δημόσιες δαπάνες στη Μεγάλη Βρετανία από το 1979 έως το 2010. Επειδή οι παράγοντες αυτοί μετρώνται σε αρκετά διαφορετικές κλίμακες, για να δει κανείς ευκολότερα τη σύγκριση της προόδου τους η τιμή του καθενός από αυτούς το 1979 έχει οριστεί ίση με 100. Αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν υπό κάποια έννοια ίσες εκείνη τη χρονιά· πρόκειται απλά για έναν χρήσιμο και τυπικό τρόπο σύγκρισης μέσα στον χρόνο δύο μεγεθών που μετρώνται φυσιολογικά με διαφορετικές μονάδες.

Και στο Διάγραμμα 2, μπορούμε να δούμε την ευτυχία και τον βαθμό ανισότητας (χρησιμοποιώντας την καθιερωμένη έννοια του συντελεστή Gini για να μετρήσουμε τον δεύτερο), ορίζοντας και πάλι την τιμή και των δύο ίση με 100 το 1979.

Διάγραμμα 1. Ευτυχία και δημόσιες δαπάνες στο ΗΒ, 1979-2010

Διάγραμμα 2. Ευτυχία και ανισότητα στο ΗΒ, 1979-2010

Αν η αύξηση του ΑΕΠ δεν έχει καμία επίδραση στην ευτυχία, όπως λέγεται, τι συμπεραίνουμε από αυτές τις δύο κάρτες;⁷ Η αύξηση των δημοσίων δαπανών σε πραγματικούς όρους (πχ αφού λάβουμε υπόψη τον πληθωρισμό) κατά περίπου περίπου κατά 60%, δεν έκανε καμία διαφορά στην ευημερία του έθνους. Μάλλον δεν θα έπρεπε λοιπόν να ενδιαφερθούμε να αυξήσουμε τις δημόσιες δαπάνες, επικαλούμενοι το ίδιο ακριβώς επιχείρημα που χρησιμοποιείται στο πλαίσιο του ΑΕΠ και της ευτυχίας. Περαιτέρω, δεν θα έπρεπε να μας ενδιαφέρει η αύξηση της εισοδηματικής ανισότητας, επειδή αυτή δεν φαίνεται να επιδρά στην ευτυχία.

⁷ Η επίκληση πολλαπλής παλινδρόμησης αντί της απλής συσχέτισης δεν επηρεάζει το μήνυμά εδώ.

Το βασικό μήνυμα των δύο διαγραμμάτων, θα λέγαμε, δεν περιορίζεται στο Ηνωμένο Βασίλειο αλλά είναι ποιοτικά παρόμοιο σε πολλές δυτικές χώρες. Και αυτή η έλλειψη συσχέτισης επεκτείνεται σε μια ευρεία γκάμα μεταβλητών. Για παράδειγμα, χρησιμοποιώντας τα δεδομένα του ΗΒ από το 1973 και μετά, βλέπουμε ότι δεν υπάρχει καμιά συσχέτιση ανάμεσα στην αυτοαναφερόμενη ικανοποίηση από τη ζωή και τις πραγματικές τρέχουσες δημόσιες δαπάνες ή τις λιγότερες ώρες εργασίας. Στις ΗΠΑ, το προσδόκιμο ζωής για τους λευκούς ανέβηκε από 71,7 χρόνια το 1970 σε 78,4 το 2007 (η πιο πρόσφατη χρονιά για την οποία υπάρχουν διαθέσιμες εκτιμήσεις). Για τους μαύρους, η αύξηση ήταν ακόμη μεγαλύτερη, από τα 64,1 στα 73,6, και αντιπροσωπεύει όχι μόνον μία απόλυτη αύξηση, αλλά και μια μείωση του χάσματος με τους λευκούς. Η έμφυλη ανισότητα φύλου, όπως μετράται από τις διάρκειες απολαβές των γυναικών σε σύγκριση με εκείνες των αντρών, μειώθηκε ραγδαία. Το 1970, οι γυναίκες κέρδιζαν το 59,4% των απολαβών των αντρών, ενώ το 2009 το ποσοστό είχε αυξηθεί στο 77,0%. Παρ' όλα αυτά, δεν υπήρχε καμιά συσχέτιση μεταξύ της ευτυχίας και όλων αυτών των βελτιώσεων.

Θα μπορούσαμε πράγματι να συμπεράνουμε από αυτήν την επίπεδη τάση ότι η προσπάθεια να βελτιώσουμε την ανθρώπινη μοίρα με οποιαδήποτε πολιτική –όχι μόνο με την επιδίωξη της οικονομικής μεγέθυνσης– είναι εντελώς μάταια. Εναλλακτικά, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι τα δεδομένα της ευτυχίας δείχνουν μικρή κινητικότητα με τον χρόνο επειδή δεν έχουν πολύ νόημα. Τα στοιχεία δείχνουν το δεύτερο.

Εγγενείς αδυναμίες στις μετρήσεις ευτυχίας

Υπάρχουν βάσιμοι λόγοι που εξηγούν γιατί η ευτυχία που μετριέται με αυτό τον τρόπο είναι επίπεδη. Όταν μετριέται η ευτυχία, ζητείται από τους ανθρώπους να καταχωρίσουν το επίπεδο ευτυχίας τους σε κλίμακα *n* κατηγοριών (πχ 1=μη ευτυχισμένος, 2=λίγο ευτυχισμένος, 3=πολύ ευτυχισμένος). Από αυτούς τους αριθμούς βγαίνει ένας μέσος όρος για τον πληθυσμό ώστε να εξαχθεί ένας γενικός βαθμός ευτυχίας. Οι διακριτές κατηγορίες σημαίνουν ότι οι άνθρωποι πρέπει να υποστούν μια μεγάλη διακριτή αλλαγή στην ευτυχία τους για να καταγραφεί από τον δείκτη: και άπαξ και φτάσουν στην ανώτατη κατηγορία, δεν μπορούν τυπικά να βιώσουν περαιτέρω αύξηση στην ευτυχία τους. Το αποτέλεσμα είναι ότι αισθητές αλλαγές στη μέση ευτυχία μπορούν να φανούν μόνο όταν σημαντικοί αριθμοί ανθρώπων αλλάξουν κατηγορία.

Ως γενικός κανόνας, αν η ευτυχία του 1% του πληθυσμού (καθαρά) μεγαλώσει αρκετά γι' αυτούς ώστε να τοποθετήσουν τους

εαυτούς τους στην επόμενη κατηγορία, ο μέσος βαθμός ευτυχίας αυξάνεται κατά 0,01. Για παράδειγμα, έρευνες για την ευτυχία σε κλίμακα τριών κατηγοριών στις ΗΠΑ, δείχνουν τυπικά μια μέση ευτυχία περίπου 2,2. Προκειμένου ο δείκτης ευτυχίας να αυξηθεί κατά 10%, το 22% του πληθυσμού πρέπει να βιώσει μία αρκετά σημαντική αύξηση στην ευτυχία του ώστε να ανεβεί στην επόμενη κατηγορία. Οποιοδήποτε ευτυχές γεγονός θα έπρεπε να είναι μακράς διάρκειας, να μην έχει αντισταθμιστεί από αντίθετες τάσεις στην κοινωνία και το άτομο να μην έχει προσαρμοστεί σε αυτό, για να γίνει αισθητή η αλλαγή στα δεδομένα μέσα στον χρόνο.⁸

Είναι πολύ δύσκολο να σκεφτεί κανείς τις συνθήκες υπό τις οποίες το 22% του πληθυσμού θα μετακινούνταν από το «αρκετά» στο, ας πούμε, «πολύ» ευτυχισμένοι σε διάρκεια λίγων ετών. Δεν εκπλήσσει, επομένως, το γεγονός ότι βλέπουμε τη μέση ευτυχία να είναι βραδυκίνητη σε σχέση με άλλους κοινωνικούς ή οικονομικούς δείκτες όπως το ΑΕΠ.

Επιπλέον, από κατασκευής, τα στοιχεία για την ευτυχία δεν μπορούν να επιδείξουν καμιά απεριόριστη τάση. Όσο τα άτομα απαντάνε σε μια έρευνα στην οποία τους ζητείται να δηλώσουν το δικό τους επίπεδο ευτυχίας σε μια κλίμακα n βαθμίδων, τα στοιχεία περιορίζονται ανάμεσα στο ένα και στο n . Σε οποιαδήποτε σύντομη χρονική περίοδο μπορεί να υπάρξει μια εμφανής ανοδική ή καθοδική τάση, αλλά αυτή δεν μπορεί εξ ορισμού να επιμείνει. Αντιθέτως, όπως τουλάχιστον ορίζεται σήμερα, το πραγματικό ΑΕΠ δεν έχει ανώτατο όριο. Πράγματι, για τα τελευταία 200 χρόνια έχει επιδείξει μια επίμονη ανοδική τάση.

Αυτή η διαφορά στις τάσεις, ή η έλλειψη αυτών, σε διαφορετικές σειρές δεδομένων θέτει, παρεμπιπτόντως, θέτει πολύ σοβαρά θεωρητικά προβλήματα στην ερμηνεία οποιασδήποτε συσχέτισης, απλής ή σύνθετης, μεταξύ μεταβλητών όπως η ευτυχία, που δεν έχουν τάσεις εκ κατασκευής, και άλλων που έχουν, όπως το ΑΕΠ. Το τεχνικό μαθηματικό επίπεδο αυτών των εννοιών είναι υψηλό, με τον Κλάιβ Γκρέιντζερ [Clive Granger] και τον Ρόμπερτ Ενγκλ [Robert Engle] να έχουν κερδίσει το βραβείο Νόμπελ των Οικονομικών για τη συμβολή τους. Οι ενδιαφερόμενοι αναγνώστες παραπέμπονται κατ' αρχάς στο λήμμα της Wikipedia «cointegration» [συνολοκλήρωση].⁹

8 Αυτά τα σημεία επισημάνθηκαν από την Έλεν Τζονς σε ένα μαθηματικό παράρτημα στο *Johns και Ormerod* (2008). Η Τζονς σημειώνει επίσης ότι, για τα στοιχεία των ΗΠΑ, το δειγματοληπτικό σφάλμα είναι συγκρίσιμο με ή μεγαλύτερο από κάθε κίνηση στον δείκτη που προκαλείται από πραγματικές αλλαγές στον μέσο όρο ευτυχίας.

9 <http://en.wikipedia.org/wiki/Cointegration>

Επανεξέταση της σχέσης ευτυχίας και εισοδήματος

Πιο λεπτή πρόσφατη έρευνα υποδεικνύει στην πραγματικότητα ότι υπάρχει σαφής και θετική σύνδεση ανάμεσα στην ικανοποίηση από τη ζωή και το εισόδημα, και ότι δεν φαίνεται να υπάρχει σημείο αποκοπής σε αυτήν. Η ικανοποίηση συνεχίζει να αυξάνεται με το υψηλότερο εισόδημα ακόμη και σε πολύ υψηλά επίπεδα. Παρ' όλο που η επιπλέον ικανοποίηση ανά μονάδα πρόσθετου εισοδήματος γίνεται μικρότερη όσο αυξάνεται το εισόδημα, συνιστά και πάλι αύξηση.

Ο Ντάνιελ Κάνεμαν [Daniel Kahneman] είναι ψυχολόγος με βραβείο Νόμπελ στα Οικονομικά το 2002 για την έρευνά του επάνω στο πώς οι άνθρωποι συμπεριφέρονται στην πραγματικότητα, παρά στο πώς υποτίθεται ότι συμπεριφέρονται στην οικονομική θεωρία. Ο συνάδελφός του στο Πρίνστον Άνγκους Ντίντον [Angus Deaton] είναι πρώην πρόεδρος της American Economic Association. Το 2010, δημοσίευσαν μια εργασία στο *Proceedings of the National Academy of Sciences*¹⁰ η οποία διακρίνει δύο έννοιες της ευημερίας. Πρώτα, την ικανοποίηση από τη ζωή, που είναι οι σκέψεις που κάνουν οι άνθρωποι για τη ζωή τους όταν σκέφτονται για εκείνη. Και δεύτερον, τη συναισθηματική ευημερία που αναφέρεται στη συναισθηματική ποιότητα της καθημερινής εμπειρίας του ατόμου, στη συχνότητα και ένταση συναισθημάτων όπως η χαρά, ο θυμός και η λύπη. Ανέλυσαν μια βάση δεδομένων με 450.000 απαντήσεις από Αμερικανούς σε μια σειρά ερωτήσεων.

Τα αποτελέσματα των Κάνεμαν και Ντίντον είναι εντυπωσιακά. Η ικανοποίηση από τη ζωή αναμφίβολα σχετίζεται θετικά με το εισόδημα, αλλά η συναισθηματική ευημερία όχι. Ο Ντίντον είχε παλαιότερα αμφισβητήσει τη συναίνεση «ευτυχίας» περί έλλειψης σύνδεσης ανάμεσα στην ευημερία και το ΑΕΠ, σε μια εργασία που είχε δημοσιευτεί στο *Journal of Economic Perspectives* (Deaton, 2008). Κατέδειξε, χρησιμοποιώντας δεδομένα χωρών από όλον τον κόσμο, ότι η ικανοποίηση από τη ζωή συνέχιζε να αυξάνεται με το εισόδημα, όπως η σχέση που ανακάλυψε η μεταγενέστερη μελέτη του με τον Κάνεμαν.

Η διαδεδομένη άποψη, βασισμένη στην εξέταση διαγραμμάτων δεδομένων μέσα στον χρόνο και υποστηριζόμενη από αρκετά απλή στατιστική ανάλυση, ότι δεν υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στο ΑΕΠ και την ευτυχία μέσα στον χρόνο, φαίνεται να αμφισβητείται από αυτές τις πρόσφατες μελέτες, οι οποίες υιοθετούν μια πιο προωθημένη αναλυτική προσέγγιση. Το ΑΕΠ φαίνεται πράγματι ότι συνεχίζει να έχει ευρύτερη αξία ως δείκτης μιας επιτυχημένης κοινωνίας, πάνω

και πέρα από τον άμεσο σκοπό της μέτρησης της υλικής ευημερίας. Ως παράπλευρο σχόλιο, υπήρχε επί μακρόν η άποψη ότι μόνο πάνω από ένα ορισμένο επίπεδο εισοδήματος μπορούν τα άτομα και οι κοινωνίες να αρχίσουν πραγματικά να ευημερούν, να απολαμβάνουν τους πλήρεις καρπούς του πολιτισμού. Για παράδειγμα, στον Ενάιριν Μπέβον [Aneurin Bevan], τον αριστερό πολιτικό του εργατικού κόμματος που θεμελίωσε το Εθνικό Σύστημα Υγείας το 1948, άρεσε να δηλώνει: «Η ελευθερία είναι το παραπροϊόν του οικονομικού πλεονάσματος».

Ελέγχοντας την οικονομική και κοινωνική ζωή για την «προώθηση της ευτυχίας»

Ούτε οι πρόσφατες εμπειρικές αποδείξεις ούτε οι γενικότεροι φιλοσοφικοί λόγοι εμπόδισαν τους συνηγόρους της ευτυχίας να συνεχίσουν να επιμένουν ότι ένα μοναδικό μέτρο ευτυχίας είναι ο μόνος τρόπος για να αξιολογηθεί η πολιτική και η πρόοδος. Και αυτό, παρά το γεγονός, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ότι ο τρόπος με τον οποίο είναι κατασκευασμένοι οι δείκτες της συνολικής ευτυχίας σημαίνει ότι όχι μόνο υπάρχει, εξ ορισμού, ένα απόλυτο ανώτατο όριο στην τιμή που μπορούν να πάρουν, αλλά απαιτούνται μεγάλες αλλαγές στάσης μεγάλου αριθμού ανθρώπων για να υπάρξει οποιαδήποτε αισθητή διαφορά στους δείκτες.

Το πρόβλημα δεν είναι απλώς ότι αυτό το λόμπι θέλει να αντικαταστήσει το ΑΕΠ με έναν δείκτη ευτυχίας. Είναι η πεποίθηση ότι η μέτρηση της ευτυχίας την καθιστά αντικείμενο πρόγνωσης και ελέγχου από τους διαμορφωτές πολιτικής. Διατυπώνονται ισχυρισμοί ότι οι οδηγοί της συνολικής ευτυχίας οι παράγοντες που κάνουν τον δείκτη να κινηθεί, έχουν κατανοηθεί καλά και πρέπει επομένως να γίνουν οι μοχλοί της πολιτικής.

Η βιβλιογραφία της ευτυχίας περιλαμβάνει πολύ λίγες απτές αποδείξεις για τους παράγοντες που φαινομενικά προκαλούν ευτυχία. Οι καλύτερα τεκμηριωμένοι είναι εκείνοι που έχουν έναν πιο παραδοσιακό προσανατολισμό με όρους πολιτικής, όπως ο γάμος ή η θρησκευτική πίστη. Αλλά, περιέργως, σπάνια βλέπουμε τους ειδικούς της ευτυχίας να τους προωθούν σθεναρά ως στόχους πολιτικής.

Ούτε το ΑΕΠ μπορούμε να προβλέψουμε...

Φυσικά, είναι πάντα πιθανό ότι περαιτέρω έρευνα θα μας παράσχει πιο ισχυρά και παγιωμένα τεκμήρια για τους παράγοντες που προκαλούν κινήσεις στα συνολικά μέτρα ευτυχίας. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε χρήσιμα την εμπειρία του ΑΕΠ από αυτή την πλευρά.

Το άμεσο κίνητρο για την κατασκευή εκτιμήσεων για το ΑΕΠ

ήταν πολύ απλά να παρασχεθούν περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με το τι συνέβαινε με την παραγωγή, μακράν τη σημαντικότερη πτυχή εγχώριας πολιτικής τότε. Από τη στιγμή που εφοδιάστηκαν με αυτά τα δεδομένα, ωστόσο, ήταν πολύ φυσικό για τους ερευνητές να αρχίσουν να ερευνούν το κατά πόσον μπορούσαμε να ανακαλύψουμε σχέσεις που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε γιατί το ΑΕΠ κινείται όπως κινείται με τον χρόνο. Και αυτές οι σχέσεις θα μπορούσαν κατόπιν να χρησιμοποιηθούν για προβλέψεις (για παράδειγμα, θα έχουμε κι άλλη ύφεση του χρόνου;) και για τον έλεγχο των πολιτικών (αν προβλέπεται ύφεση, μπορούμε να την αποφυγούμε αλλάζοντας τώρα πολιτική;).

Πράγματι, πολύ γρήγορα εμφανίστηκαν οικονομικά μοντέλα βασισμένα σε σχέσεις που υπολογίζονταν μέσω τεχνικών αντλημένων από τη νέα επιστήμη της οικονομετρίας, την εφαρμογή της στατιστικής θεωρίας στα ειδικά τεχνικά ζητήματα που έθεταν τα οικονομικά δεδομένα. Ο Λώρενς Κλάιν [Lawrence Klein] ήταν ένας Αμερικανός οικονομολόγος και οικονομέτρης που βραβεύτηκε με Νόμπελ το 1980 για την πρωτοποριακή του έρευνα σε αυτό τον τομέα. Ήδη από το 1947, είχε δημοσιεύσει ένα οικονομετρικό μοντέλο της οικονομίας των ΗΠΑ με τίτλο «Η χρήση των οικονομετρικών μοντέλων ως οδηγός της οικονομικής πολιτικής» [‘The use of econometric models as a guide to economic policy’] (βλέπε Klein, 1947).

Έτσι, η διαδικασία μέτρησης της οικονομίας μεταμορφώθηκε, σχεδόν εν μία νυκτί, στην επιθυμία να χρησιμοποιηθούν αυτές οι μετρήσεις για την πρόβλεψη και τον έλεγχο της, ακριβώς όπως γίνεται με την ευτυχία σήμερα.

Γι’ αυτές τις δυνατότητες εκφράστηκε τεράστια αισιοδοξία, παρά τη χρήσιμη εμπειρία των θεαματικών αποτυχιών πρόβλεψης το καλοκαίρι του 1945 για το υπόλοιπο της χρονιάς και για το 1946. Ο ίδιος ο Κλάιν κατέγραψε τα λάθη σε ένα άρθρο (βλ. Klein, 1946). Η ανεργία, για παράδειγμα, είχε προβλεφθεί ότι θα ήταν 8 εκατομμύρια αλλά ήταν μόνο 3 εκατομμύρια. Αλλά υποστήριξε ότι η παραγωγή μπορούσε να προβλεφθεί με πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια και ότι η ορθή εφαρμογή της οικονομετρίας σε αυτά τα δεδομένα σήμαινε ότι «μπορούμε να ελπίζουμε σε πολύ καλύτερα αποτελέσματα στη μεταβατική περίοδο».

Πάνω από 60 χρόνια μετά έχουμε μια πολύ μεγάλη βιβλιογραφία για όλες τις αποχρώσεις της οικονομικής πρόγνωσης, οι οποίες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα στατιστικών τεχνικών και οικονομικών θεωριών, πολύ πιο επεξεργασμένων από τις εξαιρετικά πρωτοποριακές αλλά μάλλον ακατέργαστες μεθόδους του Κλάιν τη δεκαετία του 1940. Αλλά δεν είναι υπερβολή να πούμε πως δεν έχει γίνει καμιά

πρόσδος στην ακρίβεια των προγνώσεων. Σε καθοριστικές στιγμές, στην έναρξη ανθήσεων ή υφέσεων, οι προγνώσεις αποδεικνύονται τόσο ανακριβείς όσο και το 1945. Το Τριμηνιαίο Δελτίο της Τράπεζας της Αγγλίας [Bank of England Quarterly Bulletin] τον Οκτώβριο του 2008, για παράδειγμα, αναφέρει ότι η συναινετική εκτίμηση για το ΑΕΠ του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ για το 2009 ήταν, τον Ιανουάριο του 2008, για θετικό ρυθμό ανάπτυξης 2,0 και 2,7 τοις εκατό, αντίστοιχα. Ακόμη και τον Αύγουστο, οι προβλέψεις μιλούσαν για θετική ανάπτυξη, παρ' όλο που μέχρι τότε και οι δύο οικονομίες ήταν σε ύφεση και η παραγωγή έπεφτε! Τελικά, το αποτέλεσμα για το 2009 ήταν αρνητικός ρυθμός ανάπτυξης 3% στην Αμερική και 5% στη Βρετανία. Υπάρχουν πολλά τέτοια παραδείγματα.

Δεν είναι μόνο ότι δεν μπορούμε να προβλέψουμε την οικονομία με οποιοδήποτε εύλογο επίπεδο συστηματικής ακρίβειας. Δεν έχουμε ακόμη ομοφωνία για το ποιοι είναι οι οδηγοί του ΑΕΠ και συνεπώς ποιες είναι οι επιπτώσεις οποιασδήποτε συγκεκριμένης πολιτικής, ακόμη και υπό ποιοτική έννοια. Τη στιγμή της συγγραφής, για παράδειγμα, μια σχολή σκέψης, της οποίας εξέχον μέλος είναι ο Τζο Στίγκλιτζ [Joe Stiglitz], θεωρεί ότι χρειάζεται περισσότερη δημοσιονομική επέκταση για να υπάρξει ανάκαμψη στις οικονομίες των ΗΠΑ και της Ευρώπης. Μια άλλη σχολή, στην οποία ξεχωρίζει ο Ρόμπερτ Μπάρο [Robert Barro], υποστηρίζει ότι η δημοσιονομική επέκταση θα οδηγήσει στην πραγματικότητα σε μικρότερη οικονομική δραστηριότητα.

Φυσικά, το γεγονός ότι τα οικονομικά δεν έχουν σημειώσει μεγάλη πρόοδο στην πρόβλεψη και τον έλεγχο της μακροοικονομίας, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η ίδια μοίρα περιμένει τον δείκτη ευτυχίας και τους θιασώτες του. Ωστόσο, οι αλλαγές και στο ΑΕΠ και στην ευτυχία μέσα στον χρόνο μοιράζονται ένα σημαντικό κοινό χαρακτηριστικό: Είναι, σε όλον τον δυτικό κόσμο, ελάχιστα διακριτές από καθαρά τυχαίες σειρές. Υπάρχει ένα μικρό μοτίβο, κάποιες δυνητικές πληροφορίες, στα δεδομένα του ΑΕΠ των ΗΠΑ, αλλά είναι μικρό. Και γενικότερα, αυτές οι σειρές δεδομένων κυριαρχούνται μάλλον από έναν τυχαίο θόρυβο παρά από ένα σταθερό «σήμα».¹¹

Συμπέρασμα

Η εμπειρία του ΑΕΠ έχει μία κρίσιμη συνέπεια. Απλά δεν είναι περισσότερο δυνατό να έχουμε συστηματικά αξιόπιστες προβλέψεις για δείκτες συνολικής ευτυχίας από όσο για το ΑΕΠ. Δεν μπορούμε να προβλέψουμε με ακρίβεια την επόμενη ζαριά ενός τίμιου ζαριού και δεν μπορούμε να κάνουμε το ίδιο ούτε για την ευτυχία. Επιπλέον, οποια-

11 Οι ενδιαφερόμενοι αναγνώστες παραπέμπονται στο Ormerod και Mounfield (2000)

δήποτε στατιστική σχέση υποτίθεται ότι προσδιορίζει τους οδηγούς της ευτυχίας (ή του ΑΕΠ) μέσα στον χρόνο θα είναι ουσιαστικά απατηλή· όποιες δοκιμές στατιστικής εγκυρότητας και αν εφαρμοστούν στα δεδομένα του δείγματος, θα καταρρεύσει και θα πάψει να είναι έγκυρη. Αυτό δεν είναι απλώς μια θεωρητική επισήμανση. Είναι ολόκληρη η εμπειρία της ιστορίας κατασκευής μακροοικονομικών μοντέλων.

Πράγματι, οι προσπάθειες της κυβέρνησης να αυξήσει τη μετρημένη ευτυχία, αντί να κάνουν τη ζωή μας καλύτερη, μπορεί στην πραγματικότητα να κάνουν το αντίθετο. Θα θέσουν αυθαίρετους στόχους που θα εκτρέψουν τη δράση του κράτους από βασικές υποχρεώσεις· θα δώσουν σε πολλούς ανθρώπους το μήνυμα ότι η ευτυχία πηγάζει από εθνικές πολιτικές και όχι από δικές μας προσπάθειες· και θα ασκήσουν πιέσεις στην κυβέρνηση να μεγεθύνει έναν δείκτη ο οποίος ποτέ στο παρελθόν δεν έχει μετακινηθεί συστηματικά ανταποκρινόμενος σε οποιαδήποτε πολιτική ή κοινωνικοοικονομική αλλαγή.

Αυτά είναι ακριβώς τα λάθη της οδηγούμενης από στόχους νοοτροπίας που έχει διαποτίσει τον βρετανικό δημόσιο τομέα γενικότερα. Θα έπρεπε να μαθαίνουμε από αυτά τα λάθη και όχι να τα αναπαράγουμε.

Ακόμη χειρότερα, η θέση του κόσμου από τη σκοπιά της ευτυχίας έχει εγγενώς αντιδημοκρατικές τάσεις. Ο τεχνοκράτης με το ντοσιέ του και τις παλινδρομήσεις του ξέρει καλύτερα απ' ό,τι οι ίδιοι οι απλοί άνθρωποι τι τους κάνει ευτυχισμένους. Με αυτό το τεκμήριο γνώσης, οι τοπικές δημοκρατικές ή οι ατομικές αποφάσεις μπορούν να παρακάμπτονται με καθαρή συνείδηση. Δεν λαμβάνονται όλες οι αποφάσεις στο Υπουργείο Των Καλών Πραγμάτων, και έτσι ο στόχος της ευτυχίας αποσιωπά τις πραγματικές «δύσκολες επιλογές» που συνεπάγεται η άσκηση πολιτικής.

Το ΑΕΠ δεν είναι ένας σφαιρικός δείκτης ευημερίας· απλώς μετράει το μέγεθος της οικονομίας. Υπάρχουν πολλά πράγματα σημαντικά για την ευημερία μας που δεν τα συμπεριλαμβάνει. Αυτά τα πράγματα πρέπει να διατηρηθούν από μια ισχυρή κοινωνία των πολιτών και μια δημοκρατικά υπόλογη, καλή διακυβέρνηση. Αν δεν μπορούμε να τα υπερασπιστούμε πειστικά χωρίς «επιστημονική απόδειξη» ότι κάνουν τους ανθρώπους ευτυχισμένους, είμαστε τελείως χαμένοι ηθικά. Η κυβέρνηση δεν αποτυγχάνει επειδή δεν μετράει την ευτυχία· αποτυγχάνει γιατί η ενέργειά της κατευθύνεται σε λάθος στόχους είτε βάσει πληροφοριών κακής ποιότητας, είτε ενός ψευδούς τεκμηρίου γνώσης από επίδοξους κεντρικούς σχεδιαστές.

Παραπομπές

Deaton, A. (2008), 'Income, health and wellbeing around the world: evidence from the Gallup world poll', *Journal of Economic Perspectives*, 22(2): 53–72.

Griffith, T. D. (2004), 'Progressive taxation and happiness', *Boston College Law Review*, 45(5): 1363–1398.

Johns, H. και P. Ormerod (2008), 'The unhappy thing about happiness economics', *Real-World Economics Review*, 46: 139–46.

Kahneman, D. και A. Deaton (2010), 'High income improves evaluation of life but not emotional well-being', *PNAS*, 107(38): 16489–16493

Klein, L. R. (1946), 'A post-mortem on transition predictions of national product', *Journal of Political Economy*, LIV: 289–307.

Klein, L. R. (1947), 'The use of econometric models as a guide to economic policy', *Econometrica*, 15: 111–151.

Layard, R. (2005), *Happiness: Lessons from a new science*, Harmondsworth: Penguin.

Nordhaus, W. D. και J. Tobin (1971), 'Is growth obsolete?', *Cowles Foundation Discussion Papers 319*, Cowles Foundation for Research in Economics, Yale University.

Ormerod, P. και C. Mounfield (2000), 'Random matrix theory and the failure of macroeconomic forecasting', *Physica A*, 280: 497–504.

3. ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ, ΕΙΣΟΔΗΜΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ

Ντάνιελ Γ. Σακς, Μπέτου Στήβενσον και Τζάστιν Γούλφερς

Εισαγωγή

Βελτιώνει η οικονομική ανάπτυξη την ανθρώπινη μοίρα;¹² Χρησιμοποιώντας αρκετά σύνολα δεδομένων, τα οποία καλύπτουν μαζί 140 χώρες και αντιπροσωπεύουν όλο σχεδόν τον πληθυσμό της γης, μελετάμε τη σχέση ανάμεσα στην υποκειμενική ευημερία και το εισόδημα, εντοπίζοντας τρία σχηματοποιημένα γεγονότα.

Πρώτον, δείχνουμε ότι σε μια δεδομένη χώρα οι πλουσιότεροι άνθρωποι δηλώνουν μεγαλύτερα επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή. Δεύτερον, δείχνουμε ότι οι πλουσιότερες χώρες έχουν κατά μέσο όρο μεγαλύτερα επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή. Τρίτον, αναλύοντας τις χρονοσειρές των χωρών που εξετάζουμε κατ'επανάληψη, δείχνουμε ότι καθώς οι χώρες αναπτύσσονται, οι πολίτες τους αναφέρουν μεγαλύτερα επίπεδα ικανοποίησης. Το σημαντικό, δείχνουμε ότι το μέγεθος της σχέσης ανάμεσα στην ικανοποίηση και το εισόδημα είναι περίπου το ίδιο και στις τρεις συγκρίσεις, κάτι που υποδηλώνει ότι το απόλυτο εισόδημα παίζει σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της υποκειμενικής ευημερίας.

Τα πορίσματα αυτά ανατρέπουν τη συμβατική παραδοχή ότι δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στη μεγέθυνση και στην υποκειμενική ευημερία. Σε μια σειρά επιδραστικών μελετών, ο Ίστερλιν (1973, 1995, 2005a, 2005b) ισχυρίστηκε ότι η έμφαση των οικονομολόγων στη μεγέθυνση είναι λανθασμένη, επειδή δεν βρίσκει καμιά στατιστικά σημαντική τεκμηρίωση για την ύπαρξη κάποιου συνδέσμου ανάμεσα στο ΑΕΠ μιας χώρας και στην υποκειμενική ευημερία των πολιτών της. Και αυτό παρά το γεγονός ότι ο Ίστερλιν και άλλοι (πχ, ο Layard, 1980) βρήκαν ότι τα πλουσιότερα άτομα σε μια δεδομένη χώρα δηλώνουν μεγαλύτερα επίπεδα ευημερίας. Οι ερευνητές συμβίβασαν αυτά τα αντιφατικά πορίσματα, που καλούνται το «Παράδοξο του Ίστερλιν», υποθέτοντας ότι η ευημερία καθορίζεται από το σχετικό και όχι το απόλυτο εισόδημα. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, τα άτομα θέλουν απλά να συμβαδίζουν με τους γείτονες. Αν αληθεύει κάτι τέτοιο, το «Παράδοξο του Ίστερλιν» μάς λέει ότι είναι μάταιο να επικεντρωνόμαστε στην οικονομική μεγέθυνση: όταν όλοι γίνονται πλουσιότεροι, κανένας δεν

12 Αυτό το κεφάλαιο προήλθε τροποποιημένο από το Sacks κ.ά. (2010). Με τη σειρά της, εκείνη η μελέτη αποσαφηνίζει και απλοποιούσε πολλά από τα πορίσματα που περιγράφηκαν αρχικά στο Stevenson και Wolfers (2008).

γίνεται ευτυχέστερος. Ένας σχετικός προβληματισμός, που εκφράστηκε για παράδειγμα από τους Di Tella και MacCulloch (2010), είναι ότι η υποκειμενική ευημερία προσαρμόζεται στις συνθήκες. Αν αυτό το επιχείρημα είναι ορθό, συνεπάγεται ότι η μακροπρόθεσμη μεγέθυνση δεν βελτιώνει την κατάσταση των ατόμων, γιατί οι βλέςεις και οι προσδοκίες τους μεγαλώνουν με το εισόδημά τους. Ένας τρίτος προβληματισμός είναι ότι, ακόμη και αν η ευημερία μεγαλώνει με το εισόδημα για τους πολύ φτωχούς, τα άτομα σταδιακά φτάνουν σε σημείο κορεσμού, πάνω από το οποίο το εισόδημα δεν έχει καμία επίδραση στην ευημερία (Layard, 2005). Ωστόσο, σε αυτή τη μελέτη παρέχουμε τεκμήρια ότι η ευημερία αυξάνεται με το απόλυτο εισόδημα: τελεία. Αυτά τα τεκμήρια υποδεικνύουν ότι το σχετικό εισόδημα, η προσαρμογή και ο κορεσμός, έχουν μόνο δευτερεύουσα σημασία. Η υποκειμενική ευημερία έχει πολλές όψεις: περιλαμβάνει τόσο το πόσο ευτυχισμένοι είναι οι άνθρωποι σε μια χρονική στιγμή όσο και το πόσο ικανοποιημένοι είναι με τη ζωή τους γενικά (Diener, 2006). Σε αυτό το κεφάλαιο εστιάζουμε στην ικανοποίηση από τη ζωή, που είναι η μεταβλητή που μετριέται πιο συχνά αλλά αποτελεί και το επίκεντρο μεγάλου μέρους της υφιστάμενης βιβλιογραφίας (την ίδια στιγμή που οι οικονομολόγοι αναφέρονται συχνά σε αυτές τις ερωτήσεις ικανοποίησης ως μέτρα «ευτυχίας»). Παρ' ότι η ικανοποίηση από τη ζωή είναι το επίκεντρο αυτής της μελέτης, εξετάζουμε μια ποικιλία από εναλλακτικά μέτρα υποκειμενικής ευημερίας και δείχνουμε ότι επίσης αυξάνονται με το εισόδημα.

Βασικά συμπεράσματα

Το πρώτο μας εύρημα είναι ότι οι πλουσιότεροι άνθρωποι είναι πιο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους, και αυτό ισχύει για 140 χώρες και αρκετά σύνολα δεδομένων. Σε καθεμία από αυτές τις χώρες, η σχέση ανάμεσα στο εισόδημα και την ικανοποίηση είναι αξιοσημείωτα παρόμοια. Η διαιagramματική μας ανάλυση δείχνει ότι η υποκειμενική ευημερία αυξάνει με τον λογάριθμο του εισοδήματος. Αυτή η συναρτησιακή μορφή υποδηλώνει ότι μια αύξηση 20% στο εισόδημα έχει την ίδια επίδραση στην ευημερία ανεξαρτήτως του αρχικού επιπέδου εισοδήματος: η αύξηση του εισοδήματος από τα 500 δολάρια τον χρόνο στα 600, έχει την ίδια επίπτωση στην ευημερία με την αύξηση από τα 50.000 στα 60.000. Αυτό το παράδειγμα είναι ελκυστικό για θεωρητικούς λόγους, γιατί μία τυπική παραδοχή στα οικονομικά είναι ότι η οριακή επίπτωση ενός δολαρίου εισοδήματος μειώνεται όσο αυξάνεται το εισόδημα.

Υστερα εξετάζουμε τα τεκμήρια εντός χωρών. Χρησιμοποιώντας μεγαλύτερα σύνολα δεδομένων από όσα ερευνήσαν οι προηγούμενοι ερευνητές, βρίσκουμε μία οικονομικά και στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στον μέσο όρο ικανοποίησης σε μια χώρα και στον λογάριθμο

του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Τα δεδομένα επίσης δεν παρέχουν καμιά τεκμηρίωση για την ύπαρξη κάποιου σημείου κορεσμού. Ενώ ο Easterlin (1974) είχε ισχυριστεί ότι η σχέση ευημερίας και εισοδήματος που διαπιστώνεται εντός των χωρών ήταν πιο ισχυρή απ' ό,τι η σχέση μεταξύ των χωρών, και ότι αυτό παρείχε τεκμηρίωση για τη σημασία του σχετικού εισοδήματος, τα δικά μας στοιχεία καταρρίπτουν την εμπειρική βάση αυτού του ισχυρισμού. Κατόπιν εξετάζονται στοιχεία χρονοσειρών. Ενώ οι συγκρίσεις εντός χωρών και μεταξύ χωρών αμφισβητούν το «παράδοξο του Έστερλιν», δεν μας λένε ωστόσο αν η οικονομική μεγέθυνση μεταφράζεται πράγματι σε κέρδη για την υποκειμενική ευημερία. Αυτό το ερώτημα έχει δυσκολέψει τους ερευνητές για αρκετό καιρό λόγω της έλλειψης συνεπών δεδομένων χρονοσειρών για την υποκειμενική ευημερία. Αναλύουμε τις διαχρονικές κινήσεις των χρονοσειρών στην υποκειμενική ευημερία χρησιμοποιώντας δύο πηγές συγκρίσιμων επαναλαμβανόμενων διακρατικών διατομών. Το κάθε σύνολο δεδομένων εκτείνεται σε δύο δεκαετίες και καλύπτει δεκάδες χώρες. Αναλύοντας τα δεδομένα των χρονοσειρών, μπορούμε να υποβάλουμε σε έλεγχο τη θεωρία της εξάρτησης της ευημερίας από το σχετικό εισόδημα: αν οι αντιλήψεις περί καλής ζωής αλλάζουν όταν το εισόδημα των συμπολιτών κάποιου αυξάνει, τότε θα έπρεπε να δούμε μια μικρή μόνο σχέση μόνο ανάμεσα στην αύξηση της ευημερίας και την αύξηση στο μέσο εισόδημα, σε σχέση με τις εκτιμήσεις σε χρονικά σημεία. Και αυτό επειδή η γενική αύξηση στο εισόδημα δεν κάνει τους ανθρώπους να αισθάνονται καλύτερα. Ωστόσο, παρουσιάζουμε οικονομικά και στατιστικά σημαντική τεκμηρίωση για την ύπαρξη μιας θετικής σχέσης ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση της ικανοποίησης με τον χρόνο, παρ' όλο που τα περιορισμένα δεδομένα σημαίνουν ότι αυτές οι εκτιμήσεις είναι λιγότερο ακριβείς από τα άλλα μας ευρήματα.

Στο τέλος, περνάμε και σε άλλα μέτρα υποκειμενικής ευημερίας, δείχνοντας ότι και αυτά ανεβαίνουν με το εισόδημα μιας χώρας. Διαπιστώνουμε ότι η ευτυχία σχετίζεται θετικά με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε ένα δείγμα 69 χωρών. Μετά δείχνουμε ότι και άλλα, ειδικά ως προς το αποτέλεσμα μέτρα υποκειμενικής ευημερίας, όπως το εάν κάποιος ένιωσε χαρά ή αγάπη ή δεν ένιωσε πόνο, είναι όλα υψηλότερα σε χώρες με υψηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Επομένως το εύρημά μας ότι η υποκειμενική ευημερία αυξάνεται με το εισόδημα δεν περιορίζεται σε ένα ασυνήθιστο σύνολο δεδομένων ή έναν συγκεκριμένο δείκτη υποκειμενικής ευημερίας.

Το υπόβαθρο της υποκειμενικής ευημερίας

Η υποκειμενική ευημερία έχει πολλές όψεις. Μερικές έρευνες, όπως η World Values Survey, ρωτούν τους συμμετέχοντες σχετικά με την ικα-

νοποίηση από τη ζωή τους, θέτοντας το ερώτημα: «Λαμβάνοντας υπόψη όλους τους παράγοντες, πόσο ικανοποιημένος είστε από τη ζωή σας αυτόν τον καιρό;» Το Gallup World Poll περιλαμβάνει μια παραλλαγή αυτής της ερώτησης: οι συμμετέχοντες είδαν μια φωτογραφία και ρωτήθηκαν: «Αυτή είναι μια σκάλα που αντιπροσωπεύει τη «σκάλα της ζωής». Ας υποθέσουμε ότι η κορυφή της σκάλας αντιπροσωπεύει την καλύτερη δυνατή ζωή για σας· και το τελευταίο σκαλί, τη χειρότερη δυνατή ζωή για σας. Σε ποιο σκαλί (από το 0 έως το 10) της σκάλας αισθάνεστε προσωπικά ότι στέκεστε αυτή τη στιγμή;» Αυτό το ερώτημα, στο οποίο αναφερόμαστε ως η σκάλα της ικανοποίησης, είναι μια μορφή της «κλίμακας Κάντριλ» (Cantril, 1965). Άλλες έρευνες ρωτάνε για την ευτυχία ευθέως. Η έρευνα Gallup θέτει επίσης θέτει μια πληθώρα πιο συγκεκριμένων ερωτήσεων που κυμαίνονται από το «Νιώσατε περηφάνεια για κάτι που κάνατε χθες» ως το «Βιώσατε πολύ πόνο χθες;» Ενώ η ερώτηση για την ικανοποίηση καλεί τα υποκείμενα να εκτιμήσουν την ολότητα της ευημερίας τους, οι πιο συγκεκριμένες ερωτήσεις μετράνε συναισθήματα παρά εκτιμήσεις (Diener, 2006). Σε αυτό το κεφάλαιο, επικεντρωνόμαστε κυρίως στην ικανοποίηση από τη ζωή.

Αυτό το κάνουμε για δύο λόγους. Πρώτα, θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε όσο το δυνατόν περισσότερα σύνολα δεδομένων για να εκτιμήσουμε τη σχέση ανάμεσα στην υποκειμενική ευημερία και το εισόδημα. Είναι γεγονός ότι το εισόδημα, η ικανοποίηση από τη ζωή και η σκάλα ικανοποίησης μετρώνται συχνότερα από κάθε άλλο μέτρο. Δεύτερον, η προηγούμενη βιβλιογραφία που καταγράφει το «παράδοξο του Έστερλιν» (συμπεριλαμβανομένου του Easterlin 1974, 1995, 2005a, 2005b, 2009), εστίασε κυρίως σε ερωτήσεις για την ικανοποίηση από τη ζωή (παρ' ότι οι ερευνητές έτειναν να τις ονομάζουν αναλύσεις «ευτυχίας»). Όπως σημειώνεται πιο πάνω, εξετάζουμε κατόπιν άλλους δείκτες ευημερίας και διαπιστώνουμε ότι τα αποτελέσματα είναι όμοια με τη σύνδεση εισοδήματος – ικανοποίησης.

Τα υποκειμενικά δεδομένα ευημερίας είναι χρήσιμα μόνο αν τα ερωτήματα πετυχαίνουν να μετρήσουν αυτό που προορίζονται να μετρήσουν. Οι οικονομολόγοι είναι παραδοσιακά δύσπιστοι σε σχέση με τα υποκειμενικά δεδομένα επειδή δεν έχουν κάποια αντικειμενική αγκύρωση και επειδή κάποιοι τύποι υποκειμενικών δεδομένων παρουσιάζουν σοβαρά προβλήματα μεροληψίας (πχ Diamond και Hausman, 1994). Αυτές οι αντιρρήσεις ισχύουν για δεδομένα υποκειμενικής ευημερίας, αλλά ποικίλα στοιχεία δείχνουν μια ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στις απαντήσεις σε ερωτήσεις υποκειμενικής ευημερίας και σε εναλλακτικά μέτρα προσωπικής ευημερίας. Για παράδειγμα, η αυτοαναφερόμενη ευημερία σχετίζεται με οργανικά μέτρα όπως ο καρδιακός ρυθ-

μός και η ηλεκτρική δραστηριότητα στον εγκέφαλο, καθώς και με την κοινωνικότητα και την τάση για γέλιο και χαμόγελο (Diener, 1984). Η αυτοαναφερόμενη ευημερία συσχετίζεται επίσης με ανεξάρτητα διαπιστωμένες αναφορές φίλων και με την ποιότητα της υγείας και του ύπνου (Diener κ.ά. 2006· Kahneman και Krueger, 2006). Τα μέτρα υποκειμενικής ευημερίας τείνουν επίσης να είναι σχετικά σταθερά στον χρόνο και έχουν υψηλή συσχέτιση εξέτασης-επανεξέτασης (Diener και Τον, 2007).

Τα δεδομένα υποκειμενικής ευημερίας δεν έχουν μια φυσική κλίμακα και αναφέρονται διαφορετικά σε διαφορετικά σύνολα δεδομένων. Για παράδειγμα, οι ερωτήσεις για την ευτυχία συχνά ζιπάνε από τους ερωτώμενους να επιλέξουν ένα επίπεδο ευτυχίας από «πολύ ευτυχισμένος» μέχρι «πολύ δυστυχισμένος» με μία ή δύο ονομαστικές τιμές ανάμεσα. Η ικανοποίηση από τη ζωή μπορεί να μετρηθεί σε μια παρόμοια κλίμακα, ή σε μια σκάλα ζωής με δέκα ή έντεκα σκαλοπάτια. Για να συγκρίνουμε τις απαντήσεις μεταξύ ερευνών, μετατρέπουμε όλα τα δεδομένα της υποκειμενικής ευημερίας σε κανονικοποιημένες μεταβλητές, αφαιρώντας τη μέση τιμή δείγματος και διαιρώντας με την τυπική απόκλιση του δείγματος. Όποτε αναφέρουμε την κλίση υποκειμενικής ευημερίας – εισοδήματος, επομένως, αναφέρουμε επί της ουσίας τον μέσο αριθμό μεταβολών τυπικής απόκλισης στην υποκειμενική ευημερία που σχετίζεται με τη μεταβολή μίας μονάδας στο εισόδημα (ή στον λογάριθμο εισοδήματος). Αυτή η αναπροσαρμογή της κλίμακας έχει το μειονέκτημα ότι θεωρεί πως η διαφορά ανάμεσα σε οποιαδήποτε δύο επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή είναι ίδια, παρ' όλο που, στην πραγματικότητα, η διαφορά ανάμεσα στο πέμπτο και το έκτο σκαλί στην κλίμακα ζωής μπορεί να είναι πολύ διαφορετική από τη διαφορά ανάμεσα στο ένατο και το δέκατο. Οι Stevenson και Wolfers (2008) δείχνουν ωστόσο ότι τα υπό συζήτηση αποτελέσματα αντέχουν στις εναλλακτικές προσεγγίσεις.

Οι εντός χώρας εκτιμήσεις της κλίσης ικανοποίησης-εισοδήματος

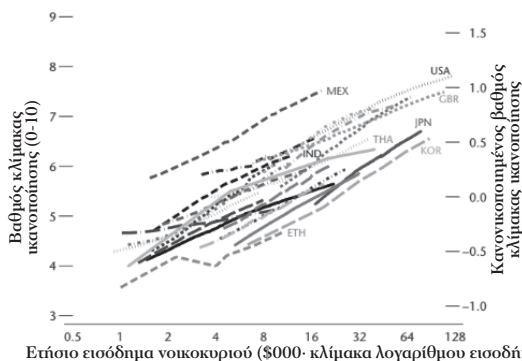
Ξεκινάμε τη μελέτη μας για την ικανοποίηση από τη ζωή και το εισόδημα συγκρίνοντας τις αναφορές ικανοποίησης σχετικά πλούσιων και λιγότερο πλούσιων ατόμων σε μια δεδομένη χώρα σε μια χρονική στιγμή. Πολλοί ερευνητές έχουν εντοπίσει μια θετική και ισχυρή σχέση μέσα σε μια χώρα μεταξύ υποκειμενικής ευημερίας και εισοδήματος. Για παράδειγμα, ο Ρόμπερτ Φρανκ [Robert Frank] αναφέρει τα εξής: «Όταν κάνουμε τη διαγραμματική απεικόνιση της μέσης ευτυχίας έναντι του μέσου εισοδήματος για ομάδες ανθρώπων σε μια δεδομένη χώρα και σε μια δεδομένη χρονική στιγμή... οι πλούσιοι είναι πράγματι πολύ πιο ευτυχισμένοι απ' ό,τι οι φτωχοί. Η διαφορά, στην πραγματι-

κόπτη, είναι εντυπωσιακά μεγάλη. Καμιά αλλαγή που μπορείς να φανταστείς δεν θα βελτιώνει τη ζωή σου στην κλίμακα της ευτυχίας όσο η μετακίνησή σου από το κατώτερο 5% της κλίμακας εισοδήματος στο ανώτερο 5%» (Frank, 2005: 67). Επιβεβαιώνουμε αυτή τη σχέση και, εκμεταλλευόμενοι το τεράστιο μέγεθος πολλών από τα σύνολα δεδομένων μας, υπολογίζουμε με ακρίβεια το μέγεθος της κλίσης ικανοποίησης – εισοδήματος εντός μιας χώρας. Εκτιμούμε τη σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση και το εισόδημα υπολογίζοντας «παλινδρομήσεις lowess» της ικανοποίησης έναντι του του λογαρίθμου του εισοδήματος των νοικοκυριών. Η παλινδρόμηση lowess υπολογίζει επί της ουσίας μια ξεχωριστή διμεταβλητή παλινδρόμηση γύρω από κάθε σημείο στο σύνολο δεδομένων, αλλά δίνει μεγαλύτερο βάρος στα γειτονικά σημεία (Dinardo και Tobias, 2001). Η παραδοσιακή ανάλυση παλινδρόμησης επιβάλλει μία γραμμική σχέση, ενώ η διαδικασία lowess επιτρέπει στους ερευνητές να μελετήσουν τη συναρτησιακή μορφή της σχέσης μεταξύ δύο μεταβλητών – σε αυτή την περίπτωση, για παράδειγμα, ανάμεσα στην ικανοποίηση από τη ζωή και στον λογάριθμο του εισοδήματος.

Στο Διάγραμμα 3 απεικονίζουμε διαγραμματικά τις εκτιμήσεις lowess της σχέσης ανάμεσα στον βαθμό της κλίμακας ικανοποίησης και τον λογάριθμο του εισοδήματος των νοικοκυριών σε καθεμία από τις 25 μεγαλύτερες χώρες του κόσμου, χρησιμοποιώντας τα δεδομένα του Gallup World Poll.¹³ Οι βαθμοί ικανοποίησης παρουσιάζονται ως πρωτογενείς βαθμοί (0-10) στον αριστερό άξονα, όσο και στην τυποποιη-

13 Χρησιμοποιούμε πιο πρόσφατα στοιχεία του Gallup World Poll απ' ό,τι οι Stevenson και Wolfers (2008), ενσωματώνοντας δεδομένα μέχρι τον Οκτώβριο του 2008.

Διάγραμμα 3 Σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα εντός μεμονωμένων χωρών. Gallup World Poll

Σημείωση: Τα δεδομένα ικανοποίησης παρουσιάζονται τόσο στην πρωτογενή (0-10) κλίμακά τους στον αριστερό άξονα, όσο και ως τυποποιημένες μεταβλητές στον δεξιό άξονα. Αναπαριστούμε διαγραμματικά την προσαρμογή lowess ανάμεσα στο 10ο και το 90ο εκατοστημόριο της κατανομής εισοδήματος κάθε χώρας. Έχουν σημειωθεί μόνο επιλεγμένες χώρες. Δες Παράρτημα για το κλειδί του κώδικα χωρών, ο οποίος ισχύει για όλα τα διαγράμματα.

ημένη τους μορφή (που προέκυψε από την αφαίρεση της μέσης τιμής του συνολικού δείγματος και τη διαίρεση με την τυπική απόκλιση).

Το Διάγραμμα 3 αποκαλύπτει το γνωστό εύρημα ότι οι πλουσιότεροι πολίτες μιας δεδομένης χώρας είναι πιο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους. Για τις περισσότερες χώρες, αυτή η διαγραμματική απεικόνιση αποκαλύπτει ότι η ικανοποίηση αυξάνεται γραμμικά με τον λογάριθμο εισοδήματος (καθώς ο οριζόντιος άξονας είναι σε λογαριθμική κλίμακα). Επιπλέον, η κλίση είναι παρόμοια μεταξύ των χωρών, με τις εκτιμώμενες γραμμές για κάθε χώρα να μοιάζουν με παράλληλες μετατοπίσεις η μια της άλλης. Παρ' όλες τις τεράστιες διαφορές μεταξύ των χωρών, η σχέση ανάμεσα στο εισόδημα και την ικανοποίηση από τη ζωή είναι εκπληκτικά όμοια. Τέλος, παρατηρούμε ότι αυτό το διάγραμμα δεν παρέχει κανένα τεκμήριο κορεσμού. Ενώ κάποιοι έχουν υποστηρίξει ότι, πάνω από ένα σημείο, το εισόδημα δεν έχει επίπτωση στην ευημερία, σε αυτές τις χώρες παρατηρούμε ότι η καμπύλη είναι το ίδιο απότομη στα υψηλά επίπεδα εισοδήματος όπως και στα χαμηλά επίπεδα. Ενώ αυτές οι 25 χώρες καλύπτουν την πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού, στην έρευνα Gallup ρωτήθηκαν άτομα σε 132 χώρες, καθιστώντας την τη μεγαλύτερη έρευνα που έγινε ποτέ για την υποκειμενική ευημερία. Μπορούμε συνεπώς να προχωρήσουμε την ανάλυσή μας παραπέρα.

Πληρέστερες έρευνες ευημερίας

Από αυτές τις 132 χώρες, οι 126 είχαν δεδομένα εισοδήματος αξιοποιήσιμα για την ανάλυσή μας. Επομένως, εξετάσαμε τη σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα συγκεντρώνοντας δεδομένα από όλες τις χώρες στα σύνολα δεδομένων μας, και υπολογίσαμε παλινδρομήσεις από αυτά. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στη Στήλη 1 του Πίνακα 1¹⁴ και περιγράφονται λεπτομερώς στο Sacks κ.ά. (2010). Εδώ περιγράφουμε τα συμπεράσματα εν συντομία μαζί με τα συναφή αποτελέσματα, χρησιμοποιώντας τα πρώτα τέσσερα κύματα της World Values Survey, που εκτείνεται από το 1980 έως το 2004 και ζητάει από τους ερωτώμενους να αξιολογήσουν την ικανοποίηση από τη ζωή του σε κλίμακα 1 – 10. Εξετάζουμε επίσης τη συσχέτιση ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα χρησιμοποιώντας την Pew Global Attitudes Survey, η οποία καλύπτει 44 χώρες σε όλα τα επίπεδα ανάπτυξης και χρησιμοποιεί το ίδιο ερώτημα για την κλίμακα ζωής όπως η Gallup.

Από αυτά τα διαφορετικά σύνολα δεδομένων, η εκτιμώμενη κλίση ικανοποίησης – εισοδήματος εκτείνεται από 0,216, στη World Values Survey, σε 0,281 στην Pew Global Attitudes Survey. Μέσα

14 Ο Πίνακας 1 βρίσκεται στο Παράρτημα αυτού του κεφαλαίου.

σε μια δεδομένη χώρα, σε μια χρονική στιγμή, άνθρωποι με υψηλότερο εισόδημα τείνουν να αναφέρουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από τη ζωή τους. Ένα πρόβλημα με αυτά τα αποτελέσματα, ωστόσο, είναι ότι οι διαφορές στο εισόδημα μεταξύ ατόμων στην ίδια χώρα αντανακλούν τόσο παροδικές όσο και μόνιμες αλλαγές (οι οποίες επιδρούν διαφορετικά στην υποκειμενική ευημερία). Για παράδειγμα, κάποιος με χαμηλό εισόδημα μπορεί να είναι ανώτερο στέλεχος στο διάστημα ανάμεσα σε δυο δουλειές. Απ' την άλλη μεριά, οι εισοδηματικές διαφορές μεταξύ χωρών, που θα συζητηθούν παρακάτω, είναι πιθανώς πολύ πιο επίμονες, και πράγματι είναι σχεδόν μόνιμες.

Χρειάζεται να αρχίσουμε εξετάζοντας πόση από την εγκάρσια μεταβολή στο εισόδημα μέσα σε μια χώρα αντιπροσωπεύει μεταβολή στο μόνιμο εισόδημα. Τυπικές εκτιμήσεις για τις ΗΠΑ δείχνουν ότι περίπου τα δύο πέμπτα έως το μισό της εγκάρσιας μεταβολής στο ετήσιο εισόδημα προέρχεται από μεταβολές στο μόνιμο εισόδημα και το υπόλοιπο οφείλεται σε παροδικές μεταβολές. (Haider, 2001, Gottschalk και Moffit, 1994).¹⁵ Η έρευνά μας ρωτά για το μηνιαίο εισόδημα, και το παροδικό μερίδιο θα είναι μεγαλύτερο. Για να είμαστε συντηρητικοί, απλώς επιλέγουμε το ανώτατο άκρο των εκτιμήσεων του παροδικού μεριδίου του εισοδήματος. Πρέπει επίσης να μετατρέψουμε τη μεταβολή του παροδικού εισοδήματος στην ισοδύναμή της στο μόνιμο εισόδημα. Αν κάθε επιπλέον δολάριο παροδικού εισοδήματος παραμένει μόνο για έναν χρόνο, τότε οι άνθρωποι θα ήταν αδιάφοροι ανάμεσα σε ένα έξτρα δολάριο παροδικού εισοδήματος και μια αύξηση 5 σεντς περίπου (με την υπόθεση ότι το προεξοφλητικό επιτόκιο είναι 5%). Οι εκτιμήσεις του παροδικού συστατικού του ετήσιου εισοδήματος δείχνουν ότι αυτό δεν εξανεμίζεται ολόκληρο σε έναν χρόνο· πράγματι η αυτοπαλινδρομική διαδικασία που υπολόγισε ο Haider (2001), υποδεικνύει ότι το ισοδύναμο σε σταθερό εισόδημα μιας αύξησης \$1 στο παροδικό εισόδημα θα ήταν περίπου το διπλάσιο της αξίας ενός έτους, δηλαδή 10 σεντς. Κατά συνέπεια, μια αύξηση \$1 στο εισόδημα στη διατομή αντιπροσωπεύει, κατά μέσο όρο, μια αύξηση 50 σεντς στο μόνιμο εισόδημα, συν μια αύξηση 50 σεντς στο παροδικό εισόδημα, και αυτό το παροδικό εισόδημα αποτιμάται ως ισοδύναμο μιας αύξησης 5 σεντς στο μόνιμο εισόδημα.

Αυτό σημαίνει ότι η αύξηση στο μόνιμο εισόδημα από μια δεδομένη μεταβολή στο καταγραφέν εισόδημα είναι μικρότερη απ' ό,τι η μεταβολή στο καταγραφέν εισόδημα. Ως τέτοια, η υποκείμε-

15 Οι υπολογισμοί μας χρησιμοποιούν τις εκτιμήσεις στις ΗΠΑ σαν να να είναι αντιπροσωπευτικές όλου του κόσμου, παρ' ό,τι αυτό που χρειάζεται είναι παρόμοιες μελέτες για χώρες σε διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης.

νη σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το μόνιμο εισόδημα θα είναι ακόμη ισχυρότερη από ό,τι η σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το καταγραφέν εισόδημα. Για να ερμηνεύσουμε την υπολογισθείσα κλίση ευημερίας - εισοδήματος με όρους αύξησης 1 δολαρίου στο μόνιμο εισόδημα, οι εγκάρσιες εκτιμήσεις μας θα έπρεπε να αυξηθούν κατά περίπου 80% (1/0,55). Κάνουμε αυτήν την προσαρμογή και καταγράφουμε τους νέους συντελεστές στη στήλη 2. Βρίσκουμε μια μεγαλύτερη κλίση για τη σχέση ανάμεσα στην ευημερία και τις εκτιμήσεις μας για τον λογάριθμο του μόνιμου εισοδήματος, λίγο περισσότερο από 0,4. Συνολικά, σύμφωνα με την ανάγνωση των ενδοχώριων δεδομένων που κάνουμε, η κλίση ικανοποίηση από τη ζωή-λογάριθμος μόνιμου εισοδήματος είναι μεταξύ 0,3 και 0,5.

Δεν πρέπει, ωστόσο, να υπερβάλλουμε ως προς αυτές τις προσαρμογές. Παρ' ότι φαίνεται σαφές ότι το μόνιμο και όχι το παροδικό εισόδημα καθορίζει την υποκειμενική ευημερία, στην πραγματικότητα τα στοιχεία δείχνουν το αντίθετο: η υποκειμενική ευημερία και ο οικονομικός κύκλος συμβαδίζουν σε μεγάλο βαθμό. Οι Stevenson και Wolfers (2008) αναφέρουν ότι το παραγωγικό κενό προβλέπει σαφώς την υποκειμενική ευημερία, τουλάχιστον τις ΗΠΑ. Ο Wolfers (2003) δείχνει ότι το ίδιο ισχύει στην Ευρώπη και μεταξύ πολιτειών στις ΗΠΑ.

Διεθνείς συγκρίσεις ικανοποίησης και εισοδήματος

Η σχέση ανάμεσα στο εισόδημα και την ικανοποίηση από τη ζωή μέσα σε μια χώρα είναι πολύ γνωστή και μπορεί να οδηγήσει σε τουλάχιστον δύο ερμηνείες. Η πρώτη είναι ότι η μεγαλύτερη βιοποριστική ικανότητα κάνει τους ανθρώπους περισσότερο ικανοποιημένους από τη ζωή τους. Το υψηλότερο εισόδημα επιτρέπει στους ανθρώπους να αγοράζουν περισσότερη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, να απολαμβάνουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο, να τρώνε πιο εκλεπτυσμένα φαγητά κτλ· επίσης, μπορεί να τους απελευθερώνει από το άγχος των οικονομικών. Μια δεύτερη ερμηνεία, ωστόσο, είναι ότι οι άνθρωποι ενδιαφέρονται λιγότερο για τα χρήματα από όσο να έχουν χρήματα σε σχέση με κάποιο σημείο αναφοράς (Easterlin 1973). Ένα σημείο αναφοράς είναι το εισόδημα του γείτονα, όμως άλλα σημεία αναφοράς περιλαμβάνουν το μέσο εισόδημα μιας χώρας (ή του κόσμου). Ή ίσως οι άνθρωποι χρησιμοποιούν και το δικό τους προηγούμενο εισόδημα ως σημείο αναφοράς. Υπό αυτήν την οπτική, είναι παγιδευμένοι σε έναν «ηθονικό κυλιόμενο τάπητα»: όσο πλουτίζουν, οι προσδοκίες τους προσαρμόζονται στις συνθήκες τους και καταλήγουν να μην είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από πριν (Brickman και Campbell 1990). Μια εναλλακτική είναι ένας «κυλιόμενος τάπητας προσδοκιών», που σημαίνει ότι ακό-

μη και αν το υψηλότερο εισόδημα δημιουργεί μεγαλύτερη ευημερία, οι άνθρωποι μπορεί τελικά να μην αναφέρουν μεγαλύτερη ευημερία από πριν, επειδή οι προσδοκίες τους μεγαλώνουν μαζί με το εισόδημα και την ευημερία τους.

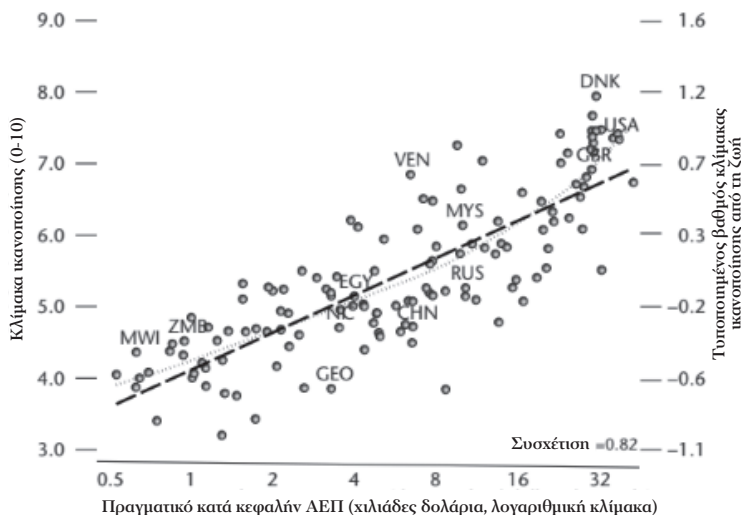
Για να αξιολογήσουμε αυτές τις ερμηνείες, στρεφόμαστε στα εθνικά δεδομένα. Αν το μόνο που μετράει για την ικανοποίηση είναι το εισόδημα του καθενός σε σχέση με το εισόδημα του γείτονα, ή σε σχέση με το μέσο εθνικό εισόδημα, τότε οι άνθρωποι σε χώρες με υψηλό μέσο εισόδημα δεν θα έπρεπε να είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από τους ανθρώπους σε φτωχότερες χώρες. Εναλλακτικά, στον βαθμό που οι εθνικές διαφορές στο εισόδημα αντιπροσωπεύουν μακροχρόνιες διαφορές, τα άτομα θα έπρεπε να προσαρμόζονται σε αυτές (αν η προσαρμογή είναι σημαντική), έτσι η προσαρμογή προβλέπει ότι η διακρατική κλίση ικανοποίησης-εισοδήματος θα είναι μικρή. Απ' την άλλη μεριά, αν το απόλυτο εισόδημα έχει σημασία (ή αν το σχετικό σημείο αναφοράς είναι το μέσο παγκόσμιο εισόδημα), θα περιμέναμε οι πλουσιότερες χώρες να είναι πράγματι πιο ικανοποιημένες. Έτσι, εκτιμούμε τώρα την κλίση ικανοποίησης-εισοδήματος μεταξύ χωρών.

Το μέτρο μας για το μέσο εισόδημα σε μια χώρα είναι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, μετρημένο σε ισοτιμία αγοραστικής δύναμης, για προσαρμογή στις διεθνείς διαφορές στα επίπεδα τιμών. Αυτά τα στοιχεία προέρχονται από τη βάση δεδομένων δεικτών Παγκόσμιας Ανάπτυξης της Παγκόσμιας Τράπεζας. Εκεί που λείπουν στοιχεία, στεφόμαστε στα Penn World Tables (έκδοση 6.2) και αν λείπουν και εκεί, στο CIA Factbook. Για προηγούμενα χρόνια, για τα οποία δεν υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα, χρησιμοποιούμε το Maddison (2007).

Η World Values Survey περιέχει κάποια προβλήματα στα δεδομένα, όπως ότι η έρευνα ευημερίας δεν είναι αντιπροσωπευτική σε μερικές χώρες. Τυπικά, τείνουν να παραβλέπουν ομάδες που θα αναμενόταν ότι έχουν μικρή ικανοποίηση. Η έρευνα αυτή δείχνει ένα γενικό μοτίβο αύξησης της ευημερίας μαζί με το εισόδημα: οι χώρες με τα μη αντιπροσωπευτικά δεδομένα ευημερίας, ωστόσο, τείνουν να μην ακολουθούν το γενικό μοτίβο. Είναι επίσης αλήθεια ότι τα πρώτα κύματα της έρευνας, που περιλαμβάνουν κυρίως πλούσια κράτη, παρέχουν μόνο ενδεικτικά, αλλά όχι συντριπτικά τεκμήρια για μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στον λογάριθμο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και την υποκειμενική ευημερία. Ένας ερευνητής που θα περιελάμβανε κατά λάθος τις μη αντιπροσωπευτικές χώρες και θα αναπαριστούσε διαγραμματικά την ικανοποίηση έναντι του επιπέδου αντί του λογαρίθμου του εισοδήματος, θα μπορούσε (εσφαλμένα) να μην καταφέρει να βρει κάποια στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ και την

υποκειμενική ευημερία. Διαδοχικά κύματα της έρευνας συμπεριέλαβαν χώρες μεσαίων και μικρών εισοδημάτων, και η σχέση μεταξύ εισοδήματος και ευημερίας είναι πιο εμφανής σε αυτά τα μεταγενέστερα κύματα. Τα τέσσερα κύματα εκτείνονται σε 25 χρόνια και 79 διαφορετικές χώρες, με το εισόδημα να κυμαίνεται από λιγότερο από \$1.000 μέχρι πάνω από \$32.000 (σε δολάρια του 2000). Υπάρχει μία σαφής και σχεδόν γραμμική λογαριθμική σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση από τη ζωή και στο ΑΕΠ, αν χρησιμοποιήσουμε αυτή τη World Values Survey. Άλλα σύνολα δεδομένων που χρησιμοποιούν εναλλακτικά μέτρα ικανοποίησης δείχνουν μια παρόμοια θετική συσχέτιση. Τα δεδομένα από την Pew Global Attitudes Survey δείχνουν το ίδιο μοτίβο με τα δεδομένα της World Values Survey, με τις πλουσιότερες χώρες να επιδεικνύουν υψηλότερα επίπεδα ικανοποίησης.

Διάγραμμα 4 Ικανοποίηση από τη ζωή και πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ: Gallup World Poll

Σημείωση: Μόνο επιλεγμένες χώρες έχουν σημειωθεί

Η ικανοποίηση φαίνεται να μεγαλώνει με το εισόδημα στο ίδιο περίπου ποσοστό, είτε εστιάζουμε στις πλούσιες είτε στις φτωχές χώρες. Δεν υπάρχει καμιά τεκμηρίωση ότι η κλίση ικανοποίησης – λογάριθμου εισοδήματος μειώνεται όσο αυξάνεται το εισόδημα, κάτι που υποδηλώνει ότι δεν υπάρχει χώρα αρκετά πλούσια ώστε να έχει φτάσει σε σημείο κορεσμού, αν υπάρχει τέτοιο σημείο.

Το Gallup World Poll έχει τη μεγαλύτερη κάλυψη. Στο Διάγραμμα 4 απεικονίζουμε τους βαθμούς στην κλίμακα ικανοποίησης έναντι του κατά κεφαλήν ΑΕΠ για 131 χώρες που συμπεριλήφθηκαν στο Gallup World Poll (εξαιρέσαμε την Παλαιστίνη, γιατί δεν μπορούσαμε να βρούμε αξιόπιστα στοιχεία για το ΑΕΠ). Κάθε μέρος της κατανομής του ΑΕΠ αναπαρίσταται επαρκώς. Το διάγραμμα επιβεβαιώνει την πλέον ισχυρή εντύπωση ότι οι πλουσιότερες χώρες έχουν υψηλότερα επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή απ' ό,τι οι φτωχότερες χώρες, και ότι αυτή η σχέση είναι περίπου γραμμική λογαριθμική. Πράγματι, η συσχέτιση ανάμεσα στον μέσο βαθμό ικανοποίησης σε μια χώρα και τον λογάριθμο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι πάνω από 0,8.

Επειδή η μέση ευημερία αυξάνεται ως συνάρτηση του λογαρίθμου του μέσου εισοδήματος, τα αποτελέσματά μας υποδεικνύουν ότι η μεταβίβαση ενός ορισμένου ποσού χρημάτων από τις πλούσιες στις φτωχές χώρες θα μπορούσε να αυξήσει την ικανοποίηση από τη ζωή, γιατί \$100 είναι μεγαλύτερο ποσοστό εισοδήματος στις φτωχές χώρες απ' ό,τι στις πλούσιες. Η λογαριθμική γραμμική σχέση όπως αποκαλύπτεται από τις μη-παραμετρικές προσαρμογές, παρέχει επίσης τεκμήρια ενάντια στον κορεσμό: η σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα δεν μειώνεται σε υψηλά επίπεδα εισοδήματος, παρά μόνο στον βαθμό που συνεπάγεται η λογαριθμική συναρτησιακή μορφή. Αν μη τι άλλο, η καμπύλη lowess φαίνεται να αυξάνει ακόμη πιο απότομα σε υψηλά επίπεδα του ΑΕΠ.

Πιο λεπτομερής ανάλυση

Ποσοτικοποιούμε το μέγεθος του συνδέσμου ικανοποίησης – εισοδήματος εκτελώντας παλινδρομήσεις που αναλύουν την ικανοποίηση των ατόμων σε μια δεδομένη χώρα ως συνάρτηση του λογάριθμου του μέσου κατά κεφαλήν εισοδήματος στη χώρα τους. Έπειτα αθροίζουμε τα δεδομένα της ικανοποίησης σε εθνικούς μέσους όρους και εκτελούμε παλινδρομήσεις που δείχνουν πόσο αυξάνεται η μέση ικανοποίηση σε μια χώρα (με όρους αριθμού τυπικών αποκλίσεων), όταν το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα σε μια χώρα είναι μεγαλύτερο.

Αυτά τα αποτελέσματα, στη στήλη 2 του Πίνακα 1, επιβεβαιώνουν τη διαγραμματική ανάλυση: και τα τρία σύνολα δεδομένων μας δείχνουν μία στατιστικά σημαντική και θετική σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση και στον λογάριθμο του ΑΕΠ. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι το απόλυτο εισόδημα παίζει σημαντικό ρόλο στην εξήγηση της σχέσης ανάμεσα στην ικανοποίηση και το εισόδημα. Το μέγεθος της σχέσης είναι παρόμοιο είτε το υπολογίζουμε χρησιμοποιώντας δεδομένα σε ατομικό

επίπεδο είτε εξετάζουμε τη σχέση ανάμεσα στον εθνικό μέσο όρο ευημερίας και τα επίπεδα εισοδήματος. Είναι επίσης παρόμοια με ή χωρίς προσαρμογή στη διαφορετική ανά ηλικία και φύλο σύνθεση των ερωτώμενων. Οι συντελεστές στον λογάριθμο του μέσου εισοδήματος ποικίλουν κάπως αλλά επικεντρώνονται στο εύρος 0,3 με 0,4.

Αυτό το εύρος είναι εντυπωσιακό για την ομοιοτιπία του με την κλίση ικανοποίησης-εισοδήματος εντός μιας χώρας. Η διακρατική σχέση ευημερίας και εισοδήματος είναι αρκετά όμοια με τη σχέση ευημερίας και εισοδήματος εντός δεδομένων χωρών. Σε όλες τις 126 χώρες με αξιόπιστα δεδομένα, παρατηρούμε ότι δεν υπάρχει χώρα με στατιστικά σημαντική αρνητική σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση και το εισόδημα, και η σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση και το εισόδημα σε κάθε χώρα έχει την ίδια κατεύθυνση και παρόμοια κλίση με τη διακρατική σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση και το εισόδημα. Με άλλα λόγια, οι εκτιμήσεις μας για την κλίση ικανοποίησης – εισοδήματος είναι παρόμοιες είτε εντός είτε μεταξύ των χωρών.

Ας θυμηθούμε ότι το παράδοξο του Τσερλιν στηριζόταν στην πεποίθηση ότι η σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα ήταν ισχυρότερη εντός χωρών από ό,τι μεταξύ χωρών. Παλαιότερες εκτιμήσεις στατιστικά ασήμαντων διακρατικών σχέσεων ανάμεσα στη μέση ικανοποίηση και το μέσο εισόδημα αντανakλούσαν το γεγονός ότι οι παλιότεροι ερευνητές ερευνούσαν μικρά δείγματα αρκετά ομοιογενών χωρών. Η αντιπαράθεση αυτού του στατιστικά ασήμαντου ευρήματος με τεκμήρια για μια στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα εντός χωρών ήταν που οδήγησε τον Τσερλιν να δηλώσει ότι υπήρχε παράδοξο. Αλλά η ιστορική απουσία τεκμηρίωσης για μία πεποίθηση –ότι οι πλουσιότερες χώρες είναι πιο ευτυχισμένες– δεν θα έπρεπε να συγχέεται με την τεκμηρίωση της απουσίας της. Πράγματι, με τα μεγαλύτερα σύνολα δεδομένων μας βρίσκουμε στατιστικώς σημαντικά τεκμήρια ότι οι χώρες υψηλού εισοδήματος είναι πιο ευτυχισμένες από αυτές με χαμηλό εισόδημα. Στην πραγματικότητα, ένας ισχυρισμός για τη σημασία των συγκρίσεων σχετικού εισοδήματος θα έπρεπε να βασίζεται στα ποσοτικά μεγέθη των εκτιμώμενων σχέσεων ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα. Πράγματι, περαιτέρω έρευνα από τους Stevenson και Wolfers (2010) συμπεραίνει ότι το σχετικό εισόδημα παίζει, στην καλύτερη περίπτωση, δευτερεύοντα ρόλο στην ικανοποίηση από τη ζωή.

Μια εναλλακτική θεωρία βασίζεται στην ιδέα ότι οι άνθρωποι προσαρμόζονται στο επίπεδο εισοδήματός τους. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, εκείνο που μετράει για την ικανοποίηση είναι το εισόδημα σε σχέση με τις προσδοκίες. Το μεγαλύτερο εισόδημα δεν μας κάνει πιο ευτυχισμένους επειδή προσαρμοζόμαστε. Επιπλέον, με-

ταβολές στο εισόδημα που υπάρχουν για αρκετά μεγάλο διάστημα ώστε να προσαρμόζονται οι προσδοκίες, θα έπρεπε να μη συνδέονται με την ικανοποίηση. Οι εισοδηματικές διαφορές μεταξύ χωρών έχουν διάρκεια. Πράγματι, σε όλες τις 131 χώρες στο Gallup World Poll, η συσχέτιση ανάμεσα στον λογάριθμο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ κτο το 2006 και της τιμής του το 1980 είναι 0,93. Αν οι άνθρωποι προσαρμόζονται στις αλλαγές του εισοδήματος ώστε οι μακροχρόνιες αλλαγές του να μην τους κάνουν πιο ευτυχισμένους, οι επίμονες διαφορές στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ μεταξύ των χωρών θα έπρεπε να έχουν μικρή εξηγητική δύναμη για την ικανοποίηση. Τα στοιχεία διαψεύδουν σαφώς αυτή την υπόθεση.

Ικανοποίηση και οικονομική μεγέθυνση

Έως τώρα δείξαμε ότι τα πλουσιότερα άτομα δηλώνουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από τη ζωή απ' ό,τι τα φτωχότερα άτομα σε μια δεδομένη χώρα και ότι, κατά μέσο όρο, οι πολίτες των πλούσιων χωρών είναι πιο ικανοποιημένοι με τη ζωή τους απ' ό,τι οι πολίτες των φτωχών χωρών. Αυτές οι συγκρίσεις υποδηλώνουν ότι το απόλυτο εισόδημα παίζει σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της ευημερίας, αλλά δεν απαντάνε ευθέως στο κεντρικό μας ερώτημα: βελτιώνει η οικονομική μεγέθυνση την υποκειμενική ευημερία;

Απαντάμε στο ερώτημα χρησιμοποιώντας στοιχεία χρονοσειρών για την ικανοποίηση απ' τη ζωή και το ΑΕΠ, που μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε το κατά πόσον οι χώρες που βιώνουν οικονομική μεγέθυνση βιώνουν επίσης και αύξηση στην υποκειμενική ευημερία. Η εκτίμησης της διαχρονικής σχέσης ανάμεσα στο ΑΕΠ και την υποκειμενική ευημερία είναι δύσκολη, γιατί τα επαρκώς συγκρίσιμα στοιχεία σπανίζουν. Για παράδειγμα, η General Social Survey στις ΗΠΑ και η έρευνα Life in Nature στην Ιαπωνία ερεύνησαν και οι δύο την υποκειμενική ευημερία σε μακρύ ορίζοντα, αλλά και οι δύο πλήττονται από σοβαρές αλλαγές στη διατύπωση και τη διάταξη των ερωτήσεων, οι οποίες, αν δεν αναγνωριστούν, μπορούν να οδηγήσουν σε σοβαρά ερμηνευτικά λάθη.

Παρ' όλα αυτά, πολλοί ερευνητές έχουν βρει ότι οι ΗΠΑ δεν έγιναν πιο ευτυχισμένες τα τελευταία 35 χρόνια, παρ' ό,τι έγιναν πλουσιότερες. Όπως αναφέρουν οι Stevenson και Wolfers (2009), υπάρχει επίσης μια κάπως προβληματική μείωση στη γυναικεία ευτυχία. Αντιθέτως, η Ιαπωνία, που θεωρούνταν κάποτε ότι δεν έχει βιώσει ιδιαίτερη αύξηση στην ευτυχία κατά τη μεταπολεμική περίοδο, στην πραγματικότητα έχει βιώσει σημαντικά κέρδη στην ευτυχία, παρόμοια σε μέγεθος με εκείνα που θα περίμενε κανείς δεδομένων των εγκάρσιων και διακρατικών σχέσεων ανάμεσα

στην υποκειμενική ευημερία και το εισόδημα. Ωστόσο, αυτά τα κέρδη στην ευτυχία γίνονται εμφανή μόνο αφού ληφθούν υπόψη οι αλλαγές στην έρευνα μέσα στον χρόνο (Stevenson και Wolfers, 2008)· η αποτυχία να ληφθούν υπόψη αυτές τις αλλαγές, παραπλάνησε πολλούς μελετητές (συμπεριλαμβανομένου και του Easterlin, 1995, 2005a).

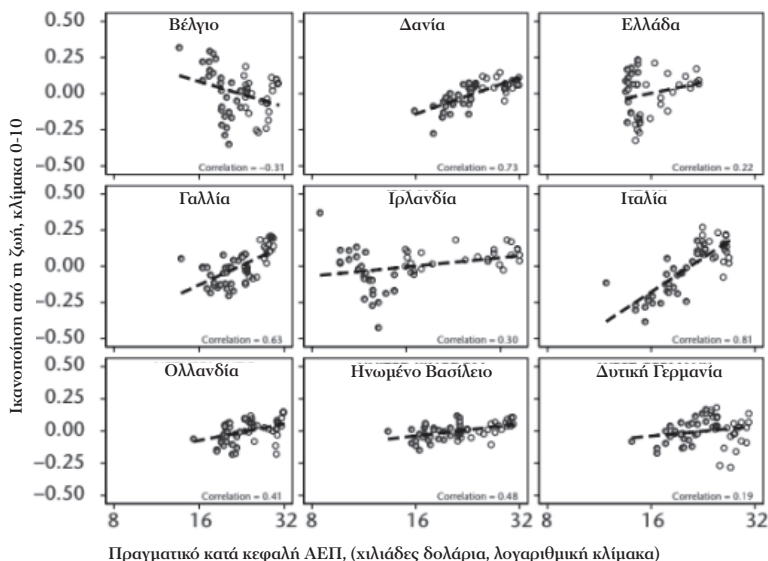
Αντιλούμε από τα δύο μακροχρόνια σύνολα δεδομένων για να εξετάσουμε τη σχέση ανάμεσα στην υποκειμενική ευημερία και την οικονομική μεγέθυνση: την World Values Survey και το Ευρωβαρόμετρο. Αναλύουμε τα πρώτα τέσσερα κύματα της World Values Survey, που εκτείνονται από το 1980 έως το 2004 και καλύπτουν 79 διαφορετικές χώρες. Επειδή η World Values Survey πρόσθεσε πολλές χώρες σε κατοπινά κύματα, ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να γίνουν πολλές συγκρίσεις μιας δεδομένης χώρας.¹⁶ Η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου έχει το πλεονέκτημα ότι μελετά ανθρώπους στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαρκώς από το 1973· έχει ωστόσο το μειονέκτημα ότι καλύπτει μόνο σχετικά ομοιογενείς χώρες. Αντίθετα από άλλες έρευνες, το Ευρωβαρόμετρο διαπιστώνει την ικανοποίηση από τη ζωή σε μια κλίμακα τεσσάρων σημείων.¹⁷

Στο αρχικό δείγμα του Ευρωβαρόμετρου συμπεριλήφθηκαν εννέα χώρες. Αναλύοντας δεδομένα μέχρι το 1989, ο Έστερλιν [Easterlin] (1995) συμπέρανε ότι τα στοιχεία δεν έδειχναν καμιά σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση από τη ζωή και την οικονομική μεγέθυνση. Στο Διάγραμμα 5, παρουσιάζουμε διαγράμματα διασποράς της ικανοποίησης από τη ζωή και του λογάριθμου του κατά κεφαλήν ΑΕΠ για τις εννέα χώρες που ανέλυσε ο Έστερλιν. Στο γράφημα δείχνουμε με σκούρους κύκλους τα αρχικά δεδομένα που ανέλυσε· οι κενοί κύκλοι σημαίνουν στοιχεία που έγιναν αργότερα διαθέσιμα μέχρι το 2007. Οι σκούροι κύκλοι από μόνοι τους δεν δείχνουν πάντα μια ισχυρή σχέση· στο πλήρες δείγμα, ωστόσο, οκτώ στις εννέα χώρες δείχνουν μια θετική σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση από τη ζωή και τη μεγέθυνση, και έξι από τις εννέα κλίσεις είναι στατιστικώς σημαντικά θετικές. Οι κλίσεις κυμαίνονται από -0,25 στο Βέλγιο μέχρι 0,68 στην Ιταλία. Η παρούσα εκ νέου ανάλυση όχι μόνο υποδεικνύει μια θετική σχέση ανάμεσα στο εισόδημα και τη μεγέθυνση, αλλά κάνει νύξη και στη δυσκολία να απομονωθεί αυτή η σχέση όταν τα στοιχεία σπανίζουν.

16 Όπως σημειώθηκε παραπάνω, μερικά από τα δείγματα χωρών σε προηγούμενα κύματα της World Values Survey δεν είναι ευθέως συγκρίσιμα με επόμενα κύματα, αφού τα πλαίσια έρευνάς τους δεν ήταν (σκόπημα) εθνικώς αντιπροσωπευτικά. Η ανάλυσή μας επικεντρώνεται μόνο σε εθνικώς αντιπροσωπευτικά δείγματα.

17 Για την ανάλυση, διατηρούμε τη Δυτική και την Ανατολική Γερμανία ως χωριστά κράτη. Για περισσότερες λεπτομέρειες για το Ευρωβαρόμετρο και τις διαδικασίες δεδομένων μας, βλ. Stevenson και Wolfers (2008).

Διάγραμμα 5 Αλλαγές στην ικανοποίηση από τη ζωή και οικονομική μεγέθυνση στην Ευρώπη: Έρευνα του Ευρωβαρόμετρου

Σημειώσεις: Τα δεδομένα συναθροίζονται τοποποιώντας πρώτα τα δεδομένα σε ατομικό επίπεδο ώστε να έχουν μηδενική μέση τιμή και μοναδιαία τυπική απόκλιση, και λαμβάνοντας στη συνέχεια τους μέσους όρους των τοποποιημένων τιμών κατά χώρα και έτος. Το ερώτημα για την ικανοποίηση από τη ζωή είναι το εξής: «Γενικά, είστε πολύ, αρκετά, όχι πολύ, καθόλου ικανοποιημένος/η, από τη ζωή σας»

Η θετική σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση από τη ζωή και την οικονομική μεγέθυνση δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο της Ευρώπης. Η World Values Survey καλύπτει περισσότερες χώρες, και σε πολύ διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης. Αυτό μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε κατά πόσον οι πληθυσμοί γίνονται πιο ικανοποιημένοι καθώς οι χώρες τους μεταβαίνουν από χαμηλό σε μέτριο εισόδημα και από μέτριο σε υψηλό εισόδημα. Τα στοιχεία από αυτά τα δεδομένα υποδεικνύουν ότι υπάρχει μια θετική σύνδεση μεταξύ των αλλαγών στην υποκειμενική ευημερία και των αλλαγών στο εισόδημα. Ωστόσο, είναι επίσης σαφές ότι η ικανοποίηση από τη ζωή παρουσιάζει μεγαλύτερη ευαισθησία σε βραχυπρόθεσμες αλλαγές στο εισόδημα απ' ό,τι σε μακροπρόθεσμες αλλαγές, γεγονός που υποδεικνύει ότι ο οικονομικός κύκλος μπορεί να οδηγεί κάποια από τη σύνδεση. Μια εναλλακτική ερμηνεία είναι ότι, με τον χρόνο, τα άτομα προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες ή αλλάζουν οι βλέψεις τους, έτσι ώστε, παρ'

όλο που η υλική τους ευημερία αυξάνει την υποκειμενική, τα οφέλη από αυτήν την αύξηση υποχωρούν με τον χρόνο.

Προκύπτουν επίσης μερικά ενδιαφέροντα ακραία ευρήματα από την έρευνα των ευρύτερων δεδομένων. Η Κορέα, για παράδειγμα, είχε μόνο μια μικρή αλλαγή στην υποκειμενική ευημερία και μια πολύ μεγάλη αύξηση στο ΑΕΠ. Η Ουγγαρία βίωσε πολύ λίγη μεγέθυνση, αλλά είχε μια σοβαρή μείωση στην ικανοποίηση από τη ζωή. Στα αποτελέσματα της παλινδρόμησης που αναφέρουμε παρακάτω, συμπεριλαμβανόμενες τις ακραίες περιπτώσεις, αλλά είναι σαφές ότι ο αποκλεισμός τους θα μπορούσε να αλλάξει τους υπολογισμούς μας. Συνολικά, η έρευνά μας παρέχει ισχυρή τεκμηρίωση για την ύπαρξη σχέσης ανάμεσα στην οικονομική μεγέθυνση και την αύξηση της ευημερίας. Η κλίση ικανοποίησης-εισοδήματος είναι 0,51 στη World Values Survey και 0,17 στο Ευρωβαρόμετρο, όπως αναφέρουμε στη στήλη 3 του Πίνακα 1. Τα στοιχεία μας καταρρίπτουν την υπόθεση ότι το σχετικό και όχι το απόλυτο εισόδημα είναι εκείνο που καθορίζει την ευημερία. Τα αποτελέσματα δεν επηρεάζονται σημαντικά από τις ακραίες περιπτώσεις.

Για να έχουμε αυτά τα αποτελέσματα, ωστόσο, υπολογίσαμε όλες τις μεταβολές του ΑΕΠ στο δείγμα μας, συμπεριλαμβανομένων δυνατών αλλαγών υψηλής συχνότητας, στις οποίες τα άτομα δεν έχουν την ευκαιρία να προσαρμοστούν. Αν η προσαρμογή γίνεται αργά, θα ήταν καλύτερο να επικεντρωνόμαστε στις μακροπρόθεσμες αλλαγές στο ΑΕΠ. Πράγματι, οι Easterlin και Angelescu (2009) αναφέρουν ότι μόνο η μακροπρόθεσμη οικονομική μεγέθυνση μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να υπολογιστεί η σχέση ανάμεσα στη μεγέθυνση και την ευημερία.

Μπορούμε να υπολογίσουμε τις μακροχρόνιες διαφορές για όλες τις χώρες, συγκρίνοντας αλλαγές στην ικανοποίηση και στο εθνικό εισόδημα ανάμεσα στην πρώτη και την τελευταία φορά που παρατηρούμε μια χώρα στη World Values Survey. Για τις χώρες στη World Values Survey, τις οποίες παρατηρούμε πολλές φορές, η μέση χρονική απόσταση μεταξύ της πρώτης και της τελευταίας παρατήρησης είναι περίπου ένδεκα χρόνια. Αυτή η απόσταση είναι συγκρίσιμη με την ιδέα του «μακροπρόθεσμου» των Easterlin και Sawangfa –απαιτούν διάρκεια δεδομένων τουλάχιστον 10 ετών– αλλά είναι λίγο μικρότερη από την απαίτηση των Easterlin και Angelescu για δωδεκαετία. Αποδεικνύεται από αυτήν την ανάλυση ότι, για τις περισσότερες χώρες, ΑΕΠ και ικανοποίηση συμβαδίζουν. Υπάρχει, παρ' όλα αυτά, ένας αξιοσημείωτος αριθμός χωρών στις οποίες η ικανοποίηση από τη ζωή και το ΑΕΠ κινούνται προς αντίθετες κατευθύνσεις. Ακόμη κι έτσι, η συσχέτιση ανάμεσα στην ικανοποίηση από τη ζωή και το ΑΕΠ είναι θετική και αξιοσημείωτα ισχυρή. Εξετάζοντας τα συνολικά μακροπρόθεσμα δεδομένα για άλλη μια φορά, δεν μπορούμε να απορρίψουμε την υπόθεση ότι ο πραγματικός συντελεστής που εξηγεί τη σχέση

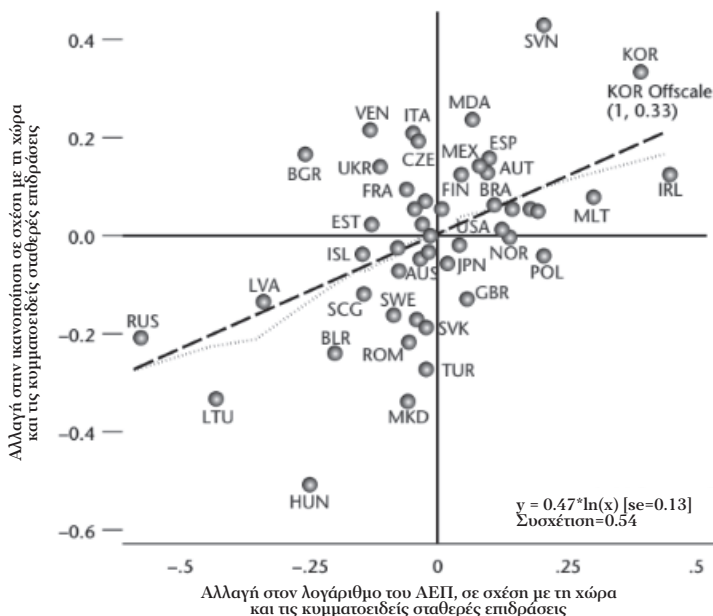
ανάμεσα στην ικανοποίηση και το εθνικό εισόδημα είναι μεταξύ 0,3 και 0,4.

Η επιρροή των μεταβατικών οικονομιών

Χρησιμοποιώντας αυτά τα ίδια δεδομένα (αν και συμπεριλαμβανόμενες τις παρατηρήσεις από τα μη αντιπροσωπευτικά εθνικά δείγματα και χωρίς προσαρμογή τις κυματοειδείς σταθερές επιδράσεις), οι Easterlin και Sawangfa (2008: 13) ισχυρίζονται ότι «η θετική σύνδεση μεταξύ της μεταβολής στην ικανοποίηση από τη ζωή και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ που αναφέρθηκε από τους Stevenson και Wolfers βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη θετικά συσχετιζόμενη κίνηση σε σχήμα V των δύο μεταβλητών κατά τη διάρκεια της διάρκειας της ανάπτυξης και της ανάκαμψης μετά το 1990 των χωρών σε μετάβαση». Για να διερευνήσουμε αυτόν τον ισχυρισμό, υπολογίσαμε χωριστά τις παλινδρομήσεις με διαστρωματικά δεδομένα και τις μακρές διαφορές μόνο για το δείγμα των χωρών σε μετάβαση και κατόπιν για όλες τις υπόλοιπες χώρες της World Values Survey. Μ'όλον ότι διαχωρίζοντας το δείγμα κατ'αυτόν τον τρόπο μειώνεται η στατιστική ακρίβεια, τα βασικά συμπεράσματα παραμένουν τα ίδια και στα δύο δείγματα: Η επίδραση της αύξησης του ΑΕΠ στην ικανοποίηση είναι θετική, στατιστικώς σημαντικά διαφορετική από το μηδέν, και δεν μπορούμε να απορρίψουμε το συμπέρασμά μας ότι αυτοί οι συντελεστές είναι μεταξύ 0,3 και 0,4. Πράγματι, αν μη τι άλλο, η World Values Survey αποφέρει υπολογισμούς της κλίσης ικανοποίησης-εισοδήματος που είναι κάπως μεγαλύτεροι. Η κριτική των Easterlin και Sawangfa φαίνεται, πολύ απλά, εσφαλμένη.

Το διάγραμμα 6 τεκμηριώνει περαιτέρω γιατί ο υπολογισμός της σχέσης ανάμεσα στην υποκειμενική ευημερία και τη μακροπρόθεσμη μεγέθυνση έχει δυσκολέψει τους ερευνητές. Υπάρχουν πολλές χώρες που δεν ταιριάζουν στη γενική τάση της συσχέτισης ανάμεσα στην αύξηση της ικανοποίησης και την αύξηση του ΑΕΠ. Η Βουλγαρία, η Ουκρανία, η Βενεζουέλα και η Εσθονία, βίωσαν όλες σημαντικές μειώσεις στο εισόδημα, που δεν συνοδεύτηκαν όμως από μείωση στην ευημερία. Επιπλέον, ένας ερευνητής που ανησυχεί για τις ακραίες περιπτώσεις θα μπορούσε εύκολα να βγάλει κάμποσες επιδραστικές χώρες από το δείγμα – όπως τη Ρωσία, την Ουγγαρία, τη Σλοβενία και την Κορέα. Αυτό σαφώς δεν ακυρώνει τη θετική συσχέτιση, όμως μειώνει ουσιαστικά τη στατιστική ισχύ της παλινδρόμησης, γιατί αυτές οι ακραίες περιπτώσεις περιλαμβάνουν μεγάλο μέρος των μεταβολών στο ΑΕΠ. Όταν αποκλείουμε αυτές τις χώρες από την παλινδρόμηση των μακροπρόθεσμων διαφορών, η εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στην ικανοποίηση και το ΑΕΠ παραμένει θετική και συγκρίσιμη με άλλες εκτιμήσεις στο 0,26, αλλά το τυπικό σφάλμα αυξάνεται στο 0,15.

Διάγραμμα 6 Μακρές διαφορές στην ικανοποίηση από τη ζωή και τον λογάριθμο του ΑΕΠ: World Values Survey

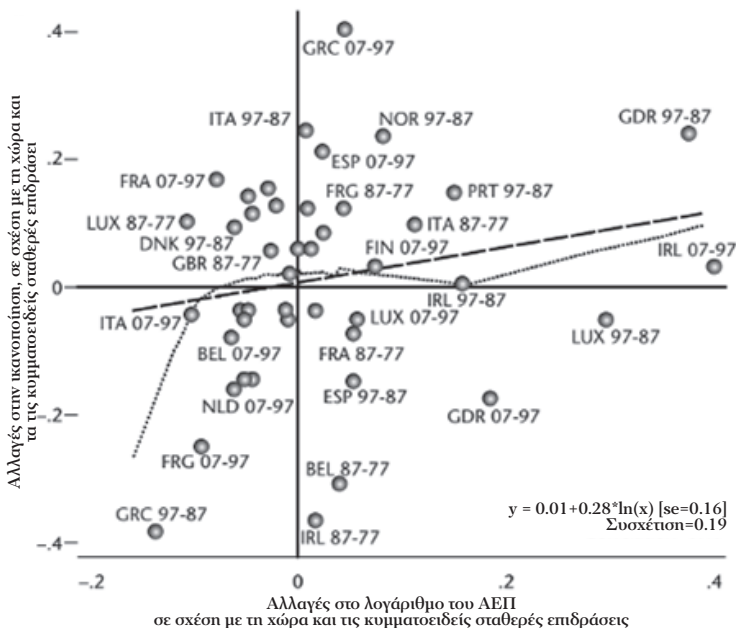
Σημείωση: Τα δεδομένα αθροίζονται τυποποιώντας πρώτα τα δεδομένα σε επίπεδο ατόμου ώστε να έχουν μηδενική μέση τιμή και μοναδιαία τυπική απόκλιση, και λαμβάνοντας στη συνέχεια τους μέσους όρους των τυποποιημένων τιμών κατά χώρα και έτος. Μόνο επιλεγμένες χώρες έχουν σημειωθεί.

Συμπεράσματα από τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου

Αυτή η άσκηση επαναλήφθηκε με δεδομένα του Ευρωβαρόμετρου. Το πλεονέκτημα αυτών των δεδομένων είναι ότι έχουμε πλήθος παρατηρήσεων για κάθε χώρα τις οποίες μπορούμε να συνδυάσουμε ώστε να μειώσουμε την επίδραση του σφάλματος μέτρησης. Έτσι κατασκευάζουμε μακροπρόθεσμες διαφορές στο Ευρωβαρόμετρο λαμβάνοντας μέσους όρους ικανοποίησης και λογαρίθμου του ΑΕΠ για κάθε χώρα και για κάθε μια από τις δεκαετίες 1973-82, 1983-92, 1993-2002 και 2003-07. Έπειτα κατασκευάζουμε δεκαετίες διαφορές στην ικανοποίηση και στο ΑΕΠ συγκρίνοντας συνεχόμενες δεκαετίες και απεικονίζοντας αυτές τις δεκαετίες διαφορές στο Διάγραμμα 7. Αναφέρουμε τις εκτιμήσεις παλινδρόμησης στον Πίνακα 1, στήλη 4. Κάθε σημείο αντιπροσωπεύει μία μοναδική δεκαετή διαφορά στην ικανοποίηση και στο ΑΕΠ για μια δεδομένη χώρα. Πολλές χώρες βίωσαν μια αργή αύξηση στο εισόδημα αλλά καμιά σχετική επιβράδυνση στην υποκει-

μενική ευημερία: οι περισσότερες από αυτές τις χώρες βρίσκονται στη Δυτική Ευρώπη. Για την πλειονότητα των χωρών, ωστόσο, το ΑΕΠ και η ικανοποίηση πράγματι βαδίζουν στην ίδια κατεύθυνση, παρ' ό,τι η συσχέτιση είναι πολύ πιο αδύναμη απ' ό,τι στους προηγούμενους υπολογισμούς. Η εκτιμώμενη κλίση ικανοποίησης-εισοδήματος που προκύπτει από αυτές τις μακροπρόθεσμες διαφορές είναι οριακά στατιστικώς σημαντική, στο 0,28.

Διάγραμμα 7 Δεκαετίες διαφορές στην ικανοποίηση από τη ζωή και τον λογάριθμο του ΑΕΠ: Ευρωβαρόμετρο

Συμπέρασμα για την ευημερία και την οικονομική ανάπτυξη

Συνολικά, βρίσκουμε μία θετική αλλά κάπως λιγότερο ακριβή σχέση ανάμεσα στην αύξηση της υποκειμενικής ευημερίας και την αύξηση του ΑΕΠ. Όταν χρησιμοποιούμε όλες τις μεταβολές χρονοσειρών στο ΑΕΠ, βρίσκουμε μια σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα που είναι όμοια με τις εγκάρσιες και εντός χωρών κλίσεις. Όταν

υπολογίζουμε μακροπρόθεσμες διαφορές, η ακρίβεια της σχέσης μειώνεται, αλλά η σημασιακή εκτίμηση είναι παρόμοια σε μέγεθος. Αυτό παραμένει αληθές είτε αποκλείουμε δυνητικά προβληματικές «μεταβατικές» οικονομίες είτε όχι, είτε περιορίζουμε την προσοχή μας σε μακροπρόθεσμες αλλαγές στο εισόδημα είτε όχι, είτε αναλύουμε δεδομένα από τη World Values Survey ή από το Ευρωβαρόμετρο. Καμία από τις εκτιμήσεις μας που χρησιμοποιούν όλες τις μεταβολές στο ΑΕΠ δεν μας επιτρέπει να απορρίψουμε την υπόθεση ότι η κλίση κυμαίνεται μεταξύ του 0,3 και του 0,4, του εύρους των εκτιμήσεών μας για τη στατική σχέση ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα.

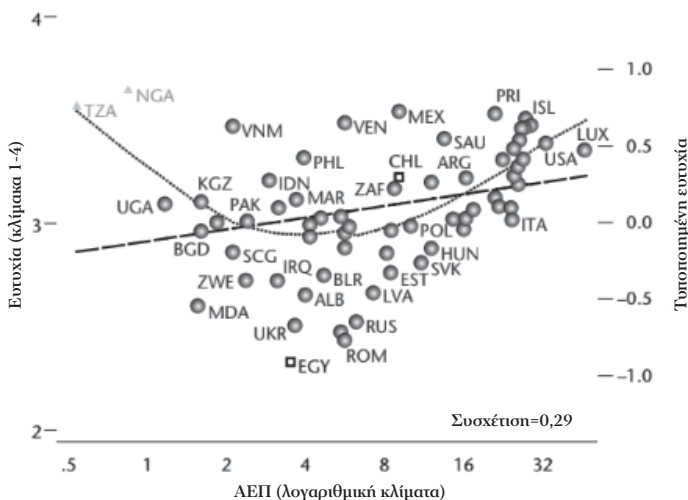
Εναλλακτικές μετρήσεις της υποκειμενικής ευημερίας

Μέχρι τώρα έχουμε αποδείξει ότι υπάρχει μία θετική, στατιστικά και ποσοτικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση από τη ζωή και το εισόδημα. Αυτή η κλίση ικανοποίησης – εισοδήματος είναι όμοια σε μέγεθος όταν αναλύει κανείς άτομα είτε σε χώρες σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, είτε σε μια δεδομένη χώρα μέσα στον χρόνο. Αλλά η ικανοποίηση από τη ζωή δεν είναι ο μόνος δείκτης υποκειμενικής ευημερίας, και έτσι στρεφόμαστε τώρα στην εξέταση της σχέσης ανάμεσα σε πολλά άλλα μέτρα υποκειμενικής ευημερίας και στο εισόδημα. Για συντομία (και λόγω της διαθεσιμότητας των δεδομένων), θα εστιάσουμε στις διακρατικές συγκρίσεις για αυτούς τους εναλλακτικούς δείκτες.

Στο Διάγραμμα 8 αρχίζουμε δείχνοντας την εγκάρσια σχέση ανάμεσα στην ευτυχία και τον λογάριθμο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, χρησιμοποιώντας δεδομένα από το τέταρτο κύμα της World Values Survey. Ακολουθούμε τις ίδιες συμβάσεις όπως στα προηγούμενα διαγράμματα, δείχνοντας τους εθνικούς μέσους όρους και ως τον μέσο όρο τους στην αρχική τους κλίμακα των τεσσάρων σημείων, και ως τυποποιημένες τιμές (στον πλάγιο άξονα στα δεξιά). Δείχνουμε επίσης και τη γραμμή παλινδρόμησης (όπου η εξαρτημένη μεταβλητή είναι το τυποποιημένο μέτρο της ευτυχίας) και τη μη παραμετρική προσαρμογή· αυτή η γραμμή παλινδρόμησης δείχνει μια θετική και στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην ευτυχία και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, παρ' ότι η εκτιμώμενη κλίση ευτυχίας-εισοδήματος δεν είναι τόσο μεγάλη όσο η κλίση ικανοποίησης-εισοδήματος που υπολογίσαμε πιο πάνω. Η παρουσία δύο ακραίων περιπτώσεων, της Τανζανίας και της Νιγηρίας, κάνει σημαντικά ασύμμετρους τους υπολογισμούς παλινδρόμησης. Αυτές οι χώρες είναι ιδιαίτερα αινιγματικές επειδή είναι οι φτωχότερες στο δείγμα, αλλά αναφέρουν κάποια από τα πιο υψηλά επίπεδα ευτυχίας. Επίσης, έχουν πολύ χαμηλότερο μέσο όρο

ικανοποίησης από τη ζωή – πράγματι, η Τανζανία είναι η λιγότερο ικανοποιημένη από όλες τις χώρες του δείγματος. Ίσως υπάρχει μια κοινότοπη εξήγηση γι' αυτό το αίνιγμα: η τεκμηρίωση της έρευνας υποδεικνύει ότι υπάρχουν δυσκολίες στη μετάφραση του ερωτήματος της ευτυχίας στην Τανζανία. Οι Stevenson και Wolfers (2008) εξετάζουν τον σύνδεσμο ευτυχίας-εισοδήματος πληρέστερα και βρίσκουν πολύ παρόμοια αποτελέσματα με τον σύνδεσμο ικανοποίησης-εισοδήματος: η ευτυχία αυξάνεται με οποιαδήποτε συνάθροιση των δεδομένων, και το μέγεθος του συνδέσμου δεν επηρεάζεται σε κάποια σημαντική έκταση από τον βαθμό συνάθροισης.

Διάγραμμα 8 Ευτυχία και ΑΕΠ: World Values Survey, 1999–2004

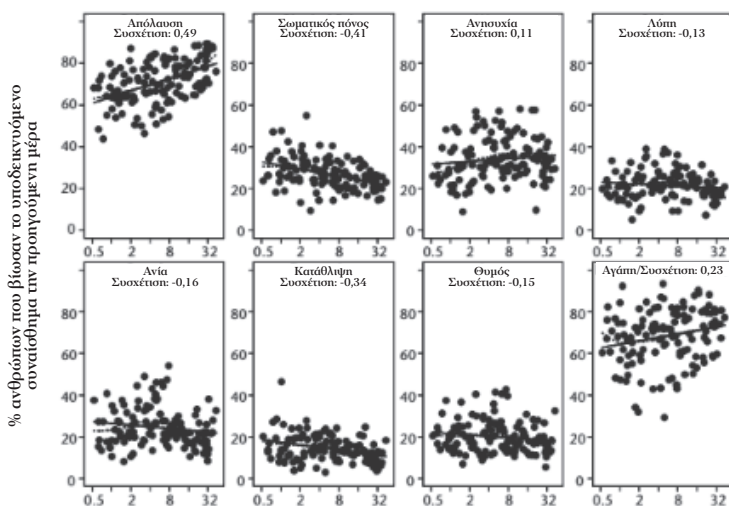
Σημειώσεις: Το ερώτημα για την ευτυχία ρωτά: «Λαμβάνοντας όλους τους παράγοντες υπόψη, θα λέγατε ότι είσατε: «πολύ ευτυχισμένοι», «αρκετά ευτυχισμένοι», «όχι πολύ ευτυχισμένοι», [ή] «καθόλου ευτυχισμένοι»; Η διακεκομμένη γραμμή αναπαριστά προσαρμοσμένες τιμές από την αναφερόμενη παλινδρόμηση βάσει της συννηθισμένης μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων (συμπεριλαμβανομένων των ΤΖΑ και ΝΓΑ). η γραμμή από τελείες παρέχει τις προσαρμοσμένες τιμές από παλινδρομώσεις lowess. Οι παρατηρήσεις που αναπαριστανται από κενά τετράγωνα έχουν αντληθεί από χώρες στις οποίες το δείγμα της έρευνας World Values δεν είναι εθνικά αντιπροσωπευτικό. Μόνο επιλεγμένες χώρες έχουν σημειωθεί.

Στρεφόμεστε τώρα σε εναλλακτικά και πιο ειδικά μέτρα υποκειμενικής ευημερίας. Το Gallup World Poll ρωτά τους συμμετέχοντες σχετικά με πολλές πλευρές της συναισθηματικής υγείας και της καθημερινότητάς τους. Για πολλές εμπειρίες, όπως η απόλαυση, ο σωματικός πόνος, η ανησυχία, η λύπη, η ανία, η κατάθλιψη, ο θυμός ή η αγάπη, η έρευνα του Gallup ρωτάει: «Βιώσατε [συναίσθημα] για μεγάλο διάστημα της χθεσινής ημέρας;» Αυτά τα ερωτήματα σκιαγραφούν ένα ψυχολογικό προφίλ για εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώ-

πους που εκτείνεται σε όλη την έκταση της κατανομής του εισοδήματος στον κόσμο. Στο Διάγραμμα 9 παρουσιάζουμε διαγράμματα διασποράς της πιθανότητας για ένα άτομο σε μια δεδομένη χώρα να έχει βιώσει ποικίλα συναισθήματα την προηγούμενη μέρα, έναντι του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Το γράφημα υποδεικνύει ότι οι πολίτες των πλουσιότερων χωρών είναι πιθανότερο να βιώσουν θετικά συναισθήματα και λιγότερο πιθανό να βιώσουν αρνητικά συναισθήματα. Η απόλαυση συνδέεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με το ΑΕΠ, ενώ η αγάπη σε μικρό βαθμό. Ο σωματικός πόνος, η κατάθλιψη, η λύπη και ο θυμός μειώνονται λίγο με το ΑΕΠ.¹⁸ Η ανησυχία αυξάνεται ελαφρώς με το ΑΕΠ, αν και δεν υπάρχει κάποιο ισχυρό μοτίβο.

18 Βλ. Krueger κ.ά (2010) για πιο διεξοδική διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο αίσθημα πόνο και το εισόδημα.

Διάγραμμα 9 Διακριτικές μετρήσεις αισθημάτων της προηγούμενης ημέρας και ΑΕΠ: Gallup World Poll

Πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ (χιλιάδες δολάρια, λογαριθμική κλίμακα)

Σημειώσεις: Κάθε παρατήρηση αντιπροσωπεύει μία από 130 ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες στο δείγμα (δεν έγιναν ερωτήσεις στο Ιράκ). Οι διακεκομμένες γραμμές αντιπροσωπεύουν προσαρμογές βάσει παλινδρομήσεων με τη συνηθισμένη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων του ποσοστού που συμφωνεί με τη δήλωση για τον λογάριθμο του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ· οι γραμμές από τελείες αντιπροσωπεύουν προσαρμογές από εκτιμήσεις lowess.

Η δημοσκόπηση Gallup επίσης διερευνά μια σειρά από συναισθήματα της προηγούμενης μέρας, ρωτώντας τους συμμετέχοντες αν ένιωσαν ξεκούραστοι, αν τους αντιμετώπισαν με σεβασμό, αν

επέλεξαν πώς να περάσουν τον χρόνο τους, αν χαμογέλασαν ή αν γέλασαν αρκετά, αν ήταν περήφανοι για κάτι που έκαναν, αν έφαγαν κάποιο νόστιμο φαγητό. Τα ερωτήματα καθημερινότητας, που μετράνε ομοιόμορφα τις θετικές εμπειρίες, σκιαγραφούν μια εικόνα που είναι σύμφωνη με την μέχρι τώρα ανάλυσή μας. Οι άνθρωποι σε πλουσιότερες χώρες είναι πιο πιθανό να δηλώσουν ότι ξεκουράζονται περισσότερο, ότι τους σέβονται περισσότερο, ότι χαμογελάνε περισσότερο και ότι τρώνε πιο νόστιμα φαγητά απ' ό,τι οι άνθρωποι σε φτωχότερες χώρες, παρ' όλο που δεν είναι πιο πιθανό να περηφανευτούν για κάτι που έκαναν ή να έχουν μάθει κάτι ενδιαφέρον. Αυτά τα δεδομένα υποδεικνύουν ότι υπάρχει μια σχέση λεπτότερων αποχρώσεων ανάμεσα στην ευημερία και το εισόδημα. Παρ' ότι δεν μας δίνουν λόγο να αμφισβητήσουμε ότι η ευημερία αυξάνεται με το εισόδημα, δείχνουν επίσης ότι κάποιες πλευρές της ευημερίας ανταποκρίνονται λιγότερο στο εισόδημα απ' ό,σο άλλες. Αυτά τα στοιχεία υπαινίσσονται τη δυνατότητα να κατανοήσουμε ποια συναισθήματα και εμπειρίες μεταφράζονται σε αυτήν την πλευρά της ικανοποίησης από τη ζωή που είναι ευαίσθητη σε αλλαγές στο εισόδημα.

Συμπεράσματα

Αυτή η εργασία επανεξετάζει τα σχηματοποιημένα δεδομένα για τη σχέση ανάμεσα στην υποκειμενική ευημερία και το εισόδημα. Βρίσκουμε ότι σε μια δεδομένη χώρα τα πλούσια άτομα είναι πιο ικανοποιημένα με τη ζωή τους απ' ό,τι τα φτωχότερα άτομα και ότι οι πλουσιότερες χώρες έχουν σημαντικά υψηλότερα επίπεδα μέσης ικανοποίησης από τη ζωή. Μελετώντας τη σχέση χρονοσειράς μεταξύ ικανοποίησης και εισοδήματος παρατηρούμε ότι η οικονομική μεγέθυνση συνδέεται με αύξησης της ικανοποίησης από τη ζωή.

Η βασική καινοτομία αυτού του κεφαλαίου είναι ότι εστίασε ρητά στο μέγεθος της κλίσης υποκειμενικής ευημερίας-εισοδήματος (παρά στη στατιστική της σημασία), όπως επίσης ότι έφερε μεγαλύτερη ποσότητα δεδομένων στην εξέταση αυτών των θεμάτων. Δείχνουμε ότι οι εντός χώρας, μεταξύ χωρών και διαχρονικές εκτιμήσεις, δείχνουν όλες μια ποσοτικά όμοια σχέση ανάμεσα στην υποκειμενική ευημερία και το εισόδημα. Αυτή η σχέση είναι ισχυρή: τη βρίσκουμε όχι μόνο σε διαφορετικά επίπεδα συνάθροισης αλλά και χρησιμοποιώντας διαφορετικά σύνολα δεδομένων. Βρίσκουμε επίσης ότι το εισόδημα συνδέεται θετικά και με άλλους δείκτες υποκειμενικής ευημερίας, συμπεριλαμβανομένης της ευτυχίας όπως και άλλων ευχάριστων συναισθημάτων.

Το γεγονός ότι η ικανοποίηση από τη ζωή και άλλα μέτρα υποκειμενικής ευημερίας ανεβαίνουν με το εισόδημα, έχει σημαντικές συνέπειες για τους οικονομολόγους της ανάπτυξης. Πρώτον και κύριον, αυτά τα

ευρήματα θέτουν υπό αμφισβήτηση το «παράδοξο του Ίστερλιν» και άλλες θεωρίες που ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει καμιά μακροπρόθεσμη σχέση ανάμεσα στην ευημερία και την αύξηση του εισοδήματος. Το απόλυτο εισόδημα φαίνεται να παίζει κεντρικό ρόλο στον καθορισμό της υποκειμενικής ευημερίας. Αυτό το συμπέρασμα υποδηλώνει ότι το παραδοσιακό ενδιαφέρον των οικονομολόγων για την οικονομική μεγέθυνση δεν ήταν λάθος. Δεύτερον, τα αποτελέσματά μας δείχνουν ότι οι διαφορές στην υποκειμενική ευημερία με τον χρόνο ή σε διαφορετικά μέρη πιθανά αντανakλούν σημαντικές διαφορές στην πραγματική ευημερία. Τα δεδομένα υποκειμενικής ευημερίας επομένως, επιτρέπουν συγκρίσεις ευημερίας μεταξύ κρατών χωρίς εξάρτηση από τους δείκτες τιμών. Όπως σημειώνει ο Deaton (2010), αν θέλουμε να χρησιμοποιούμε κάποιο κατώφλι δολαρίου-την-ημέρα για να μετράμε τη φτώχεια, τότε χρειαζόμαστε δείκτες τιμών που λογαριάζουν διαφορές στην ποιότητα και στην ποσότητα της κατανάλωσης στις διάφορες χώρες. Στην πράξη, αυτοί είναι δύσκολο να κατασκευαστούν. Αντ' αυτών, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε δεδομένα ευημερίας. Ο Ντίτον [Deaton] σημειώνει ότι αυτές οι συγκρίσεις που χρησιμοποιούν δεδομένα ευημερίας είναι έγκυρες μόνο αν η ικανοποίηση από τη ζωή ανταποκρίνεται στην απόλυτη και όχι στη σχετική ευημερία. Αν τα άτομα αξιολογούν τη ζωή τους σε σχέση με σύγχρονα κριτήρια, τότε, ενώ όσο οι χώρες και ο κόσμος πλουτίζουν, η αναφερόμενη ικανοποίηση μπορεί να μην αλλάζει. Η ανάλυσή μας, ωστόσο, υποδεικνύει ότι το απόλυτο εισόδημα παίζει σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της ικανοποίησης από τη ζωή· επομένως, συμπεραίνουμε ότι τα δεδομένα της υποκειμενικής ευημερίας είναι πιθανό να είναι πράγματι χρήσιμα για την εκτίμηση των τάσεων στην παγκόσμια ευημερία.

Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε ότι εστιάσαμε στον καθορισμό του μεγέθους της σχέσης μεταξύ υποκειμενικής ευημερίας και εισοδήματος, παρά στο ξεδιάλυμα της αιτιότητας από τη συσχέτιση. Η αιτιώδης επίδραση του εισοδήματος στην ατομική ή εθνική υποκειμενική ευημερία, και οι μηχανισμοί με τους οποίους το εισόδημα μεγαλώνει την υποκειμενική ευημερία, παραμένουν ανοιχτά και σημαντικά ερωτήματα.

Παραπομπές

Brickman, P. και D. T. Campbell (1990), 'Hedonic relativism and planning the good society', στο M. H. Appley (επιμ.), *Adaptation Level Theory: A Symposium*, New York: Academic Press.

Cantril, H. (1965), *The Pattern of Human Concerns*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Deaton, A. (2010), 'Price indexes, inequality, and the measurement of world poverty', *American Economic Review*, 100(1): 5–34.

Di Tella, R. και R. MacCulloch (2010), 'Happiness adaption to income beyond "basic needs"', στο E. Diener, J. Helliwell και D. Kahneman (επιμ.), *International Differences in Well-being*, New York: Oxford University Press.

Diamond, P. A. και J. A. Hausman (1994), 'Contingent valuation: is some number better than no number?', *Journal of Economic Perspectives*, 8(4): 45–64.

Diener, E. (1984), 'Subjective well-being', *Psychological Bulletin*, 95(3): 542–75.

Diener, E. (2006), 'Guidelines for national indicators of subjective well-being and ill-being', *Journal of Happiness Studies*, 7(4): 397–404.

Diener, E. και W. Tov (2007), 'Culture and subjective well-being', στο S. Kitayama and D. Cohen (επιμ.), *Handbook of Cultural Psychology*, New York: Guilford.

Diener, E., R. E. Lucas και C. N. Scollon (2006), 'Beyond the hedonic treadmill: revising the adaptation theory of well-being', *American Psychologist*, 61(4): 305–14.

Dinardo, J. και J. L. Tobias (2001), 'Nonparametric density and regression estimation', *Journal of Economic Perspectives*, 15(4): 11–28.

Easterlin, R. A. (1973), 'Does money buy happiness?', *The Public Interest*, 30: 3–10.

Easterlin, R. A. (1974), 'Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence', στο P. A. David και M. W. Reder (επιμ.), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramowitz*, New York: Academic Press.

Easterlin, R. A. (1995), 'Will raising the incomes of all increase the happiness of all?', *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27(1): 35–48.

Easterlin, R. A. (2005a), 'Feeding the illusion of growth and happiness: a reply to Hagerty and Veenhoven', *Social Indicators Research*, 74(3): 429–33.

Easterlin, R. A. (2005b), 'Diminishing marginal utility of income? Caveat emptor', *Social Indicators Research*, 70(3): 243–55.

Easterlin, R. A. (2009), 'Lost in transition: life satisfaction on the road to capitalism', *Journal of Economic Behavior and Organization*, 71(1): 130–45.

Easterlin, R. A. και L. Angelescu (2009), 'Happiness and growth the world over: time series evidence on the happiness–income paradox', *IZA Discussion Paper no. 4060*.

Easterlin, R. A. και O. Sawangfa (2008), 'Happiness and economic growth:

does the cross section predict time trends? Evidence from developing countries', IZA Discussion Paper no. 4000.

Frank, R. H. (2005), 'Does absolute income matter?', στο P. L. Port και L. Bruni (επιμ.), *Economics and Happiness: Framing the Analysis*, Oxford: Oxford University Press.

Gottschalk, P. και R. Moffit (1994), 'The growth of earnings instability in the U.S. labor market', *Brookings Papers on Economic Activity*, 1994(2): 217–54.

Haider, S. J. (2001), 'Earnings instability and earnings inequality of males in the United States: 1967–1991', *Journal of Labor Economics*, 19(4): 799–836.

Kahneman, D. και A. B. Krueger (2006), 'Developments in the measurement of subjective well-being', *Journal of Economic Perspectives*, 20(1): 3–24.

Kahneman, D., A. B. Krueger, D. Schkade, N. Schwarz και A. A. Stone (2006), 'Would you be happier if you were richer? A focusing illusion', *Science*, 312(5782): 1908–10.

Krueger, A., B. Stevenson και J. Wolfers (2010), 'A world of pain', Mimeo, University of Pennsylvania.

Layard, R. (1980), 'Human satisfaction and public policy', *Economic Journal*, 90(363): 737–50.

Layard, R. (2005), *Happiness: Lessons from a new science*, London: Penguin.

Luttmer, E. F. P. (2005), 'Neighbors as negatives: relative earnings and well-being', *Quarterly Journal of Economics*, 120(3): 963–1002.

Maddison, A. (2007), 'Historical statistics for the world economy: 1–2003 ad', www.ggdc.net/maddison/Historical_Statistics/horizontal_file_03-2007.xls.

Sacks, D. W., B. Stevenson και W. Wolfers (2010), 'Subjective well-being, income, economic development and growth', National Bureau of Economic Research Working Paper 16441.

Stevenson, B. και J. Wolfers (2008), 'Economic growth and subjective well-being: reassessing the Easterlin Paradox', *Brookings Papers on Economic Activity*, 2008(1): 1–87.

Stevenson, B. και J. Wolfers (2009), 'The paradox of declining female happiness', *American Economic Journal: Economic Policy*, 1(2): 190–225.

Stevenson, B. και J. Wolfers (2010), *Inequality and Subjective Well-being*, Working paper.

Wolfers, J. (2003), 'Is business cycle volatility costly? Evidence from surveys of subjective well-being', *International Finance*, 6(1): 1–26.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1 Αποτελέσματα παλινδρόμησης από διάφορα σύνολα δεδομένων

Εξαρτώμενη μεταβλητή: τυποποιημένη ικανοποίηση από τη ζωή	Παλινδρόμηση Μεταξύ μεταξύ ατόμων εντός χώρας	Παλινδρόμηση Μεταξύ ατόμων, με προσαρ- μογή στο εισόδημα	Παλινδρό- μηση μεταξύ χωρών	Παλινδρομή- σεις χρονοσει- ρών μακράς διαφοράς
Gallup World Poll: ερώτηση σκάλας	0.232*** (0.014)	0.422	0.342*** (0.019)	–
World Values Survey: ικανοποίηση από τη ζωή	0.227*** (0.037)	0.413	0.370*** (0.036)	0.505*** (0.109)
Pew Global Attitudes Survey: ερώτηση σκάλας	0.283*** (0.027)	0.515	0.204*** (0.037)	–
Ευρωβαρόμετρο: ικανοποίηση από τη ζωή	–	–	–	0.278* (0.164)

Σημείωση: Ο πίνακας εκθέτει τον συντελεστή επί του λογαρίθμου του εισοδήματος του νοικοκυριού (στη στήλη 1) ή του ΑΕΠ (διαφορετικά), ο οποίος έχει υπολογιστεί μέσω παλινδρόμησης του τυποποιημένου δείκτη ικανοποίησης από τη ζωή που σχετίζεται με το παρατιθέμενο μέτρο εισοδήματος του παρατιθέμενου συνόλου δεδομένων. Οι αστερίσκοι ^{***}, ^{**}, ^{*} δηλώνουν στατιστική σημασία στα επίπεδα 1%, 5% και 10% αντίστοιχα. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Sacks κ.ά. (2010), ιδίως Πίνακες 1–3.

Κατάλογος ονομάτων χωρών και συντομεύσεων

Αφγανιστάν	AFG	Μεγάλη Βρετανία	GBR
Αγκόλα	AGO	Ανατολική Γερμανία	GDR
Αλβανία	ALB	Γεωργία	GEO
Ηνωμ. Αραβικά Εμιράτα	ARE	Γκάνα	GHA
Αργεντινή	ARG	Ελλάδα	GRC
Αρμενία	ARM	Γουατεμάλα	GTM
Αυστραλία	AUS	Χονγκ Κονγκ	HKG
Αυστρία	AUT	Ονδούρα	HND
Αζερμπαϊτζάν	AZE	Κροατία	HRV
Μπουρούντι	BDI	Αϊτή	HTI
Βέλγιο	BEL	Ουγγαρία	HUN
Μπενίν	BEN	Ινδονησία	IDN
Μπουρκίνα Φάσο	BFA	Ινδία	IND
Μπαγκλαντές	BGD	Ιρλανδία	IRL
Βουλγαρία	BGR	Ιράν	IRN
Βοσνία και Ερζεγοβίνη	BIH	Ιράκ	IRQ
Λευκορωσία	BLR	Ισλανδία	ISL
Βολιβία	BOL	Ισραήλ	ISR
Βραζιλία	BRA	Ιταλία	ITA
Μποτσουάνα	BWA	Τζαμάικα	JAM
Καναδάς	CAN	Ιορδανία	JOR
Ελβετία	CHE	Ιαπωνία	JPN
Χιλή.....	CHL	Καζακστάν.....	KAZ
Κίνα	CHN	Κένυα	KEN
Καμερούν	CMR	Κιργιζία	KGZ
Κολομβία	COL	Καμπότζη	KHM
Κόστα Ρίκα	CRI	Νότια Κορέα	KOR
Κούβα	CUB	Κουβέιτ	KWT
Κύπρος	CYP	Λάος	LAO
Δημοκρατία της Τσεχίας	CZE	Λίβανος	LBN
Γερμανία	DEU	Σρι Λάνκα	LKA
Δανία	DNK	Λιθουανία	LTU
Δομινικανή Δημοκρατία	DOM	Λουξεμβούργο	LUX
Αλγερία	DZA	Λετονία	LVA
Εκουαδόρ.....	ECU	Μαρόκο	MAR
Αίγυπτος	EGY	Μολδαβία,	
Ισπανία	ESP	Δημοκρατία της.....	MDA
Εσθονία	EST	Μαδαγασκάρη	MDG
Αιθιοπία	ETH	Μεξικό	MDG
Φινλανδία	FIN	Βόρεια Μακεδονία	MKD
Γαλλία.....	FRA	Μαλί	MLI
Δυτική Γερμανία	FRG	Μάλτα	MLT

Μιανμάρ	MMR	Σιγκαπούρη	SGP
Μαυροβούνιο	MNE	Σιέρα Λεόνε	SLE
Μοζαμβίκη	MOZ	Ελ Σαλβαδόρ	SLV
Μαυριτανία	MRT	Σερβία	SRB
Μαλάουι	MWI	Σλοβακία	SVK
Μαλαισία	MYS	Σλοβενία	SVN
Νίγηρας	NER	Σουηδία	SWE
Νιγηρία	NGA	Τοαντ	TCD
Νικαράγουα	NIC	Τόνγκα	TGO
Βόρεια Ιρλανδία	NIR	Ταϊλάνδη	THA
Ολλανδία	NLD	Τατζικιστάν	TJK
Νορβηγία	NOR	Τρίνινταντ	
Νεπάλ	NPL	και Τομπάγκο	TTO
Νέα Ζηλανδία	NZL	Τουρκία	TUR
Πακιστάν	PAK	Ταϊβάν	TWN
Παναμάς	PAN	Τανζανία, Ηνωμένη	
Περού	PER	Δημοκρατία της	TZA
Φιλιππίνες	PHL	Ουγκάντα	UGA
Πολωνία	POL	Ουκρανία	UKR
Πόρτο Ρίκο	PRI	Κόσοβο	UNK
Πορτογαλία	PRT	Ουρουγουάη	URY
Παραγουάη	PRY	Ηνωμένες Πολιτείες	USA
Δυτική Όχθη		Ουζμπεκιστάν	UZB
και Λωρίδα της Γάζας	PSE	Βενεζουέλα, Βολιβιανή	
Ρουμανία	ROM	Δημοκρατία της	VEN
Ρωσική Ομοσπονδία	RUS	Βιετνάμ	VNM
Ρουάντα	RWA	Υεμένη, Δημοκρατία της	YEM
Σαουδική Αραβία	SAU	Νότια Αφρική	ZAF
Σερβία και Μαυροβούνιο	SCG	Ζάμπια	ZMB
Σενεγάλη	SEN	Ζιμπάμπουε	ZWE

4. ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΧΩΡΕΣ ΜΕ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΙΣΟΤΗΤΑ ΠΙΟ ΕΥΤΥΧΙΣΜΕΝΕΣ;

Κρίστοφερ Σνόουντον

Η ευτυχία είναι επίπεδη

Διάγραμμα που δείχνει ότι δεν γίνεται τίποτε για πενήντα χρόνια, δεν είναι και η πιο ευοίωνη αρχή για μια ριζοσπαστική θεωρία. Παρ' όλους τους πολέμους, τις υφέσεις, τις πετρελαϊκές κρίσεις, τον πληθωρισμό και τις διακυμάνσεις στις τύχες των ποδοσφαιρικών ομάδων της χώρας, η αυτοαναφερόμενη ευτυχία στη Βρετανία αρνείται πεισματικά να αλλάξει. Όταν η εγκληματικότητα εκτοξεύτηκε, αυτή παρέμεινε τόσο επίπεδη όσο ένας χλοοτάπητας· όταν η εγκληματικότητα έπεσε, δεν έδειξε ούτε καν ένα τρεμόπαιγμα ικανοποίησης. Θρησκείες μαραζώθηκαν, αρρώστιες θεραπεύτηκαν, πολιτικοί ήρθαν κι έφυγαν, επιτόκια ανέβηκαν και κατέβηκαν, κι όμως τίποτε δεν έκανε την ευτυχία του πληθυσμού να λοξοδρομήσει από την οριζόντια πορεία της. Είτε οι άνθρωποι ερωτώνται για την ευτυχία, είτε για την ικανοποίηση από τη ζωή είτε για την κοινωνική ευημερία,¹⁹ δεν παρουσιάζεται καμιά μεγάλη αλλαγή στη διάθεση του έθνους από τη δεκαετία του 1960 – από τότε δηλαδή που σχεδιάστηκαν τα ερωτηματολόγια για πρώτη φορά σε τακτική βάση.

Οι εθνικές έρευνες για την ευτυχία δίνουν λίγες ελπίδες σε όποιον θέλει να δείξει ότι κάτι έκανε τους ανθρώπους πιο χαρούμενους το τελευταίο μισό του αιώνα. Για όσους επιθυμούν να αποδείξουν το κάτι που δεν μας έκανε ευτυχισμένους, από την άλλη, η αμείλικτη ευθεία γραμμή μπορεί να διακοσμήσει οποιοδήποτε αφήγημα. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, να χρησιμοποιηθεί για να αποδείξει το μάταιο της επιδίωξης της υγείας ως πολιτικού σκοπού, δεδομένου ότι η αύξηση κατά δέκα χρόνια του προσδόκιμου ζωής του μέσου Βρετανού από το 1965 δεν φαίνεται να οδήγησε σε μεγαλύτερη ευτυχία. Ομοίως, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι ούτε η απελευθέρωση των γυναικών, ούτε και η εξαπλώση του κράτους πρόνοιας βελτίωσε την ανθρώπινη μοίρα.

Τέτοιου είδους επιχειρήματα δει διατυπώνονται σχεδόν ποτέ. Αντιθέτως, ο ισχυρισμός ότι η οικονομική μεγέθυνση απέτυχε να προαγάγει την ευημερία είναι εκείνος που κυριαρχεί πάντα στη συζήτηση. Αυτή η αντιπαράθεση ξεκίνησε όταν ο Ρίτσαρντ Ίστερλιν παρατήρησε πρώτος, το 1974, το παράδοξο ότι, ενώ το ΑΕΠ αυξάνεται, η ευτυχία παραμένει ίδια στις ΗΠΑ. Το «παράδοξο του Ίστερλιν»

¹⁹ Παρ' ότι υπάρχουν κάποιες διαφορές μεταξύ αυτών των τριών μέτρων, τα αποτελέσματα παραμένουν πάνω κάτω τα ίδια και θα χρησιμοποιώ τους όρους εναλλάξ.

έχει από τότε αμφισβητηθεί από μελετητές που λένε ότι η ευτυχία τελικά αυξάνεται (Veenhoven & Hagerty, 2003· Stevenson & Wolfers, 2008· Deaton, 2008). Δεν είναι αυτή η διαμάχη το αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου. Θα αρκεστούμε στο απλό γεγονός ότι η μεγάλη αύξηση του ΑΕΠ τα τελευταία 50 χρόνια δεν συνοδεύτηκε από μια ανάλογη αύξηση της υποκειμενικής ευημερίας.

Για τους επικριτές της ελεύθερης αγοράς, αυτή είναι η επιβεβαίωση της άποψής τους ότι ο καπιταλισμός έφτασε στο τέλος του δρόμου. Παρ' ότι ο Ίστερλιν ουδέποτε ισχυρίστηκε ότι οι άνθρωποι θα ήταν πιο ευτυχισμένοι σε μια στατική (δηλαδή μηδενικής ανάπτυξης) οικονομία, από ό,τι σε μια ανθηρή ελεύθερη αγορά, κάποιοι άλλοι το ισχυρίστηκαν για εκείνον. Αυτοί οι «σκεπτικιστές της ανάπτυξης» (Ben-Ami, 2010) θα μπορούσαν απρόθυμα να παραδεχτούν ότι δύο αιώνες αυξανόμενης ευμάρειας βελτίωσαν το βιοτικό επίπεδο σε πρωτοφανή βαθμό. Θα μπορούσαν ακόμα και να παραδεχτούν ότι η ζωή στην καπιταλιστική Δύση ήταν καλύτερη απ' ό,τι στους εργατικούς παραδείσους της Σοβιετικής Ένωσης. Αλλά, επιμένουν, η επίπεδη ευτυχία δείχνει ότι τα οφέλη της ανάπτυξης έχουν οριστικά στερέψει και ότι χρειάζεται ένα διαφορετικό οικονομικό σύστημα για να φτάσουν οι άνθρωποι στην ευφορία.

Η «μη σχέση» ανάμεσα στην ευτυχία και την ισότητα

Έχοντας κάνει την αμφίβολη υπόθεση ότι η οικονομική στασιμότητα δεν κάνει τους ανθρώπους δυστυχισμένους, οι σκεπτικιστές της μεγέθυνσης έκαναν περαιτέρω την υπόθεση ότι η εξίσωση των εισοδημάτων θα καταφέρει αυτό που δεν μπορεί να καταφέρει η αύξησή τους. Έχει υποστηριχθεί ότι οι άνθρωποι που ζουν σε κοινωνίες με μεγαλύτερη ισότητα είναι πιο ευτυχισμένοι απ' όσο εκείνοι που ζουν σε χώρες με μεγαλύτερο χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, θα σήμαινε ότι η αναδιανομή του πλούτου είναι πιο σημαντική από τη δημιουργία του. Κατά ευτυχή σύμπτωση, αυτό ακριβώς είναι που πάντα πίστευαν όσοι τα ισχυρίζονται αυτά.

Η ιδέα ότι οι εξισωτικές κοινωνίες απολαμβάνουν υψηλότερους βαθμούς ικανοποίησης από τη ζωή, είναι περισσότερο διαδεδομένη μεταξύ των πολιτικών σχολιαστών και των αριστερών ακτιβιστών παρά μεταξύ όσων γνωρίζουν την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία. Η αρθρογράφος της Guardian Πόλυ Τόινμπυ [Polly Toynbee] επιμένει ότι «όλα τα μοντέλα δείχνουν ότι οι πιο άνισες κοινωνίες είναι οι λιγότερο ευτυχισμένες». Αυτό δεν αληθεύει. Ακόμη και το βιβλίο που η Τόινμπυ παραθέτει ως αποδεικτικό στοιχείο –The Spirit Level– ποτέ δεν αναφέρει ρητά ότι οι κοινωνίες με μεγαλύτερη ισότητα έχουν καλύτερες επιδόσεις στις έρευνες για την ευτυχία και την ευημερία.

Το μήνυμα του The Spirit Level σίγουρα φαίνεται να είναι ότι «οι κοινωνίες με τη μεγαλύτερη ισότητα είναι πιο ευτυχισμένες», αλλά αυτά είναι λόγια που μπήκαν στα στόματα των συγγραφέων του, των Ρίτσαρντ Γουίλκινσον [Richard Wilkinson] και Κέιτ Πίκετ [Kate Pickett], αν και χωρίς πολύ αντίσταση από τους δύο κοινωνικούς επιδημιολόγους. Όταν αναγκάστηκαν να απαντήσουν, παραδέχτηκαν ότι «δεν υπάρχει καμιά σχέση ανάμεσα στην ανισότητα και στα μέτρα ευτυχίας της WVS [World Values Survey]» (Wilkinson και Pickett, 2010), παρ' όλο που έχουν παραπενοθεθεί ότι τα τεκμήρια αυτοαναφοράς είναι «πασίγνωστο ότι είναι αναξιόπιστα».

Μπορεί να είναι αναξιόπιστα, αλλά δεν είναι τόσο ώστε να αποτρέψουν τους Γουίλκινσον και Πίκετ από το να χρησιμοποιήσουν στατιστικά αυτοαναφοράς για την ευτυχία στον πρόλογο του Spirit Level ώστε να δείξουν ότι «τα επίπεδα ευτυχίας δεν αυξάνονται καθώς οι πλούσιες χώρες γίνονται πλουσιότερες» (ό.π. 8).²⁰ Με αυτό το συγκαταβατικό νεύμα στο «παράδοξο του Ίστερλιν», αναλώνονται σε όλο το υπόλοιπο βιβλίο αναπτύσσοντας τη θεωρία ότι, παρά το γεγονός ότι η οικονομική ανάπτυξη έφτασε στα όρια της χρησιμότητάς της, αν μειώσουμε την εισοδηματική ανισότητα θα βελτιώσουμε τις επιδόσεις της χώρας σε όλα, από τη βρεφική θνησιμότητα μέχρι την ποσότητα των σκουπιδιών που ανακυκλώνονται.

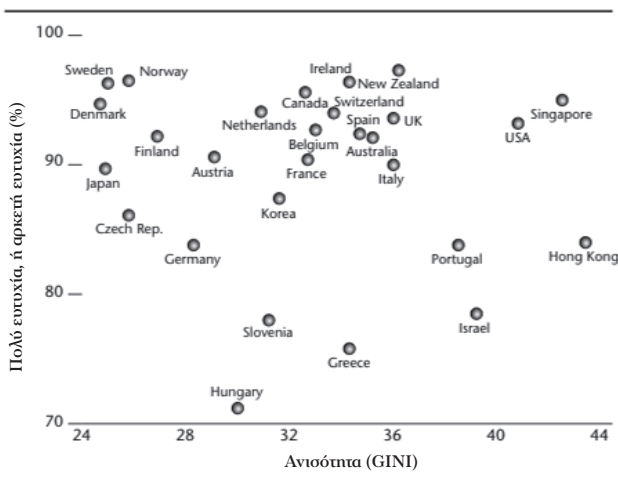
Ότι αυτές οι βελτιώσεις οδηγούν σε μεγαλύτερη ευτυχία υπονοείται τόσο έντονα, ώστε η Τουντβιχ συγχωρείται για το σφάλμα της. Όμως, ενώ το βιβλίο συμπεριλαμβάνει ντουζίνες διαγραμμάτων που δείχνουν τις επιδόσεις των κρατών σύμφωνα με διάφορα κριτήρια, τα δεδομένα για την ευτυχία ποτέ δεν ελέγχονται με τον ίδιο τρόπο. Παρ' όλο που οι έρευνες για την ευτυχία θεωρούνται αρκετά αξιόπιστες για να αμφισβητούν τη συμβατική άποψη ότι τα υψηλότερα εισοδήματα οδηγούν σε μεγαλύτερη ευτυχία, η υπόθεση ότι η μεγαλύτερη ισότητα οδηγεί σε μεγαλύτερη ευτυχία ποτέ δεν καλείται να σκκώσει το ίδιο βάρος απόδειξης. Υπάρχει λόγος για αυτό. Το Διάγραμμα 10 δείχνει την ολοκληρωτική έλλειψη συσχέτισης ανάμεσα στην εισοδηματική ανισότητα και την ευτυχία στις πλουσιότερες χώρες του κόσμου.

Οι αυτοαποκαλούμενοι εξισωτιστές είναι πρόθυμοι να επικαλεστούν την ευθεία γραμμή της υποκειμενικής ευημερίας από το 1965 ως καταδικαστική απόδειξη για το γεγονός ότι η οικονομική μεγέθυνση είναι άχρηστη, αλλά σπάνια αναφέρουν ότι ούτε και

20 Άλλα μέτρα αυτοαναφοράς, όπως η εμπιστοσύνη και η παιδική ευημερία, επίσης συμπεριλαμβάνονται στο Spirit Level.

η ανισότητα είχε αισθητή επίδραση στην ευτυχία τα τελευταία 50 χρόνια. Υπό το φως της δουλειάς του Ίστερλιν, κανένας έλεγχος δεν θα ήταν πιο προφανής από τη σύγκριση των ποσοστών ανισότητας με τα επίπεδα ευτυχίας μέσα στον χρόνο, όμως πολύ λίγοι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν μπει στον κόπο να το κάνουν. Ο Άρθουρ Τ. Μπρουκς [Arthur C. Brooks] αποτελεί μια σπάνια εξαίρεση (Brooks, 2007). Μελετώντας τα αποτελέσματα της αμερικανικής General Social Survey (GSS), βρήκε μια εμφανή έλλειψη σύνδεσης μεταξύ των δύο μεταβλητών:

Διάγραμμα 10 Νιώθω «πολύ ευτυχία» ή «αρκετή ευτυχία»

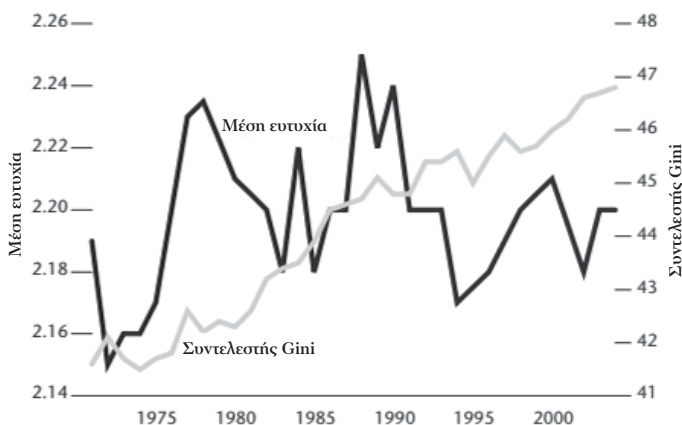

Sweden (Σουηδία), Norway (Νορβηγία), Denmark (Δανία), Finland (Φινλανδία), Ireland (Ιρλανδία), Japan (Ιαπωνία), Czech Rep. (Δημοκρατία της Τσεχίας), Germany (Γερμανία), Slovenia (Σλοβενία), Hungary (Ουγγαρία), Greece (Ελλάδα), Israel (Ισραήλ), Portugal (Πορτογαλία), Hong Kong (Χονγκ Κονγκ), Austria (Αυστρία), Netherlands (Ολλανδία), Korea (Κορέα), France (Γαλλία), Belgium (Βέλγιο), Canada (Καναδάς), New Zealand (Νέα Ζηλανδία), Switzerland (Ελβετία), Spain (Ισπανία), UK (ΗΒ), Italy (Ιταλία), Australia (Αυστραλία), USA (ΗΠΑ), Singapore (Σιγκαπούρη)

Αν οι εξισωτιστές έχουν δίκιο, τότε τα μέσα επίπεδα ευτυχίας πρέπει να πέφτουν. Αλλά δεν πέφτουν. Η GSS δείχνει ότι το 1972 το 30% του πληθυσμού δήλωνε «πολύ ευτυχισμένο» με τη ζωή του· το 1982, το 31%· το 1993, το 32%· το 2004, το 31%. Με άλλα λόγια, καμία σημαντική αλλαγή στην αναφερόμενη ευτυχία δεν σημειώθηκε – παρ’ όλο που η εισοδηματική ανισότητα αυξήθηκε σχεδόν κατά το ήμισυ. Τα επίπεδα ευτυχίας έχουν σίγουρα δείξει κάποιες διακυμάνσεις τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, αλλά η εισοδηματική ανισότητα δεν εξηγεί καμία απ’ αυτές.

Το Διάγραμμα 11 απεικονίζει την ανισότητα σε σχέση με τα επίπεδα ευτυχίας στις ΗΠΑ από το 1965 (Johns και Ormerod, 2007, 40). Και πάλι, η προφανής έλλειψη σύνδεσης στηρίζει την άποψη ότι η ανισότητα έχει μικρή ή καθόλου επίδραση στην ευτυχία.

Διάγραμμα 11 Μέση ευτυχία και εισοδηματική ανισότητα (όπως τη μετρά ο συντελεστής Gini) στις ΗΠΑ, 1971-2004

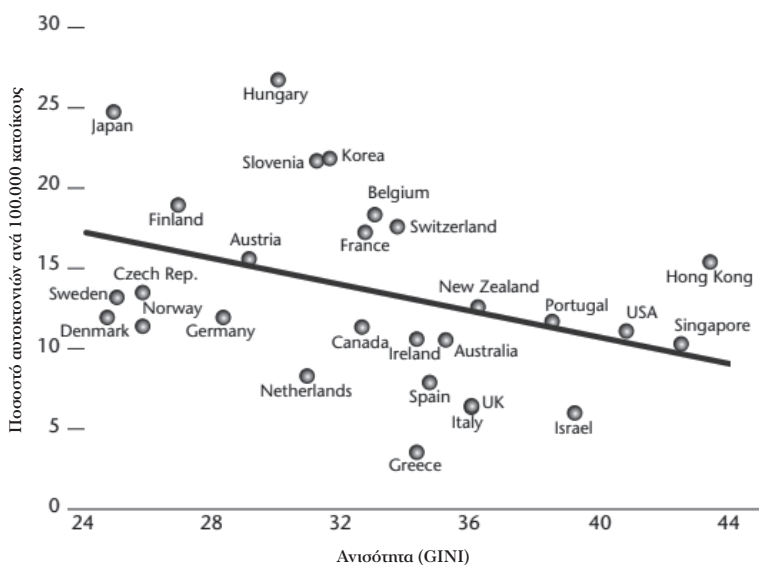

Τα μέτρα ευτυχίας βασίζονται αναπόφευκτα σε υποκειμενικά δεδομένα και έχει από καιρό γίνει αποδεκτό ότι τα ανθρώπινα όντα συνηθίζουν στο υψηλότερο βιοτικό επίπεδο και ανεβάζουν τις προσδοκίες τους. Αυτό το μοτίβο της διαρκούς βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου αποκαλείται ζοφερά ως «ηδονικός κυλιόμενος τάπητας». Η αναζήτηση ενός πιο αντικειμενικού δείκτη ευημερίας οδήγησε μερικούς ερευνητές να θεωρήσουν την αποκαλυφθείσα προτίμηση της αυτοκτονίας ως αντιπροσωπευτική της δυστυχίας (Koivumaa-Honkanen κ.α, 2003· Daly και Wilson, 2008).

Η επιστημονική βιβλιογραφία δείχνει ότι δεν υπάρχει θετική σύνδεση ανάμεσα στην ανισότητα και την αυτοκτονία (Mellor και Milyo, 2001· Rodriguez, 2005· Minoiu και Rodriguez, 2008). Όπως δείχνει το Διάγραμμα 12, όταν συγκρίνονται πλούσια έθνη, η συσχέτιση είναι προς την αντίθετη κατεύθυνση. Τα ποσοστά αυτοκτονίας τείνουν να είναι χαμηλότερα εκεί που η ανισότητα είναι μεγαλύτερη – μία αρνητική σύνδεση που γίνεται αποδεκτή ακόμη και στο The Spirit Level (Wilkinson και Pickett, 2009, 175): Οι συγγραφείς, ωστόσο, επιμένουν ότι το υψηλότερο ποσοστό αυτοκτονιών απο-

τελεί αντισάθμισμα για το χαμηλότερο ποσοστό ανθρωποκτονιών, αλλά αυτό δεν είναι επιχείρημα που αντέχει στη βάση των δεδομένων (Snowdon, 2010, 82).

Διάγραμμα 12 Ποσοστό αυτοκτονιών ανά 100.000 κατοίκους

Sweden (Σουηδία), Norway (Νορβηγία), Denmark (Δανία), Finland (Φινλανδία), Ireland (Ιρλανδία), Japan (Ιαπωνία), Czech Rep. (Δημοκρατία της Τσεχίας), Germany (Γερμανία), Slovenia (Σλοβενία), Hungary (Ουγγαρία), Greece (Ελλάδα), Israel (Ισραήλ), Portugal (Πορτογαλία), Hong Kong (Χονγκ Κονγκ), Austria (Αυστρία), Netherlands (Ολλανδία), Korea (Κορέα), France (Γαλλία), Belgium (Βέλγιο), Canada (Καναδάς), New Zealand (Νέα Ζηλανδία), Switzerland (Ελβετία), Spain (Ισπανία), UK (ΗΒ), Italy (Ιταλία), Australia (Αυστραλία), USA (ΗΠΑ), Singapore (Σιγκαπούρη)

Είτε συγκρίνει κανείς «πιο ίσες» χώρες με «λιγότερο ίσες», είτε μελετάει μεμονωμένα κάθε χώρα στον χρόνο, η εθνική διάθεση παραμένει πεισματικά αδιάφορη για τα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας. Αυτό ισχύει είτε κανείς εξετάζει την ευτυχία, είτε την υποκειμενική ευημερία, είτε την ικανοποίηση από τη ζωή, είτε υποκατάστατα όλων αυτών.

Η ακαδημαϊκή βιβλιογραφία για την ευτυχία και την ανισότητα

Το να συγκρίνει κανείς ανεπεξέργαστα δεδομένα μεταξύ ολόκληρων χωρών είναι αλυσιτελές, αλλά πιο επεξεργασμένες προσπάθειες να ελεγχθεί αν η ανισότητα επηρεάζει την ευτυχία δεν έχουν αποφέρει πειστικά τεκμήρια. Ίσως η πιο ενδιαφέρουσα από αυτές ήταν η με-

λέτη από τους Alesina κ.ά. (2004), που βρήκε ότι η ευτυχία επηρεάζεται μερικές φορές από την ανισότητα, αλλά εξαρτάται κυρίως από τις κοινωνικές στάσεις παρά από την ανισότητα αυτή καθ' εαυτή, συμπεράσμα που επανέλαβαν και οι Biancotti και D'Alessio (2008), Hopkins (2008), Bjornskov κ.ά. Παρ' ότι θα περίμενε κανείς ότι οι πλούσιοι θα ανησυχούσαν λιγότερο για την ανισότητα απ' ό,τι οι φτωχοί, δεν είναι απαραίτητως έτσι. Οι Alesina κ.ά. παρατήρησαν ότι οι χαμηλού εισοδήματος Ευρωπαίοι ήταν αρνητικοί απέναντι στην ανισότητα, ενώ οι χαμηλού εισοδήματος Αμερικανοί παρέμεναν «εντελώς ανεπηρέαστοι». Οι πλούσιοι Αμερικανοί ήταν συχνά πιο αρνητικοί απέναντι στην ανισότητα απ' ό,τι οι φτωχότεροι συμπατριώτες τους, ενώ οι αριστεροί ήταν πιο ευαίσθητοι σε αλλαγές στην κατανομή του πλούτου και στις δυο πλευρές του Ατλαντικού.

Οι Alesina κ.ά. εξήγησαν το παράδοξο της αμερικανικής ανοχής στην ανισότητα, παρά το πολύ μεγαλύτερο χάσμα πλούτου από τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, με αναφορά στην κρατούσα πεποίθηση ότι ο πλούτος είναι προϊόν σκληρής δουλειάς και αξίας – άποψη που είναι ευρέως αποδεκτή στην Ευρώπη μόνο από τους πλούσιους. Σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους, οι Αμερικανοί τείνουν να θεωρούν την ανισότητα δικαιολογημένη και την ανακατανομή του πλούτου άδικη. Οι Αμερικανοί πιστεύουν περισσότερο στην κοινωνική κινητικότητα, με τους φτωχούς να προσδοκούν ότι θα ανεβούν στην κλίμακα και τους πλούσιους να φοβούνται ότι μπορεί να κατέβουν. Οι Alesina κ.ά. διαπίστωσαν ότι το 60% των Ευρωπαίων πίστευαν ότι οι φτωχοί ήταν παγιδευμένοι στη φτώχεια, ενώ μόνο 30% των Αμερικανών ένιωθαν το ίδιο. Στην ερώτηση αν οι φτωχοί ήταν τεμπέληδες, τα ποσοστά ήταν ακριβώς αντίστροφα.

Ανεξαρτήτως του αν αυτές οι πεποιθήσεις έχουν αληθινή βάση, η μελέτη έδειξε ότι οι αντιλήψεις για τη δικαιοσύνη και την κοινωνική κινητικότητα είναι πιο σημαντικές από την ανισότητα αυτή καθ' εαυτή. Μερικοί άνθρωποι είναι λιγότερο ευτυχείς με την ανισότητα ενώ σε κάποιους άλλους μάλλον αρέσει. Ένα μεγαλύτερο ποσοστό αδιαφορεί σε μεγάλο βαθμό, ίσως επειδή δεν γνωρίζει την έκταση της ανισότητας στη χώρα του ή επειδή δεν θεωρεί την ανισότητα εγγενώς άδικη. Όποια και αν είναι η προσωπική αντίδραση, δεν φαίνεται ότι είτε οι Αμερικανοί και είτε οι Ευρωπαίοι εξοργίζονται τόσο από την ανισότητα ώστε αυτή η οικονομική μεταβλητή να μπορεί να ρίξει την ευτυχία ολόκληρου του έθνους.

Πράγματι, τα στοιχεία ότι η ανισότητα σχετίζεται ευθέως με κατώτερα επίπεδα εθνικής ευτυχίας είναι ανεπαρκή. Ο Helliwell (2003) συμπέρανε προσωρινά ότι τα επίπεδα ευημερίας ήταν υψηλότερα όταν το εισόδημα ήταν πιο ίσα καταμετρημένο, και ο Fischer (2009)

διαπίστωσε ότι οι βαθμοί ικανοποίησης από τη ζωή σχετίζονταν αρνητικά με τη μετά φόρων εισοδηματική ανισότητα. Οι Graham και Felton (2005) βρήκαν ανάμεικτα στοιχεία για την επίδραση της ανισότητας στην ευτυχία στη Λατινική Αμερική.

Οι Ott (2005) και Clark (2003), απ' την άλλη, διαπίστωσαν ότι η ευτυχία συνδεόταν θετικά με την εισοδηματική ανισότητα, με τον τελευταίο να συμπεραίνει ότι: «τα άτομα περισσότερο να αγαπούν την ανισότητα παρά να την απεχθάνονται» (σελ. 9-10). Προγενέστερη μελέτη από τον Tomes (1986) έφτασε σε παρόμοιο συμπέρασμα και, σε μελέτη 119 χωρών, οι Berg και Veenhoven (2010) βρήκαν ότι η ανισότητα δεν είχε αρνητική επίδραση στην ευτυχία. Αφού έλαβαν υπόψη το απόλυτο εισόδημα, οι Berg και Veenhoven ανέφεραν στην πραγματικότητα μια πιθανή ευεργετική επίδραση:

Στον σημερινό κόσμο, μικρή σχέση υπάρχει ανάμεσα στην ανισότητα στα έθνη και στη μέση ευτυχία των πολιτών. Αν λάβουμε υπόψη τον πλούτο, εμφανίζεται μια ελαφριά θετική συσχέτιση προκύπτει. Δεν υπάρχει εμφανές επίπεδο εισοδηματικής ανισότητας πάνω από το οποίο μειώνεται η ευτυχία. Η εισοδηματική ανισότητα δεν συσχετίζεται με ανισότητα στην ευτυχία, αφού λάβουμε υπόψη τον πλούτο. Παρ' όλο που η εισοδηματική ανισότητα μπορεί να έχει τα μειονεκτήματά της, αυτά προφανώς αντισταθμίζονται από τις θετικές πλευρές της.

Οι περισσότερες μελέτες βρήκαν ότι η ανισότητα δεν έχει σημαντικό αποτέλεσμα στην ευτυχία, προς οποιαδήποτε κατεύθυνση. Θα ήταν κουραστικό να τις απαριθμήσουμε όλες, αλλά για να δώσουμε μερικά παραδείγματα, ο Luttmer (2004) και οι Bjornskov κ.ά. (2010) βρήκαν ότι η ανισότητα δεν επιδρά στην ευτυχία, οι Fahey και Smyth (2004) ότι δεν επιδρά στην ικανοποίηση από τη ζωή, ο Senic (2002) δεν βρήκε καμία τεκμηρίωση για επίδραση στην ευτυχία στη Ρωσία, οι Schwarze και Haerpfer (2003) δεν βρήκαν κανένα τεκμήριο ότι η μείωση της ανισότητας στη Γερμανία αύξησε την ευημερία, ο Veenhoven (1996) δεν βρήκε καμία συσχέτιση ανάμεσα στην εισοδηματική ανισότητα και το «προσδόκιμο ευτυχισμένης ζωής» και η μελέτη 75 χωρών από τους Helliwell και Huang (2006) δεν βρήκε καμία επίδραση της εισοδηματικής ανισότητας στην υποκειμενική ευημερία.

Με λίγα λόγια, υπάρχουν σχεδόν μηδενικά στοιχεία που να στηρίζουν τη θεωρία ότι η ανισότητα επιδρά αρνητικά στην ευτυχία των κοινωνιών. Η ανισότητα μπορεί να επηρεάζει διαφορετικούς ανθρώπους με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με τη χώρα στην οποία ζουν, τις πολιτικές τους πεποιθήσεις και το εισόδημά τους. Αυτές οι επιρροές μπορεί να είναι θετικές, αρνητικές ή ανύπαρκτες, όμως επηρεάζουν λίγο ή καθόλου την ευημερία της κοινωνίας ως σύνολο,

Στην ανασκόπηση που έκαναν στη βιβλιογραφία, οι Clark και Senik (2010) συμπέραναν ότι η εμπειρική έρευνα «αγωνίστηκε για να καταδείξει μία ξεκάθαρη σχέση ανάμεσα στην εκ των υστέρων εισοδηματική ανισότητα και την ευτυχία». Μια παρόμοια εργασία από τον Hopkins (2008) σημείωσε ότι: «Ερευνώντας εν συντομία την πρόσφατη θεωρητική βιβλιογραφία, κατέστη σαφές ότι υπάρχουν κάποια εύλογα μοντέλα σχετικής ανησυχίας όπου η ανισότητα είναι κακή, κάποια όπου είναι καλή και κάποια όπου διαφορετικές μορφές ανισότητας μπορεί να έχουν αντίθετα αποτελέσματα».

Για τον ελευθεριστή σχολιαστή Γουίλ Γουίλκινσον [Will Wilkinson], η βιβλιογραφία της ευτυχίας είναι μια δικαίωση για το αμερικανικό οικονομικό μοντέλο: «Τα δεδομένα δείχνουν ότι ούτε τα υψηλότερα ποσοστά κρατικής αναδιανομής, ούτε τα χαμηλότερα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας μάς κάνουν πιο ευτυχισμένους, ενώ τα υψηλά επίπεδα οικονομικής ελευθερίας και τα υψηλά μέσα εισοδήματα είναι μεταξύ των σημαντικότερων συσχετιζόμενων παραγόντων υποκειμενικής ευημερίας» (Wilkinson, 2007: 1).

Οι αριστεροί σχολιαστές δεν έχουν και πολλά όπλα για να καταρρίψουν αυτόν τον ισχυρισμό. Ακόμη και ο Ρίτσαρντ Λέαρντ, ένας από τους πρώτους υποστηρικτές της θεωρίας της ανισότητας/ευτυχίας (Layard, 1980), δέχεται ότι «δεν υπάρχουν ακόμη σαφή τεκμήρια ότι η ανισότητα ως τέτοια επηρεάζει την ευτυχία των ατόμων σε μια κοινωνία» (Layard, 2005: 52). Στο βιβλίο του Happiness: Lessons from a new Science [Ευτυχία: Μαθήματα από μια νέα επιστήμη], παραδέχτηκε ότι: «Η υπόθεση ήταν ότι οι άνθρωποι αντιπαθούν την ανισότητα. Αλλά αυξανόμενα τεκμήρια δείχνουν ότι κάποιες ομάδες (όσες έχουν κινητικότητα ή αισθάνονται ότι έχουν) στην πραγματικότητα τη συμπαθούν».

Έχοντας αποδεχτεί ότι η ανισότητα επιδρά λίγο ή καθόλου στην ευτυχία, ο Λέαρντ υποστηρίζει αντ' αυτού ότι ένα επιπλέον κερδισμένο δολάριο δίνει μεγαλύτερη ευτυχία στους φτωχούς απ' ό,τι στους πλούσιους. Αυτό μπορεί να ισχύει, αλλά ενώ ο Λέαρντ το παραθέτει ως επιχείρημα υπέρ της αναδιανομής του εισοδήματος, στην πραγματικότητα είναι μόνο ένα επιχείρημα για να γίνουν οι φτωχοί πλουσιότεροι, ενώ δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι οι φτωχοί θα γίνονταν πλουσιότεροι πιο γρήγορα σε ένα σταθερό εξισωτικό σύστημα από ό,τι σε μια αναπτυσσόμενη ελεύθερη αγορά.

Ευτυχία και σχετικό εισόδημα

Με μια σωρεία ερευνών να αντικρούουν τη θεωρία, γιατί τόσο πολλοί άνθρωποι εξακολουθούν να πιστεύουν ότι –παραθέτοντας αυτολεξεί το London Equality Group– «οι κοινωνίες με μεγαλύτερη

ισότητα είναι πιο ευτυχοισμένες»; Εν μέρει, αυτό μπορεί να εξηγηθεί από την πολλές φορές τυχαία διαστρέβλωση της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας στον λαϊκό Τύπο, είναι όμως και αποτέλεσμα των σχολιαστών που συγχέουν την «εισοδηματική ανισότητα» με το «σχετικό εισόδημα». Είναι κατανοητή η σύγχυση. Οι δύο έννοιες μοιάζουν εναλλάξιμες, όμως το σχετικό εισόδημα δεν είναι εισοδηματική ανισότητα, όπως επισημαίνουν οι Clark και Senik (2010): «Οι δύο έννοιες είναι φυσικά διαφορετικές, αφού οι εισοδηματικές συγκρίσεις αναφέρονται στο συγκεκριμένο εισοδηματικό χάσμα ανάμεσα στο ατομικό εισόδημα και το εισόδημα κάποιων συναφών άλλων, ενώ η εισοδηματική ανισότητα αναφέρεται σε ολόκληρη την κατανομή του εισοδήματος στην κοινωνία».

Αυτή η διάκριση μπορεί να φαίνεται προφανής σε μελετητές της ευτυχίας όπως οι Clark και Senik, αλλά οι δύο έννοιες έχουν συγχωρευθεί σε μία στη λαϊκή φιλολογία. Για να το θέσουμε απλά, σχετικό εισόδημα είναι η διαφορά ανάμεσα σε εσένα και στον γείτονά σου, τους φίλους σου και την οικογένειά σου. Εισοδηματική ανισότητα είναι η διαφορά μεταξύ των πλουσιότερων και των φτωχότερων ανθρώπων στη χώρα. Ακόμη πιο απλά, σχετικό εισόδημα είναι να ζηλεύεις τον γείτονα, ενώ εισοδηματική ανισότητα είναι να ζηλεύεις τους απόμακρους πλούσιους.

Οι περισσότερες μελέτες επάνω στις επιδράσεις του σχετικού εισοδήματος συμπεράναν ότι πράγματι η ευτυχία των ανθρώπων επηρεάζεται από το εισόδημα των γύρω τους (Weisbach, 2008). Το μέγεθος της επιρροής είναι συζητήσιμο. Κάποιες μελέτες έχουν υπολογίσει ότι ένα επιπλέον δολάριο που κερδίζει ο γείτονας έχει την ίδια επίδραση στην ευτυχία όσο και δέκα έως τριάντα σεντς που χάνει κανείς ατομικά (Layard, 2005: 46, 252). Στο άνω άκρο αυτών των προβολών, οι Ferrer-i-Carbonell (2005) και Luttmer (2004) υπολόγισαν ότι ένα επιπλέον δολάριο κερδισμένο από τον γείτονά σου, έχει περίπου τον ίδιο αντίκτυπο στην ευτυχία σου όσο και ένα δολάριο χαμένο από εσένα.

Το εισόδημα φίλων και γειτόνων επηρεάζει την ευτυχία, εν μέρει επειδή επηρεάζει τις βλέψεις. Όπως ισχυρίστηκε ο Stutzer (2004), η ευημερία εξαρτάται από το χάσμα μεταξύ απολαβών και βλέψεων. Όταν τα μέλη της δικής μας ομάδας αναφοράς κερδίζουν περισσότερα και αποκτούν καινούργια πράγματα, μας δείχνουν ότι το βιοτικό επίπεδο που κάποτε νομίζαμε ότι ήταν για τους πλούσιους, το φτάνουν τώρα και άνθρωποι σαν εμάς.

Αυτό είναι ένα μέρος. Ένα άλλο μέρος είναι το απλό «άγχος του στάτους». Ίσως το πιο διάσημο συμπεριφορικό πείραμα σε αυτό το πεδίο ήταν εκείνο στο οποίο φοιτητές στη Σχολή Δημόσιας Υγείας του Χάρ-

βαρντ απάντησαν σε ερωτήματα για το σχετικό και το απόλυτο εισόδημα. Στο ερώτημα αν προτιμούσαν να κερδίζουν 50.000 δολάρια όταν άλλοι κέρδιζαν τα μισά, ή 100.000 δολάρια όταν άλλοι κέρδιζαν τα διπλά, περίπου οι μισοί είπαν ότι θα προτιμούσαν τον κατώτερο μισθό από το κατώτερο στάτους (Solnick και Hemenway, 1998).

Αυτό το εντυπωσιακό εύρημα έχει παρατεθεί ευρέως ως απόδειξη της συντριπτικής σημασίας του σχετικού εισοδήματος στη σύγχρονη κοινωνία. Κατέχει εξέχουσα θέση στο *Luxury Fever* του Ρόμπερτ Χ. Φρανκ [Robert H. Frank], όπως και στα *Happiness* και *The Spirit Level*. Στο τελευταίο, παρατίθεται ως απόδειξη ότι «η επιθυμία των ανθρώπων για μεγαλύτερο εισόδημα είναι στην πραγματικότητα επιθυμία για υψηλότερο στάτους» (Wilkinson και Pickett, 2009: 225).

Αυτό είναι πολύ γενικό συμπέρασμα για να βγάλει κανείς από τέτοιες ισχνές αποδείξεις. Από τη στιγμή που οι ερωτηθέντες ήταν φοιτητές, λίγοι θα είχαν κερδίσει έστω και 50.000 δολάρια στην πραγματική ζωή, και το ερωτηματολόγιο θα μπορούσε να είχε φανεί σαν ένα υποθετικό τεστ θρών. Όσοι επέλεξαν το μικρότερο νούμερο, μπορεί να εξέφραζαν μία απέχθεια για τον υλισμό. Είναι αποκαλυπτικό ότι τα μέλη του προσωπικού ήταν λιγότερο πιθανό να προτιμήσουν να θυσιάσουν τα χρήματα για το στάτους.

Μία μεταγενέστερη μελέτη από τους ίδιους ερευνητές οδήγησε σε κάποια ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Όταν η έρευνα στράφηκε σε μη οικονομικά θέματα, το 18 τοις εκατό των φοιτητών ανέφερε ότι προτιμούσε να υποστεί δύο «δυσάρεστες οδοντιατρικές εργασίες» παρά μόνο μία, αρκεί και άλλοι να έπρεπε να κάνουν τέσσερις επισκέψεις στον οδοντίατρο αντί καμία. Ένα 13 τοις εκατό είπε ότι θα δεχόταν ένα υψηλότερο ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας παρά να δει να πεθαίνουν σε άλλες χώρες λιγότερα μωρά· αυτοί, επαναλαμβάνω, ήταν φοιτητές δημόσιας υγείας. Όταν τους δόθηκε η εναλλακτική να είναι άρρωστοι για έξι μέρες ενώ άλλοι θα ήταν για δύο μέρες, το 11 τοις εκατό των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι θα προτιμούσαν να ήταν άρρωστοι για εννιά μέρες, αρκεί άλλοι να ήταν άρρωστοι για δώδεκα. Το ίδιο ποσοστό δήλωσε ότι θα προτιμούσε να τους ανοίγουν το αυτοκίνητο συχνότερα και να εισπνέουν πιο μολυσμένο αέρα, αρκεί το έγκλημα και η μόλυνση να ήταν ακόμη χειρότερα για τους άλλους (Solnick και Hemenway, 2005).

Μία γήινη ερμηνεία αυτών των αποτελεσμάτων θα ήταν ότι μία σημαντική μειοψηφία των ερωτώμενων δεν έπαιρναν στα σοβαρά το πείραμα ή δεν κατάλαβαν τις ερωτήσεις, ή αλλιώς είχαν μία βαθύτατα περίεργη αντίληψη για τη ζωή. Όποια κι αν είναι η αλήθεια, είναι σαφές ότι η μάχη για το στάτους αφορά πολλά περισσότερα από το εισόδημα. Αν οι άνθρωποι είναι διατεθειμένοι να υποβλη-

θούν σε αχρείαστες απονευρώσεις για να ανεβούν σε μια αντιληπτή ιεραρχία, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι θα ανταγωνίζονταν για το οτιδήποτε. Ενώ το σχετικό εισόδημα πράγματι μετράει, κάθε λογής άλλες σχετικές αξίες μετράνε επίσης το ίδιο. Εστιάζοντας διαρκώς στα χρήματα, οι αυτοαποκαλούμενοι εξισωτιστές αγνοούν την έμφυτη ανθρώπινη επιθυμία για σεβασμό και στάτους, η οποία δεν θα ήταν λιγότερο ισχυρή αν δεν υπήρχαν υλικές απολαύσεις.

Μπορούμε ούτως ή άλλως να διαχειριστούμε τον «φθόνο του εισοδήματος»;

Ακόμη και αν υποθέσουμε εσφαλμένα ότι ο φθόνος του εισοδήματος είναι ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες δυστυχίας στη σύγχρονη κοινωνία, τι πρέπει να κάνουμε; Το σημαντικό με το σχετικό εισόδημα, όπως οι θεωρητικοί δεν παραλείπουν να αναφέρουν, δεν είναι τα αποκτήματα που προσφέρει, αλλά το στάτους που παρέχει. Δεν είναι το μέγεθος της διαφοροποίησης τόσο, που τρέφει τον ανταγωνισμό του στάτους, αλλά το γεγονός ότι υπάρχει διαφοροποίηση. Ο φθόνος του σχετικού εισοδήματος είναι αναπόφευκτος όποτε το εισόδημα διαφέρει, και τα ψυχολογικά συμπτώματα του σχετικού εισοδήματος δεν μπορούν να ανακουφιστούν: ή υπάρχουν ή δεν υπάρχουν. Το να μειώνεις απλώς το χάσμα δεν βοηθάει, επειδή το στάτους αποκτιέται από ένα μόνο επιπλέον δολάριο. Αν το σχετικό εισόδημα είναι πρόβλημα, μπορεί να λυθεί μόνο εξασφαλίζοντας ότι κανένας δεν θα έχει περισσότερα από κανέναν άλλον.

Ο Καρλ Μαρξ μας έδωσε την άποψή του για το άγχος του σχετικού εισοδήματος στο Μισθός, Τιμή και Κέρδος [Lohn, Preis und Profit] (1847): «Ένα σπίτι μπορεί να είναι μεγάλο ή μικρό· όσο τα γειτονικά σπίτια είναι το ίδιο μικρά, πληροί όλες τις κοινωνικές απαιτήσεις για κατοικία. Όμως, αν σκωθεί δίπλα στο μικρό σπίτι ένα παλάτι, το μικρό σπίτι γίνεται καλύβα».

Όπως και πολλές από τις ιδέες του Μαρξ, έτσι κι αυτή έχει περισσότερο νόημα στη θεωρία παρά στην πράξη. Στον πραγματικό κόσμο κανένας δεν χτίζει παλάτι σε δρόμο με μικρά σπίτια. Είτε είσαι πλούσιος ή φτωχός, το σπίτι του γείτονά σου μάλλον θα είναι παρόμοιο σε μέγεθος, αν όχι πανομοιότυπο, με το δικό σου. Και ο γείτονάς σου, όχι κάποιος μακρινός εκατομμυριούχος, είναι εκείνος που μπορεί να επηρεάσει την ευημερία σου. Όπως λέει ο Αλέν ντε Μποτόν [Alain de Botton] στο Άγχος του Στάτους: «Ζηλεύουμε μόνο αυτούς με τους οποίους νιώθουμε ότι μοιάζουμε· ζηλεύουμε μόνο μέλη της ομάδας αναφοράς μας» (2004: 47).

Είτε μένουμε στη γειτονιά των εκατομμυριούχων είτε στη φτωχογειτονιά, η ομάδα αναφοράς μας αποτελείται από ανθρώπους που

είναι όμοιοι με μας. Αν το θέμα της θέσης ήταν κυρίαρχο, θα περιμέναμε οι πλούσιοι να μετακομίζουν σε φτωχότερες γειτονιές για να ωφελοούνται πλήρως από τον σχετικό τους πλούτο! Στην πραγματικότητα, όπως και όλοι οι άλλοι, τείνουν να μένουν ανάμεσα σε όσους έχουν συγκρίσιμα εισοδήματα. Συνεπώς, δεν υπάρχει μεγάλη εισοδηματική ανισότητα σε κανέναν δρόμο. Πράγματι, πολλές περιοχές της Βρετανίας θα μπορούσαν να ωφεληθούν από λίγη λιγότερη ισότητα και λίγο περισσότερο εισόδημα. Αντιστρόφως, σε πολλά αγροτικά χωριά υπάρχει σημαντική εισοδηματική ανισότητα μεταξύ των γαιοκτημόνων, των αγροτών που νοικιάζουν τη γη, των εργατών και των φτωχών αγροτών, ωστόσο πετυχαίνουν ένα επίπεδο κοινωνικής αρμονίας το οποίο θα ζήλευαν οι άνθρωποι που μένουν σε πολυκατοικίες με μεγαλύτερη ισότητα.

Οι ανισότητες δεν είναι ούτε σοβαρές, ούτε βλαπτικές μεταξύ φίλων και γειτόνων, και είναι εκείνοι που αποτελούν τη σχετική ομάδα αναφοράς. Ακόμη και αν θεωρήσουμε το αποτέλεσμα της ανισότητας «έναντι του γείτονα» ως περίπτωση κατάλληλη για παρέμβαση, οι παραδοσιακές πολιτικές αναδιανομής του πλούτου είναι απίθανο να έχουν αποτέλεσμα, γιατί, όπως επισημαίνει ο Niemietz (2011: 102), οι γείτονες ανήκουν γενικά στην ίδια φορολογική κλίμακα.

Οι προβληματισμοί για το σχετικό εισόδημα επιδρούν στις βλές και άρα στην ευτυχία, αλλά αυτοί οι προβληματισμοί επικρατούν τόσο σε «περισσότερο ίσες» χώρες όσο και σε «λιγότερο ίσες» (εκτός και αν αυτές οι «περισσότερο ίσες» χώρες εφαρμόζουν δογματικά καθαρό κομμουνισμό). Η σύγχυση του ανταγωνισμού μεταξύ ατόμων ως προς το στάτους με την εισοδηματική ανισότητα σε εθνικό επίπεδο, αποπροσανατολίζει τη συζήτηση.

Στάσεις ως προς την ανισότητα

Το 2007, το Ινστιτούτο Κοινωνικών και Οικονομικών Ερευνών [Institute for Social and Economic Research] αναζήτησε μια απάντηση στο ερώτημα γιατί «οι περισσότεροι άνθρωποι φαίνεται να αποδέχονται τις εκτεταμένες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες» στο Ηνωμένο Βασίλειο (Pahl κ.ά. 2007). Βασισμένοι σε αποτελέσματα ερευνών, βρήκαν ότι οι Βρετανοί δεν προβληματίζονταν ιδιαίτερα από τα υψηλότερα εισοδήματα των άλλων, ασχέτως του αν αυτοί οι άλλοι ήταν μακρινοί ή κοντινοί:

Διαπιστώνουμε ότι, με πολλούς τρόπους, οι κοινωνικές συγκρίσεις είναι ακόμη στενές και η κατανόηση της πραγματικής έκτασης της ανισότητας ακόμη περιορισμένη. Οι συγκρίσεις που κάνουν οι άνθρωποι φαίνεται πράγματι να βασίζονται στον τρόπο ζωής και την κατανάλωση. Ως εκ τούτου, δεν φθονούν ούτε τους ζάπλουτους ούτε

τους κοντινούς τους που πέτυχαν περισσότερα στη ζωή τους. Ωστόσο, αντιλαμβάνονται πλήρως τα πλεονεκτήματά τους σε σύγκριση με τα λιγότερο τυχερά μέλη της κοινωνίας.

Δεν συγκρίνουμε τους εαυτούς μας, σε καμία περίπτωση, με τους «μακρινούς πλούσιους», όπως ο Τζ. Κ. Γκάλμπρεϊθ [J. K. Galbraith] τους αποκάλεσε, κι όμως είναι οι μακρινοί πλούσιοι που απασχολούν τους θεωρητικούς της ανισότητας. Σε αντίθεση με όλα τα στοιχεία, οι Wilkinson και Pickett επιμένουν ότι: «Σε σύγκριση με τους πλούσιους και διάσημους, οι υπόλοιποι από εμάς φαινόμαστε δεύτεροι και κατώτεροι... η κατανάλωση των πλούσιων μειώνει την ικανοποίηση όλων των άλλων με αυτά που έχουν, εμφανίζοντάς τα ως κατώτερα» (2009, 222).

Ο Όλιβερ Τζέιμς [Oliver James] αγγίζει μια παρόμοια χορδή στην αντι-καταναλωτική πολεμική του Affluenza: «Κάποτε, συνηθίζαμε να συμβαδίζουμε με τους Τζόουνς που έμεναν δίπλα. Τώρα, εξαιτίας της τηλεόρασης κυρίως,, πήραν τη θέση τους οι Μπέκαμ» (2007: 42).

Ας εξετάσουμε λίγο την ιδέα ότι ο Όλιβερ Τζέιμς ίσως έχει δίκιο και ότι τα άγχη του στάτους δεν πηδάνε τον φράχτη που μας χωρίζει από τον γείτονα, αλλά μπαίνουν μέσα στα σπίτια μας μέσω της κεραίας της τηλεόρασης. Αφήνοντας κατά μέρος το γεγονός ότι και οι «πιο ίσες χώρες», όπως η Σουηδία, έχουν κι αυτές πολλούς δισεκατομμυριούχους και ποδοσφαιριστές, πρέπει να αναρωτηθούμε κατά πόσον το «πρόβλημα» των πλούσιων που εμφανίζονται στην τηλεόραση έχει πρακτική λύση.

Η ερώτηση είναι και πάλι, τι μπορεί να γίνει; Έχοντας δεχτεί ότι οι επιδράσεις του σχετικού εισοδήματος μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο κάνοντας όλα τα εισοδήματα ίσα, η κυβέρνηση θα μπορούσε να εφαρμόσει την ολοκληρωτική μισθολογική ισότητα σε μια γειτονιά. Αλλά αυτό θα άφηνε και πάλι τους πολίτες εκτεθειμένους στις εικόνες των πλουσιότερων συμπατριωτών τους στην τηλεόραση που εμποδίζουν την ευτυχία τους. Η κυβέρνηση θα μπορούσε τότε να εφαρμόσει την εισοδηματική ισότητα σε όλη τη χώρα, αλλά και τότε, θα παρέμεναν στην οθόνη οι ζάπλουτοι των άλλων χωρών. Από τη στιγμή που η κυβέρνηση δεν μπορεί να εξαναγκάσει άλλες χώρες να ακολουθήσουν το ίδιο μονοπάτι της ισότητας, ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος να σταματήσει τους ανθρώπους να νιώθουν «δεύτερης ποιότητας και κατώτεροι», θα ήταν να αναλάβει τον έλεγχο των Μέσων Ενημέρωσης και να απαγορεύσει την ξένη τηλεόραση. Με άλλα λόγια, μια κοινωνία που ελπίζει να μεγιστοποιήσει την ευτυχία της ελαχιστοποιώντας τις ανησυχίες για το σχετικό εισόδημα, πρέπει να

εισαγάγει τη συνολική μισθολογική ισότητα και να αποκοπεί από τον έξω κόσμο. Αυτό δεν είναι ένα σύστημα που έχει βελτιώσει τους βαθμούς ικανοποίησης από τη ζωή στις χώρες όπου έχει δοκιμαστεί.

Οι θεωρητικοί της ανισότητας θα επέκριναν αυτό το επιχείρημα ως «εις Βόρειο Κορέα απαγωγή». Θα διαμαρτύρονταν ότι δεν προτείνουν την εισοδηματική ισότητα με την κυριολεκτική έννοια. Αντιθέτως, καλούν τις χώρες να είναι «πιο ίσες», ένα οξύμωρο που έρχεται κατευθείαν από τη Φάρμα των Ζώων του Όργουελ. Αλλά το σενάριο που παρουσιάζω δεν έχει χιουμοριστικό σκοπό. Μάλλον είναι η μόνη λογική λύση στα προβλήματα που βασανίζουν τους θεωρητικούς της ανισότητας. Σε αυτήν την περίπτωση, είναι πραγματικά μια κατάσταση «όλα ή τίποτα». Οι συνέπειες του άγχους του σχετικού εισοδήματος μπορούν να μετριαστούν μόνο αν σταματήσουν τα εισοδήματα να είναι σχετικά και η (δήθεν) αυτο-βλαπτική επιθυμία να συμβαδίζουμε με τους Μπέκαμ στην τηλεόραση μπορεί να θεραπευτεί μόνο αν ξεφορτωθούμε τους Μπέκαμ ή αν ξεφορτωθούμε την τηλεόραση.

Έχοντας κάνει τη χάρη στον Όλιβερ Τζέιμς αναφορικά με την πεποίθησή του ότι κρίνουμε τους εαυτούς μας με το κριτήριο των εκατομμυριούχων ποδοσφαιριστών, ας επιστρέψουμε στις μελέτες ευτυχίας που δεν δείχνουν τίποτα τέτοιο. Ακόμη και αν οι πλούσιοι στην τηλεόραση αντιπροσωπεύουν την ανισότητα –που δεν ισχύει–, τα στοιχεία δεν υποστηρίζουν την άποψη ότι είναι επικίνδυνοι για την ευτυχία. Αυτό που δείχνουν τα στοιχεία στην πραγματικότητα είναι ότι το εισόδημα των φίλων, της οικογένειας και των γειτόνων είναι ένας από τους παράγοντες που έχουν κάποια επιρροή στην προσωπική ευτυχία για κάποιους ανθρώπους.

Σε αντίθεση με τους James κ.ά., οι Τζόουνς είναι εκείνοι που παραμένουν το σημείο αναφοράς μας, και, κάτι που δεν μας εκπλήσσει, είναι οι άνθρωποι που συναναστρεφόμαστε συχνότερα αυτοί που επιδρούν περισσότερο στις βλέψεις και την ευημερία μας. Ο Luttmer (2004), για παράδειγμα, βρήκε ότι «η επιρροή των εισοδημάτων των γειτόνων είναι σημαντικά μεγαλύτερη γι' αυτούς που συναναστρέφονται πιο συχνά τους γείτονες, αλλά όχι γι' αυτούς που συναναστρέφονται συχνότερα συγγενείς, φίλους μακριά από τη γειτονιά ή συναδέλφους».

Το σύντομο συμπέρασμα των Blanchflower και Oswald είναι η πιο περιεκτική και ακριβής αξιολόγηση των στοιχείων που θα μπορούσαμε να βρούμε:: «Τα λεφτά αγοράζουν την ευτυχία. Οι άνθρωποι ενδιαφέρονται επίσης για το σχετικό εισόδημα».

Από τα δύο, τα λεφτά είναι το πιο σημαντικό. Οι Bartolini κ.ά.

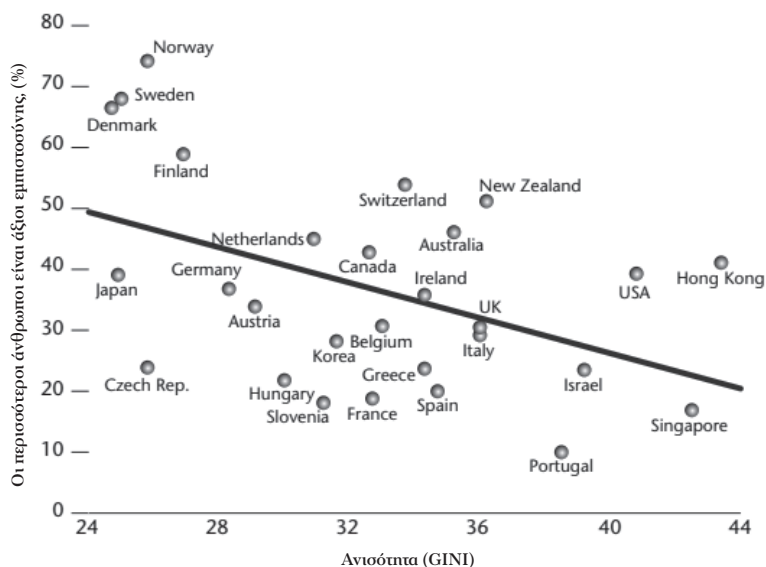
(2008), για παράδειγμα, επισημαίνουν ότι το «απόλυτο εισόδημα είναι ο κύριος θετικός παράγοντας ευτυχίας». Αυτή η απλή αλήθεια δεν αντικατοπτρίζεται σε κάποια από τη δημοφιλή φιλολογία που πηγαίνει πολύ πιο πέρα από τα στοιχεία, υποστηρίζοντας ότι ο μεγαλύτερος πλούτος δεν μας κάνει πιο ευτυχισμένους και ότι αυτά που αποκτούμε είναι επιθυμητά όχι για κανέναν άλλον λόγο, αλλά για να επιβεβαιώσει κανείς το στάτους του. Αυτό οδηγεί σε υπεργενικεύσεις όπως αυτή από το The Spirit Level: «Αντί για μια καλύτερη κοινωνία, το μόνο πράγμα για το οποίο σχεδόν όλοι πασχίζουν είναι να βελτιώσουν τη δική τους θέση –ατομικά– μέσα στην υπάρχουσα κοινωνία» (Wilkinson και Pickett, 2009: 4· η έμφαση δική μου).

Στην πραγματικότητα, οι μελέτες ευτυχίας ήταν αποτελεσματικές στο να δείξουν ότι πασχίζουμε για όλων των ειδών τα πράγματα και ότι λίγα από αυτά έχουν να κάνουν με τα δικά μας λεφτά, πολύ περισσότερο με των άλλων. Η πίστη στον Θεό (Helliwell, 2004), η καλή διακυβέρνηση (Helliwell και Huang, 2006), η προσωπική ελευθερία (Veenhoven, 2000a, 2000b), η οικονομική ελευθερία (Ott, 2005) και το κοινωνικό κεφάλαιο (Luttmer, 2004), έχουν όλα καταδειχθεί ότι βελτιώνουν την ευτυχία. Η ανεργία (Clark και Oswald, 1994), η χρόνια ασθένεια και το διαζύγιο (Di Tella και MacCulloch, 2008), έχουν όλα καταδειχθεί ότι προκαλούν δυστυχία. Το χρηματικό ισοδύναμο ενός σταθερού γάμου έχει υπολογιστεί δοκιμαστικά σε 100.000 δολάρια τον χρόνο, ενώ η ανεργία στοιχίζει στο άτομο το ισοδύναμο των 60.000 δολαρίων τον χρόνο σε ευτυχία (Blanchflower και Oswald, 2004).

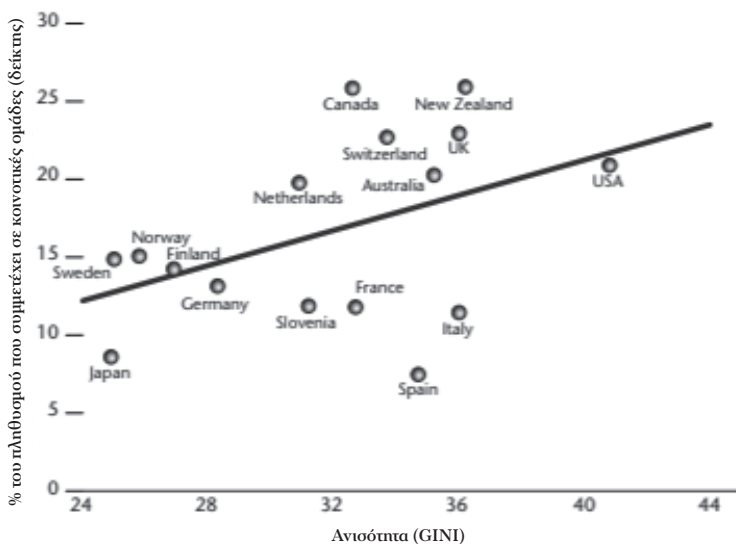
Βάσει αυτών των παρατηρήσεων, θα έπρεπε λογικά να περιμένουμε να είναι ευτυχέστερα εκείνα τα κράτη που έχουν πολλούς θρησκευόμενους, ισχυρή αίσθηση κοινότητας, χαμηλή ανεργία, λίγα διαζύγια και μια ανοιχτή διακυβέρνηση που ενθαρρύνει την ατομική και οικονομική ελευθερία. Πληρούν τα «πιο ίσα» κράτη αυτές τις προϋποθέσεις; Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις η απάντηση είναι «όχι».

Τα Διαγράμματα 13 και 14 απεικονίζουν δύο δείκτες κοινωνικού κεφαλαίου: επίπεδα αυτοαναφερόμενης εμπιστοσύνης και επίπεδα συμμετοχής σε κοινωνικές οργανώσεις (αθλητικές, φιλανθρωπικές, θρησκευτικές και καλλιτεχνικές). Το Διάγραμμα 15 απεικονίζει τον δείκτη οικονομικής ελευθερίας του Heritage Foundation. Το Διάγραμμα 16 δείχνει το ποσοστό του πληθυσμού που συμφωνεί με τη δήλωση «ο Θεός είναι πολύ σημαντικός στη ζωή μου» και τα Διαγράμματα 17 και 18 δείχνουν δύο δείκτες που επιδρούν αρνητικά στην ευτυχία: την ανεργία και το διαζύγιο.

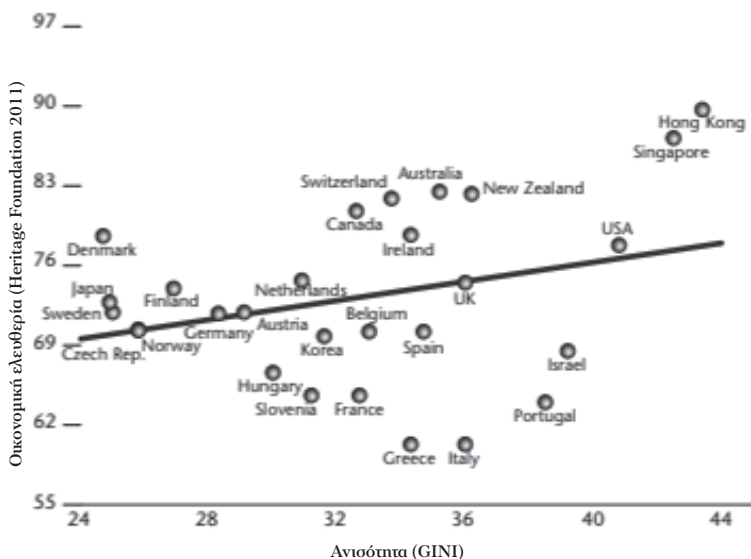
Διάγραμμα 13 «Οι περισσότεροι άνθρωποι είναι άξιοι εμπιστοσύνης»

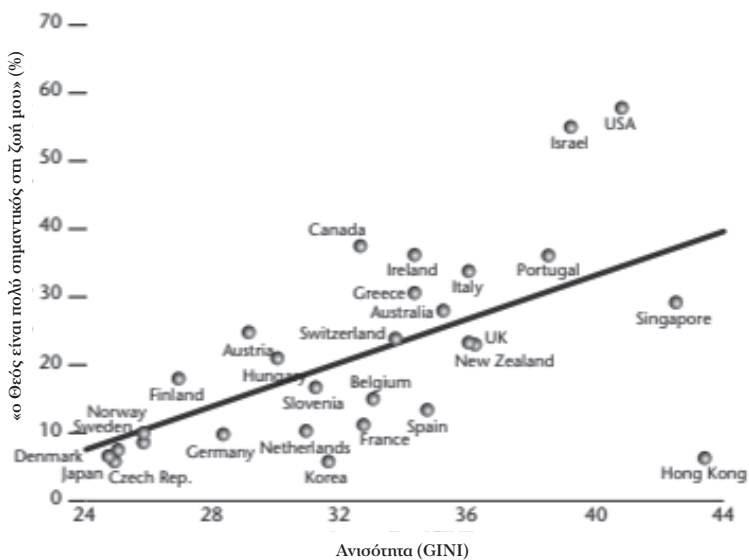
Διάγραμμα 14 Συμμετοχή σε κοινωνικές ομάδες

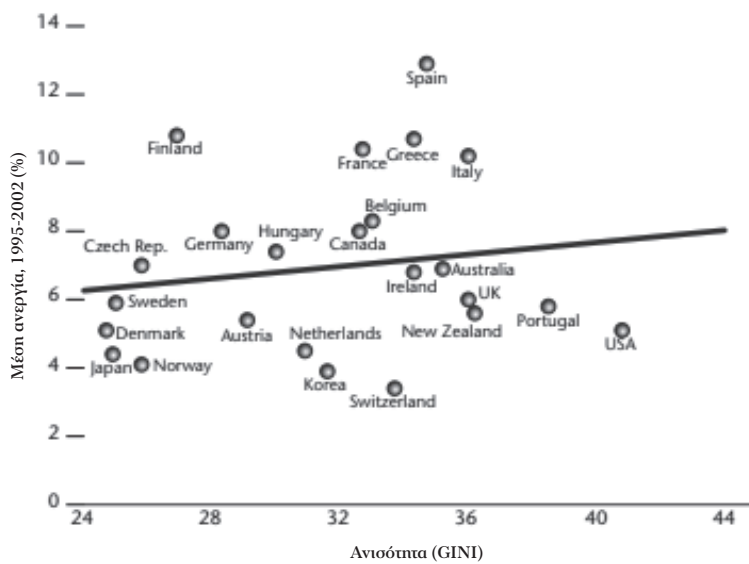
Διάγραμμα 15 Οικονομική ελευθερία (Heritage Foundation 2011)

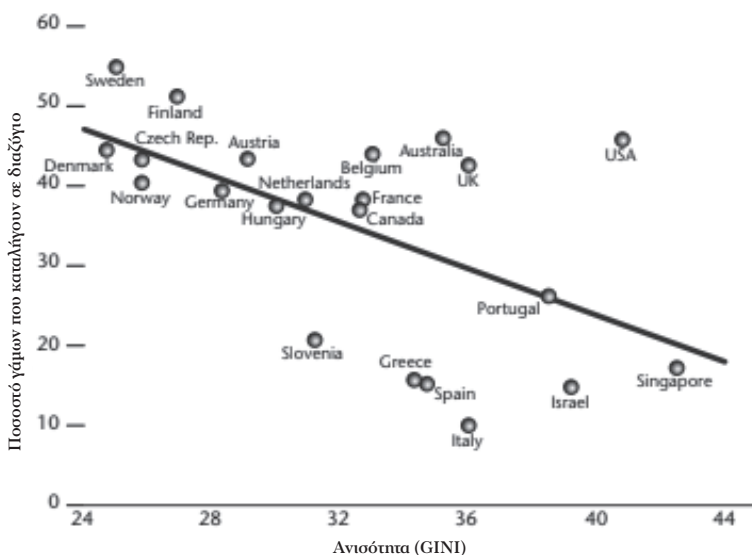
Διάγραμμα 16 «ο Θεός είναι πολύ σημαντικός στη ζωή μου»

Διάγραμμα 17 Μέση ανεργία, 1995-2002, (%)

Διάγραμμα 18 Ποσοστό γάμων που καταλήγουν σε διαζύγιο

Όλα τα σκανδιναβικά κράτη έχουν ασυνήθιστα καλές επιδόσεις στον δείκτη εμπιστοσύνης, αλλά αυτό δεν φαίνεται να είναι αποτέλεσμα της μεγαλύτερης εισοδηματικής ισότητας, αφού η συνολική συσχέτιση είναι αδύναμη και πολλές από τις «λιγότερο ίσες» χώρες έχουν υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης. Υπάρχει μία ομοίως αδύναμη συσχέτιση μεταξύ ανισότητας και συμμετοχής στην κοινότητα, αλλά αυτή τη στιγμή τα στοιχεία δείχνουν ότι τα «λιγότερο ίσα» κράτη έχουν καλύτερες επιδόσεις. Υπάρχουν πιο ισχυρές συσχετίσεις που δείχνουν ότι οι πολίτες σε λιγότερο ίσες» χώρες είναι λιγότερο πιθανό να είναι διαζευγμένοι και περισσότερο πιθανό να είναι θρησκευόμενοι, παρ' ότι είναι δύσκολο να δει κανείς αιτιώδη συνάφεια για την κάθε μια. Τέλος, δεν υπάρχουν και πολλές ενδείξεις ότι οι «πιο ίσες» χώρες απολαμβάνουν μεγαλύτερη οικονομική ελευθερία ή μικρότερη ανεργία.

Εν περιλήψει, δεν υπάρχει καμιά εμπειρική τεκμηρίωση ότι οι πολίτες στις πιο ίσες χώρες απολαμβάνουν πιο ευτυχισμένες ζωές, ούτε και υπάρχει κάποιος πειστικός λόγος να πιστεύουμε ότι θα έπρεπε. Οι μελετητές της ευτυχίας έχουν εντοπίσει πολλούς παράγοντες που βελτιώνουν τους βαθμούς ικανοποίησης από τη ζωή, αλλά η εισοδηματική ισότητα δεν είναι ένας από αυτούς. Περαιτέρω, αφού κανένας από τους παράγοντες που έχουν δείξει ότι ενισχύουν την ευτυχία δεν υπερτερεί στα «πιο ίσα» κράτη, είναι απίθανο αυτές οι κοινωνίες να είναι πιο ευτυχισμένες, ακόμη και κατά τύχη.

Χωρίς υποστήριξη από την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, ο μύθος ότι οι «πιο ίσες» χώρες είναι πιο ευτυχισμένες είναι δημιούργημα μιας πολιτικής παράταξης που ο Niemietz (2011) αποκαλεί υπερσχετικιστές, οι οποίοι θεώρησαν την μετριοπαθή παρατήρηση ότι μερικοί άνθρωποι ευθυγραμμίζουν τις βλέψεις τους με τους ανθρώπους που γνωρίζουν, τεκμήριο ότι το άγχος για την εισοδηματική ανισότητα είναι ο βασικός καθοριστικός παράγοντας ευτυχίας στον δυτικό κόσμο. Έχοντας υιοθετήσει αυτή τη θέση, είναι λογικό γι' αυτούς οι χώρες με τα χαμηλότερα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας να είναι οι πιο ευτυχισμένες. Οι υπερσχετικιστές έπρεπε να παρακάμψουν τόσο πολλά εμπόδια λογικής για να φτάσουν σε αυτήν την άποψη, ώστε το απλό γεγονός ότι οι «πιο ίσες» κοινωνίες δεν είναι πιο ευτυχισμένες με οποιοδήποτε εμπειρικό μέτρο δεν είναι αρκετό να τους κάνει να υπαναχωρήσουν.

Στον βαθμό που οι «μελέτες ευτυχίας» είναι μια «νέα επιστήμη», δεν δίνει τροφή σε όσους επιδιώκουν μια εξισωτική ατζέντα. Αν κάποιος αναζητά μια στέρεα βάση για πιο ευτυχισμένη ζωή, πρέπει να δώσει προσοχή στα λόγια των Diener και Biswas-Diener (2009) που συμπεραίνουν: «Έτσι, η συμβουλή μας είναι να αποφύγετε τη

φτώχεια, να ζήσετε σε μια πλούσια χώρα και να επικεντρωθείτε σε στόχους πέρα από τον υλικό πλούτο». Αυτό μπορεί να δηλώνει το αυτονόητο, αλλά η έρευνα στην ευτυχία σπανίως κάνει κάτι άλλο.

Παραπομπές

Alesina, A., R. DiTella και R. MacCulloch (2004), 'Happiness and inequality: are Europeans and Americans different?', *Journal of Public Economics*, 88(9/10): 2009–42.

Bartolini, S. κ.ά (2008), 'Did the decline in social capital depress Americans' happiness?', *Quaderni del Dipartimento di Economia Politica, Università degli Studi di Siena*, αρ. 540.

Ben-Ami, D. (2010), *Ferraris for All*, Bristol: Policy Press. Berg, M. και R. Veenhoven (2010), 'Income inequality and happiness in 119 nations', στο B. Greve (επιμ.), *Social Policy and Happiness in Europe*, Cheltenham: Edward Elgar, σελ. 174–94. Biancotti, C. και G. D'Alessio (2008), 'Values, inequality and happiness', *Bank of Italy Working Paper no. 669*. Bjørnskov, C. κ.ά (2010), 'On the relation between income inequality and happiness: do fairness perceptions matter?',

Discussion Paper Series no. 495, University of Heidelberg. Blanchflower, D. και A. Oswald (2004), 'Well-being over time in Britain and the USA', *Journal of Public Economics*, 88: 1359–86.

Brooks, A. C. (2007), 'What really buys happiness', *City Journal*, Καλοκαίρι.

Burkett, J. (2006), 'How much will people pay for status', *American Economist*, 50(1): 80–88.

Clark, A. (2003), 'Inequality-aversion and income mobility: a direct test', *DELTA Discussion Paper no. 2003–11*.

96 Clark, A. και A. Oswald (1994), 'Unhappiness and unemployment', *Economic Journal*, 104: 648–59.

Clark, A. και C. Senik (2010), 'Who compares to whom? The anatomy of income comparisons in Europe', *Economic Journal*, 120: 573–94.

Daly, M. και D. Wilson (2008), 'Happiness, unhappiness, and suicide: an empirical assessment', *Working Paper 2008–19, Federal Reserve Bank of San Francisco*, August.

De Botton, A. (2004), *Status Anxiety*, London: Hamish Hamilton. Deaton, A. (2008), 'Income, health and wellbeing around the world: evidence from the Gallup World Poll', *Journal of Economic Perspectives*, 22(2): 53–72.

Di Tella, R. και R. MacCulloch (2008), 'Gross national happiness as an

answer to the Easterlin Paradox?', *Journal of Development Economics*, 86 (1): 22–42.

Diener, E. και R. Biswas-Diener (2009), 'Will money increase subjective well-being?', *Social Indicators Research*, 37: 119–54.

Fahey, A. L. και E. Smyth (2004), 'The link between subjective well-being and objective conditions in European societies', στο W. Arts and L. Halman (επιμ.), *European Values at the Turn of the Millennium*, Brill, σελ. 57–80.

Ferrer-i-Carbonell, A. (2005), 'Income and well-being: an empirical analysis of the comparison income effect', *Journal of Public Economics*, 89: 997–1019.

Fischer, J. A. (2009), 'The welfare effects of social mobility', *OECD Social, Employment and Migration Working Papers* no. 93, Paris: OECD Publishing.

Graham, C. και A. Felton (2005), 'Does inequality matter to individual welfare? An initial exploration based on happiness surveys from Latin America', *CSED Working Paper* no. 38.

Helliwell, J. (2003), 'How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being', *Economic Modelling*, 20: 331–60.

Helliwell, J. (2004), 'Well-being and social capital: does suicide pose a puzzle?', *National Bureau of Economic Research Working Paper* 10896.

Helliwell, J. και H. Huang (2006), 'How's your government? International evidence linking good government and well-being', *NBER Working Paper* no. 11988, January.

Hopkins, E. (2008), 'Inequality, happiness and relative concerns: what actually is their relationship?', *Journal of Economic Inequality*, 6(4): 351–72.

James, O. (2007), *Affluenza*, London: Vermilion.

Johns, H. και P. Ormerod (2007), *Happiness, Economics and Public Policy*, London: Institute of Economic Affairs.

Koivumaa-Honkanen, H. κ.ά (2003), 'Self-reported happiness in life and suicide in ensuing 20 years', *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38(5): 244–8.

Layard, R. (1980), 'Human satisfactions and public policy', *Economic Journal*, 90(360): 737–50.

Layard, R. (2005), *Happiness: Lessons from a new science*, London: Penguin.

Layard, R., G. Mayraz και S. Nickell (2009), 'Does relative income

matter? Are the critics right?', CEP Discussion Paper no. 918, Μάρτιος.

Luttmer, E. (2004), 'Neighbors as negatives: relative earnings and well-being', KSG Faculty Research Working Paper Series RWP04-029.

Mellor, J. M. και J. Milyo (2001), 'Re-examining the ecological association between income inequality and health', *Journal of Health Politics Policy and Law*, 26: 487-522.

Minoiu, C. και A. Rodríguez (2008), 'The effect of public spending on suicide: evidence from U.S. state data', *Journal of Socio-Economics*, 37: 237-61.

Niemietz, K. (2011), *A New Understanding of Poverty*, London: Institute of Economic Affairs.

Ott, J. (2005), 'Level and inequality of happiness in nations: does greater happiness of a greater number imply greater inequality in happiness?', *Journal of Happiness Studies*, 6(4): 397-420.

Pahl, R., D. Rose και L. Spencer (2007), 'Inequality and quiescence: a continuing conundrum', Institute for Social and Economic Research Working Paper 2007-22.

Rodríguez, A. (2005), 'Income inequality, unemployment and suicide: a panel data analysis of 15 European countries', *Applied Economics*, 37: 439-451.

Schwarze, J. και M. Härpfer (2003), 'Are people inequality averse, and do they prefer redistribution by the state?', Discussion Paper no. 974, Institute for the Study of Labour, December.

Senik, C. (2002), 'When information dominates comparison: a panel data analysis using Russian subjective panel data', William Davidson Institute Working Paper Series 495, University of Michigan.

Snowdon, C. (2010), *The Spirit Level Delusion*, London: Little Dice. Solnick, S. and D. Hemenway (1998), 'Is more always better?: a survey on positional concerns', *Journal of Economic Behavior and Organization*, 37: 373-83.

Solnick, S. και D. Hemenway (2005), 'Are positional concerns stronger in some domains than in others?', *American Economic Review*, 95(2): 147-51.

Stevenson, B. και J. Wolfers (2008), 'Economic growth and subjective well-being: reassessing the Easterlin Paradox', NBER Working Paper no. 14282.

Stutzer, A. (2004), 'The role of income aspirations in individual happiness', *Journal of Economic Behavior and Organization*, 54(1): 89-109.

Tomes, N. (1986), 'Income distribution, happiness and satisfaction: a direct test of the interdependent preferences model', *Journal of Economic Psychology*, 7: 425–46.

Toynbee, P. (2010), 'An unhappiness index is more David Cameron's style', *Guardian*, 16 Νοεμβρίου.

Veenhoven, R. (1996), 'Happy life-expectancy: a comprehensive measure of quality-of-life in nations', *Social Indicators Research*, 39: 1–58.

Veenhoven, R. (2000a), 'Freedom and happiness', στο E. Diener και E. M. Suh (εμπ.), *Culture and Subjective Wellbeing*, MIT Press.

Veenhoven, R. (2000b), 'Wellbeing in the welfare state', *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2: 91–125.

Veenhoven, R. και M. R. Hagerty (2003), 'Wealth and happiness revisited: growing wealth of nations does go with greater happiness', *Social Indicators Research*, 64: 1–27.

Verme, P. (2011), 'Life satisfaction and income inequality', *Review of Income and Wealth*, 57(1): 111–27.

Weisbach, D. (2008), 'What does happiness research tell us about taxation?', *Journal of Legal Studies*, 37(S2): 293–324.

Wilkinson, R. και K. Pickett (2009), *The Spirit Level*, London: Allen Lane.

Wilkinson, R. και K. Pickett (2010), 'Professors Richard Wilkinson and Kate Pickett, authors of *The Spirit Level*, reply to critics', <http://equalityportal.net/wp-content/uploads/group-documents/4/1289149154-response-to-snowdon.pdf>.

Wilkinson, W. (2007), *In Pursuit of Happiness Research. Is It Reliable? What Does it Imply for Policy?*, Policy Analysis Ap. 590, Washington D.C.: Cato Institute.

**ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:
ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΗ
ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ**

5. ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΜΑΘΗΜΑΤΑ;

ΤΖ. Ρ. Σάκλτον

Η αμειβόμενη εργασία είναι μια πολύ σημαντική πλευρά στη ζωή των περισσότερων ενηλίκων. Παρέχει το εισόδημα από το οποίο εξαρτώνται για ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο σε μια χρηματική οικονομία. Αλλά προσφέρει επίσης και μια δομή στην καθημερινότητά τους, κοινωνικοποιεί και χτίζει την προσωπική τους ταυτότητα και αυτοεκτίμηση (OECD, 2008). Είναι απίθανο να περιοριστεί η σπουδαιότητά της σύντομα, αφού οι περισσότεροι από εμάς αναμένεται να παρατείνουν τον εργασιακό τους βίο πολύ πάνω από τα εξήντα με εξήντα πέντε έτη, που είχαν καθιερωθεί τα τελευταία 30 χρόνια ως η «φυσιολογική» ηλικία συνταξιοδότησης. Έτσι, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η πρόσφατη αύξηση του ενδιαφέροντος για τα οικονομικά και την ψυχολογία της ευτυχίας και της ευημερίας προσδίδει μεγάλη σημασία στον κόσμο της εργασίας.

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η πρόοδος στις στατιστικές και οικονομικές τεχνικές, οι εκθετικές αυξήσεις στη φτηνή υπολογιστική ισχύ και η ευρεία διαθεσιμότητα ερευνών μεγάλης κλίμακας που χρησιμοποιούν δείκτες ευημερίας, έχουν οδηγήσει σε μια αναπτυσσόμενη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία. Πέρα από το εγγενές ενδιαφέρον του αντικειμένου, υπάρχει επίσης το ενδιαφέρον επιχείρημα ότι η βελτίωση της ευημερίας μπορεί να μεταφράζεται σε μεγαλύτερη αφοσίωση στη δουλειά, υψηλότερη παραγωγικότητα και βελτιωμένη οικονομική επίδοση.

Αυτό έχει τροφοδοτήσει μια ζωνρή συζήτηση πολιτικής, στην οποία το συνεχώς αναπτυσσόμενο επάγγελμα των «Ανθρώπινων Πόρων» [human resources (HR)] κατέχει εξέχουσα θέση. Το Charter Institute of Personnel and Development επισημαίνει τη συνάφεια των ευρημάτων για την ευημερία στην εργασία με θέματα όπως οι απουσίες από την εργασία, οι αξιώσεις για επιδόματα ανικανότητας για εργασία και η προαγωγή της ψυχικής υγείας. Είναι ένας από τους πολλούς φορείς που τονίζουν τη σημασία της «δημιουργίας ενός περιβάλλοντος που προωθεί μια κατάσταση ικανοποίησης, η οποία επιτρέπει στον εργαζόμενο να αναπτυχθεί και να πραγματοποιήσει τις πλήρεις δυνατότητές του προς όφελος και του ίδιου και του οργανισμού του» (CIPD, 2007: 4). Αυτό οδηγεί κάποιους σχολιαστές (για παράδειγμα, οι Brinkley κ.ά., 2010) να επιχειρηματολογήσουν υπέρ της αύξησης των κρατικών ρυθμίσεων για την προώθηση αυτού του στόχου.

Το παρόν κεφάλαιο σκιαγραφεί το θεωρητικό υπόβαθρο, τη μεθοδολογία και τα πορίσματα της πρόσφατης ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας. Υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον σε αυτή τη βιβλιογραφία για τους οικονομολόγους. Τα συμπεράσματα του κεφαλαίου, ωστόσο, αμφισβητούν την ορθοδοξία που συνιστά, μερικές φορές, δαπανηρές αλλαγές στις πρακτικές της εργοδοσίας για το προσωπικό, ή ρυθμιστικές παρεμβάσεις από την κυβέρνηση.

Αντικειμενικά και υποκειμενικά μέτρα ευημερίας στην εργασία

Η καθαρή εξέταση των άμεσα παρατηρήσιμων μέτρων δείχνει οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονται οι περισσότεροι άνθρωποι σ' αυτή τη χώρα δεν υπήρξαν ποτέ καλύτερες. Ο Crafts (2007) αναφέρει μακροπρόθεσμες βελτιώσεις στο βιοτικό επίπεδο στην πορεία του εικοστού αιώνα, παραθέτοντας την αύξηση στα πραγματικά εισοδήματα, την καλύτερη υγεία, το μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής και τη λιγότερη φτώχεια. Η εργασία είναι λιγότερο επικίνδυνη και λιγότερο κουραστική²¹ και με τα υψηλότερα εισοδήματα, οι άνθρωποι έχουν επίσης περισσότερες επιλογές στην απασχόληση, στις ώρες και στον τόπο εργασίας. Η εργασία απαιτεί μεγαλύτερη χρήση δεξιοτήτων και μόρφωσης, προσφέρει μεγαλύτερη ποικιλία και λιγότερη επανάληψη, και δίνει περισσότερες ευκαιρίες για διάδραση με συναδέλφους και πελάτες. Παρ' όλο που καμία δουλειά δεν είναι ποτέ εντελώς οίγουρη, τα ανεπιθύμητα επίπεδα ευκαιριακής απασχόλησης (όπως εκείνη παλιά στα λιμάνια) έχουν σε μεγάλο βαθμό εκλείψει.

Η μέση «ποιότητα» των δουλειών, μετρημένη με αυτού του τύπου τον αντικειμενικό δείκτη, έχει οίγουρα αυξηθεί εντυπωσιακά τον τελευταίο αιώνα. Και αυτές οι δουλειές είναι διαθέσιμες σε ένα ευρύτερο φάσμα του πληθυσμού, με τις γυναίκες να υπολογίζονται τώρα περίπου στο 50 τοις εκατό του εργατικού δυναμικού.²²

Αλλά η βιβλιογραφία επικεντρώνεται περισσότερο σε νοπτικές

21 Εν μέρει ως αποτέλεσμα της νομοθεσίας, αλλά μάλλον κυρίως χάρη στη χρήση νέων τεχνολογιών από τις εταιρείες και στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών που απαιτούν λιγότερη σωματική και χειρωνακτική εργασία, ως αποτέλεσμα της μετάβασης από τη βιομηχανία και την εξόρυξη στις υπηρεσίες.

22 Μπορεί να υπάρχουν διακυμάνσεις στην ποιότητα εργασίας για σύντομες περιόδους. Υπάρχουν στοιχεία (Green, 2004, Brown κ.ά., 2006) που υποδηλώνουν ότι η ένταση της εργασίας αυξήθηκε τη δεκαετία του 1990 στο Ηνωμένο Βασίλειο ως αποτέλεσμα της πιο στενής παρακολούθησης που διεκολούνηκε από αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας και την πληροφορική· αυτό θεωρήθηκε καταπιεστικό από κάποιες ομάδες εργαζομένων. Η ένταση, ωστόσο, δεν συνέχισε να μεγαλώνει τον καινούργιο αιώνα, και μεταξύ του 1998 και του 2004 φαίνεται να υπάρχει σημαντική βελτίωση σε πολλές πλευρές της ποιότητας εργασίας, συμπεριλαμβανομένων της εκπαίδευσης, της ασφάλειας και του βαθμού επιρροής των ατόμων στη δουλειά τους (Michie κ.ά., 2008). Επιπλέον, οι Green (2011) και Waldfogel (2011), εξετάζοντας μία κάπως μεγαλύτερη περίοδο, υποστηρίζουν ότι κατά τη θητεία της τελευταίας κυβέρνησης οι μισθοί αυξήθηκαν, οι ώρες εργασίας μειώθηκαν και νέα εργασιακά «δικαιώματα» (όπως η αυξημένη γονική άδεια) έγιναν διαθέσιμα, βελτιώνοντας περισσότερο την άμεσα παρατηρήσιμη ποιότητα της εργασιακής εμπειρίας των ανθρώπων.

καταστάσεις παρά σε αντικειμενικές πλευρές του εργασιακού περιβάλλοντος. Η υποκειμενική ευημερία στην εργασία αποτελείται από πολλούς παράγοντες – φυσική και ψυχική υγεία, κοινωνική διάδραση και ικανοποίηση από ένα φάσμα χαρακτηριστικών της εργασίας. Οι ψυχολόγοι (για παράδειγμα, Robertson και Cooper, 2011) διακρίνουν μεταξύ δύο όψεων της προσωπικής ευημερίας από την εργασία – την «ηδονική», που σημαίνει υποκειμενική ευχαρίστηση, ευτυχία και θετικά συναισθήματα, και την «ευδαιμονική», που περιλαμβάνει μια αίσθηση σκοπού, την προσωπική ανάπτυξη, και την πεποίθηση ότι έχει κανείς σεβασμό και μια θέση στην κοινωνία.

Η έρευνα που απορρέει από τα παραπάνω εστιάζει στη χρήση των δεδομένων ερευνών για την αναγνώριση παραγόντων (που περιλαμβάνουν τόσο προσωπικά όσο και εργασιακά χαρακτηριστικά), οι οποίοι συνδέονται ισχυρά με τους δείκτες ψυχολογικής ευημερίας.

Οι έρευνες χρησιμοποιούν συνήθως ερωτήματα βασισμένα στις κλίμακες Λικέρτ [Likert] (για παράδειγμα, από τους συμμετέχοντες μπορεί να ζητηθεί να αξιολογήσουν την ικανοποίηση από την εργασία σε κλίμακα πέντε βαθμών από «πολύ ικανοποιημένος/η» μέχρι «πολύ δυσαρεστημένος/η»). Η βαθμολόγηση αυτών των απαντήσεων διευκολύνει τις γρήγορες συγκρίσεις μέσων βαθμών για διαφορετικά επαγγέλματα, φύλα, ηλικιακές ομάδες, ακόμη και (όπως θα δούμε αργότερα) χώρες. Σε μια πιο επεξεργασμένη ανάλυση συνόλων δεδομένων μεγάλης κλίμακας, μπορούν να υπολογιστούν τα ξεχωριστά αποτελέσματα μιας ευρείας γκάμας εξηγητικών μεταβλητών.

Τέτοιου είδους μελέτες έχουν προσδιορίσει αρκετά χαρακτηριστικά της εργασίας που υποτίθεται ότι έχουν στατιστικά σημαντική επιρροή στην ικανοποίηση από αυτήν, καθώς και ευρύτερους δείκτες ευημερίας στην εργασία (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2007b, Michie κ.ά., 2008). Οι θετικοί περιλαμβάνουν «ηδονικούς» παράγοντες, όπως η αμοιβή πάνω από τον μέσο όρο, το μέγεθος του εργασιακού χώρου (με προτίμηση στους μικρότερους), η ασφαλής δουλειά, ο ατομικός έλεγχος του ρυθμού εργασίας και η δυνατότητα για δουλειά στο σπίτι· οι «ευδαιμονικοί» παράγοντες περιλαμβάνουν τη δυνατότητα χρήσης μιας γκάμας δεξιοτήτων και την εργασία που φαίνεται κοινωνικά χρήσιμη.²³ Οι αρνητικοί περιλαμβάνουν πιεστικές προθεσμίες, στενή παρακολούθηση και στόχους επίδοσης.

Αυτά τα ευρήματα έχουν κάνει κάποιους ακαδημαϊκούς (για παράδειγμα Cooper και Dewe, 2009· Robertson και Cooper, 2011)

23 Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η αυτοαποσχόληση συνδέεται με υψηλά επίπεδα εργασιακής ικανοποίησης και ευημερίας – παρά την τοπικά χαμηλότερη μέση αμοιβή, τις περισσότερες ώρες δουλειάς και τη μικρότερη ασφάλεια.

να εκθειάζουν τις «καλές δουλειές» και την «καλή εργασία»,²⁴ που ενσωματώνουν τα παραπάνω θετικά χαρακτηριστικά· αντιθέτως, υπάρχουν «κακές δουλειές» που δυσφημούνται. Αυτές οι χαμηλής ποιότητας δουλειές λέγεται ότι προκαλούν άγχος (βλέπε πλαίσιο) και μπορούν να βλάψουν τη φυσική και/ή ψυχική υγεία.

Ωστόσο, οι έρευνες δείχνουν επίσης ότι, αφού ληφθούν υπόψη τα χαρακτηριστικά της θέσης εργασίας, υπάρχουν διαφορές στην ικανοποίηση από τη δουλειά και στην ευημερία που σχετίζονται με προσωπικά χαρακτηριστικά. Το πιο προφανές, στο Ηνωμένο Βασίλειο τουλάχιστον: οι γυναίκες επιδεικνύουν συστηματικά υψηλότερα επίπεδα ικανοποίησης από τη δουλειά απ' ό,τι οι άντρες. Οι προτιμήσεις τους επίσης διαφέρουν: η εργασία στον Δημόσιο Τομέα αυξάνει την ικανοποίηση από τη δουλειά για τις γυναίκες αλλά όχι για τους άντρες, για παράδειγμα. Η εθνότητα είναι ένας παράγοντας, με τους μαύρους εργαζόμενους να είναι λιγότερο ικανοποιημένοι από τους λευκούς. Η ηλικία επίσης έχει σχέση, με τους νεότερους εργαζόμενους να είναι λιγότερο ικανοποιημένοι από τους παλιότερους (παρ' ό,τι η σχέση δεν είναι ξεκάθαρη). Οι πτυχιούχοι είναι λιγότερο ευτυχισμένοι από τους μη πτυχιούχους. Οι μη συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι φαίνεται να είναι πιο ευτυχισμένοι από τους συνδικαλισμένους. Η θέση στην εργασιακή ιεραρχία αποτελεί επίσης παράγοντα, με τους διευθυντές να είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από άλλους εργαζόμενους.²⁵

Εκτός από αυτές τις ευρείες κατηγορίες, ισχύει επίσης ότι οι άνθρωποι διαφέρουν ως προς την ψυχολογική τους ευημερία στην εργασία ως αποτέλεσμα χαρακτηριστικών προσωπικότητας, όπως και «ατομικών παραγόντων υγείας και κοινωνικών και οικιακών παραγόντων» (Robertson και Cooper, 2011: 73). Την κατεύθυνση της

24 Είναι σύμπτωση ότι η λίστα των χαρακτηριστικών των «καλών δουλειών» φαίνεται να αντιστοιχεί αρκετά με τα χαρακτηριστικά των τυπικών ακαδημαϊκών θέσεων εργασίας; Οι ίδιοι οι ακαδημαϊκοί οι ίδιοι δεν είναι φανατικοί των προθεσμιών, της στενής παρακολούθησης και των στόχων επίδοσης.

25 Αυτό το μείγμα εργασιακών και προσωπικών χαρακτηριστικών ως καθοριστικών παραγόντων της υποκειμενικής ικανοποίησης από τη δουλειά, έχει το αντίστοιχό του στις εξηγήσεις πιο αντικειμενικών δεικτών, όπως τα ποσοστά αλλαγών προσωπικού και οι απουσίες λόγω ασθένειας – που μπορεί να θεωρηθούν εκδηλώσεις δυσaráεσκειας από τη δουλειά. Το χαμηλό ποσοστό αλλαγών προσωπικού συνδέεται με την υψηλή σχετική αμοιβή, τον συνδικαλισμό και τη διαθέσιμη εκπαίδευση, μεταξύ των χαρακτηριστικών της θέσης εργασίας. Σε προσωπικό επίπεδο, οι άντρες είναι πιο πιθανό να παραιτηθούν για καλύτερα αμειβόμενες δουλειές απ' ό,τι οι γυναίκες, ενώ το υψηλόβαθμο προσωπικό είναι πιο πιθανό να μετακινηθεί απ' ό,τι το χαμηλόβαθμο. Όσο για την άδεια ασθένειας, η ανάλυση των δεδομένων της UK Labour Force Survey (Leaker, 2008), δείχνει ότι, λαμβάνοντας υπόψη άλλους παράγοντες, οι απασχολούμενοι σε εργασιακούς χώρους με περισσότερους από 500 εργαζόμενους, έχουν 34% μεγαλύτερη πιθανότητα να απουσιάσουν σε σχέση με τους απασχολούμενους σε εργασιακούς χώρους με λιγότερους από 24 εργαζόμενους. Οι εργαζόμενοι στον δημόσιο τομέα είναι 22% πιθανότερο να πάρουν άδεια ασθένειας από τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα. Αλλά τα προσωπικά χαρακτηριστικά – φύλο, εθνότητα και ηλικία – έχουν επίσης σημαντική επίπτωση. Ένα παράδειγμα που ίσως εκπληρώσει είναι ότι οι εργαζόμενοι ηλικίας 16 έως 24 είναι 32% πιθανότερο να απουσιάσουν, σε σχέση με εκείνους ηλικίας 50 έως 59 (γυναίκες)/64 (άντρες).

αιτιότητας είναι ίσως δύσκολο να την ξεδιαλύνουμε εδώ, παρ' ότι η χρήση των δεδομένων πάνελ όπως της British Household Panel Survey (BHPS)²⁶ μπορεί να διευκολύνει τους ερευνητές να εξετάσουν τον τρόπο με τον οποίο οι αλλαγές στην κατάσταση της υγείας, για παράδειγμα, επηρεάζουν την ευημερία.

Κάτι τελευταίο είναι ότι η ευημερία και η ικανοποίηση από τη δουλειά συνδέονται με τον οικονομικό κύκλο (Clark, 2011). Η υποκειμενική ευημερία είναι τυπικά υψηλότερη σε περιόδους άνθησης, ενισχυμένη από τη μεγαλύτερη ικανοποίηση με την εργασιακή ασφάλεια και τις αμοιβές. Αυτό μάλλον δεν εκπλήσσει τον αναγνώστη. Λιγότερο προφανές όμως, είναι ότι η ικανοποίηση από τη δουλειά καθαυτή είναι μεγαλύτερη σε περιόδους ύφεσης – ενδεχομένως επειδή όσοι εργάζονται ακόμη συγκρίνουν τους εαυτούς τους με όσους έχασαν τη δουλειά τους.

Στρεσαρισμένοι;

Η γενική νοσηρότητα του εργασιακά ενεργού πληθυσμού δεν έχει αυξηθεί και οι αριθμοί των εργατικών ατυχημάτων έχουν πέσει σημαντικά τα τελευταία 50 χρόνια. Συνεπώς, οι άνθρωποι θα έπρεπε να απουσιάζουν από τη δουλειά λιγότερο συχνά. Οι πιο συνηθισμένοι λόγοι απουσιών από την εργασία είναι κρυολογήματα, γρίπη και πόνοι μέσης, αλλά ο μεγαλύτερος λόγος μακράς απουσίας είναι το στρες. Διαχρονικά δεδομένα από την British Household Panel Survey, με τη χρήση του General Health Questionnaire, δείχνουν μια απότομη αύξηση στη συχνότητα του αυτοαναφερόμενου στρες στη δεκαετία του 1990, ειδικά για τους εργαζόμενους στον δημόσιο τομέα. Υπάρχει κάποια τεκμηρίωση για μια παράλληλη αύξηση σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2007c). Το στρες είναι ένα θέμα που γεννά πολλή διαμάχη. Δεν είναι εύκολο να οριστεί: ένας συγγραφέας ισχυρίζεται ότι έχει ανακαλύψει 650 διαφορετικούς ορισμούς. Στο εργασιακό πλαίσιο σχετίζεται με τα αισθήματα ενός ατόμου ότι αδυνατεί να αντεπεξέλθει στον φόρτο εργασίας.

²⁶ Η BHPS (που ξεκίνησε το 1991), είναι μία μεγάλης κλίμακας έρευνα που παρακολουθεί το ίδιο αντιπροσωπευτικό δείγμα ατόμων και τους παίρνει συνέντευξη σε τακτική βάση αντί για μία φορά. Μπορεί να δείξει συνεπώς πώς μια ποικιλία αλλαγών στις προσωπικές συνθήκες επηρεάζει τους ανθρώπους.

Είναι μια ψυχολογική κατάσταση ανησυχίας, αλλά έχει φυσιολογικούς συσχετιζόμενους παράγοντες όπως τα υψηλά επίπεδα κορτιζόλης στον οργανισμό, ενώ οι παρατεταμένες περιόδους στρες μπορεί να είναι επιταχυντικός παράγοντας καρδιαγγειακών και άλλων σοβαρών παθήσεων. Το στρες στην εργασία μπορεί να οδηγήσει σε ακανόνιστη συμπεριφορά και χαμηλή απόδοση. Αλλά τι σημαίνει ότι το στρες στη δουλειά έχει αυξηθεί; Οι Jones και Bright (2001) αναφέρουν ότι θα έπρεπε να αντιμετωπίζουμε με επιφύλαξη ισχυρισμούς ότι οι άνθρωποι έχουν περισσότερο στρες απ' ό,τι στο παρελθόν. Επισημαίνουν ότι η έννοια του στρες δεν είχε αναπτυχθεί ξεκάθαρα ούτε είχε συζητηθεί ευρέως μέχρι πρόσφατα. Σίγουρα, αν σκεφτεί κανείς τις πολλές θέσεις γραφείου στην κεντρική δημόσια διοίκηση, που αναφέρουν κάποια από τα υψηλότερα επίπεδα στρες, είναι δύσκολο να δει κανείς γιατί τέτοιες δουλειές είναι εγγενώς πιο αγχωτικές απ' ό,τι, ας πούμε, αυτή του ανθρακωρύχου, που απασχολούσε ένα σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού 50 χρόνια πριν.

Υψηλά επίπεδα αναφερόμενου στρες στο εργασιακό περιβάλλον φαίνεται στη βιβλιογραφία ότι συνδέονται με το περιεχόμενο της δουλειάς, τον ρυθμό εργασίας, τις διαπροσωπικές εργασιακές σχέσεις, τις ώρες εργασίας, την εργασιακή ασφάλεια, τον έλεγχο στον φόρτο εργασίας, την οργανωτική κουλτούρα, τις επικοινωνίες και τις ευκαιρίες προσωπικής εξέλιξης. Είναι επίσης γνωστό ότι οι μη χειρώνακτες εργαζόμενοι είναι πιο πιθανό να δηλώσουν στρεσορισμένοι από τους χειρώνακτες. Στοιχεία από τον δημόσιο τομέα υποδεικνύουν ότι όσοι είναι ψηλότερα στην ιεραρχία είναι λιγότερο πιθανό να έχουν στρες από αυτούς που είναι χαμηλότερα. Υπάρχουν, ωστόσο, κάποιες αρκετά ανεξήγητες μεταβολές ανά επάγγελμα και, περιέργως, ανά περιοχή.

Ωστόσο, το στρες της εργασίας είναι πολύ δύσκολο να διαχωριστεί σε ατομικό επίπεδο από το στρες που σχετίζεται με τις προσωπικές σχέσεις και συγκυρίες. Ένας τρόπος για να δει κανείς το στρες στην εργασία είναι να το δει ως σύγκρουση ανάμεσα στα συναισθήματα και την ορθολογικότητα της εργασιακής διαδικασίας.

Οι αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία οδηγούν σε μεγαλύτερο αντιληπτό στρες, ακριβώς όπως οι αλλαγές στις προσωπικές σχέσεις στην ιδιωτική ζωή γίνονται αντιληπτές ως στρεσογόνες. Έχει υποστηριχθεί ότι η αύξηση στο αναφερόμενο στρες στον δημόσιο τομέα του Ηνωμένου Βασιλείου ήταν το αποτέλεσμα μιας νέας διαχειριστικής ορθολογικότητας που εφαρμόστηκε στην εργασιακή διαδικασία, παρ' όλο που οι αλλαγές σε μεγάλα τμήματα του δημόσιου τομέα ήταν πολλές φορές πιο επιφανειακές απ' ό,τι έχουν υποστηρίξει οι επικριτές τους.

Η «επίσημη» θέση του Ηνωμένου Βασιλείου για το στρες είναι ότι οι εργοδότες έχουν το καθήκον της φροντίδας των εργαζομένων, που περιλαμβάνει την ελαχιστοποίηση του στρες που σχετίζεται με την εργασία. Το Health and Safety Executive (HSE) έχει δημοσιεύσει διαχειριστικά πρότυπα που επιβάλλουν στους εργοδότες να εξετάζουν παράγοντες όπως ο αντίκτυπος του φόρτου εργασίας και των εργασιακών μοτίβων, ο βαθμός ελέγχου που έχουν οι εργαζόμενοι στην εργασία τους, η υποστήριξη από τη διεύθυνση και τους συναδέλφους, η ανάγκη για σαφή κατανόηση του ρόλου του ατόμου, και ο τρόπος διαχείρισης των αλλαγών. Η τήρηση των προτύπων του HSE μπορεί να είναι μια μερική άμυνα έναντι των δικαστικών απαιτήσεων των εργαζομένων.

Αντισταθμιστικές διαφορές

Παρ' όλο που οι οικονομολόγοι έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στις πρόσφατες έρευνες που χρησιμοποιούν αυτοαναφορικούς δείκτες ευημερίας, αυτή είναι μια σχετικά νέα εξέλιξη για τον κλάδο. Οι Αυστριακοί οικονομολόγοι (Mises, 1949) προτιμούσαν να συλλογίζονται από πρώτες αρχές παρά εμπειρικά, ενώ οι υποστηρικτές της σχολής του Σικάγου, όπως ο Μίλτον Φρίντμαν (Friedman, 1966), είχαν επιφυλάξεις ως προς τη χρήση ερωτηματολογίων και την αποδοχή των περιγραφών των ίδιων των ατόμων για τη συμπεριφορά και τις στάσεις τους.

Η οικονομική σκέψη επάνω στην εργασία ξεκινάει από μια μάλλον διαφορετική οπτική. Ιστορικά –πιθανώς αντανακλώντας την επιρροή της χριστιανικής θεολογίας, η οποία είδε την ανάγκη για

εργασία ως τιμωρία για το προπατορικό αμάρτημα– οι οικονομολόγοι είδαν την εργασία ως «δυσχρησιμότητα», την οποία οι άνθρωποι προσπαθούν να αποφύγουν ή να ελαχιστοποιήσουν. Η εργασία είναι κάτι που πρέπει να υπομείνουν και να αποζημιωθούν για αυτό με την πληρωμή. Αυτή η προσέγγιση, την οποία έχουν μοιραστεί δεξιοί και αριστεροί σε σημαντικό βαθμό, βρίσκεται πίσω από συζητήσεις για τους «αλλεργικούς στη δουλειά» και την ανάγκη να δοθούν κίνητρα στους οικονομικά ανενεργούς για αναζήτηση εργασίας.

Η αναφορά της αποζημίωσης θα έπρεπε να υπενθυμίζει στους οικονομολόγους τη σημαντική έννοια που αναπτύχθηκε πρώτα από τον Άνταμ Σμιθ στον Πλούτο των Εθνών και είναι γνωστή σήμερα με τον όρο «αντισταθμιστικές διαφορές». Στην αρχική ανάλυση του Σμιθ ορίζονται αιτίες για τις οποίες, ακόμη και σε μια πολύ ανταγωνιστική αγορά εργασίας, οι αμοιβές για διαφορετικές δουλειές δεν εξισώνονται. Αυτό γίνεται γιατί οι δουλειές διαφέρουν από πολλές πλευρές. Ο Σμιθ γράφει για την ανάγκη αποζημίωσης για τη «δυσκολία και τα έξοδα της εκπαίδευσης», κάτι που σημαίνει ότι οι άνθρωποι που κάνουν δουλειές οι οποίες απαιτούν μακρά, κοπιαστική και ακριβή εξάσκηση και εκπαίδευση, πρέπει συνήθως να πληρώνονται περισσότερο από όσους κάνουν ανειδίκευτη εργασία, ώστε να προσελκύονται περισσότεροι σε αυτές. Ομοίως, υποστηρίζει ότι η «σταθερότητα ή η αστάθεια» της απασχόλησης (δηλαδή ο κίνδυνος της ανεργίας) διαφέρει από δουλειά σε δουλειά και αποζημιώνεται με διαφορετικές αμοιβές· το ίδιο και οι δουλειές με διαφορετικό βαθμό ευθύνης και εμπιστοσύνης, ή διαφορετική «ευχαρίστηση ή δυσαρέσκεια» (ευχάριστες εργασιακές συνθήκες, φιλικό συνάδελφοι και προσωπική αυτονομία από τη μία· πολλές ώρες, μοναξιά, έκθεση σε κίνδυνο, βρομιά και ασθένεια απ' την άλλη).²⁷

Τα συμπεράσματα αυτής της προσέγγισης είναι ενδιαφέροντα και έρχονται σε αντίθεση με το δίπολο «καλή δουλειά – κακή δουλειά» που περιγράφηκε πιο πάνω. Γιατί, αν ο Σμιθ έχει δίκιο, τότε, επί της αρχής, η υψηλότερη αμοιβή μπορεί να είναι αποζημίωση για τα λιγότερο ελκυστικά χαρακτηριστικά οποιασδήποτε δουλειάς. Από αυτήν την άποψη, το ίδιο επίπεδο ικανοποίησης από τη δουλειά και ευημερίας μπορεί να συνδέεται με διαφορετικούς συνδυασμούς εργασιακών χαρακτηριστικών, κάποιων «καλών» και κάποιων «κακών». Σε μια αγορά εργασίας όπου ένα ευρύ φάσμα θέσεων εργασίας είναι διαθέσιμο, με πλήρη κινητικότητα μέσα κι έξω από αυτές, δεν υπάρχει λόγος γιατί οι δείκτες ικανοποίησης ή δυσαρέσκειας από

²⁷ Παρ' όπi οι προημήσεις διαφέρουν μεταξύ των ατόμων, με κάποιους δυννητικούς εργαζόμενους να μη βρίσκουν κάποιες δουλειές τόσο δυσάρεστες όσο άλλες, η θέση είναι πιο περίπλοκη, με τη διάδραση της προσφοράς και της ζήτησης να καθορίζει αν θα υπάρχει προσαύθηση και πόση.

τη δουλειά θα έπρεπε να συνδέονται αποκλειστικά με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά μιας δουλειάς, και όχι περισσότερο με προσωπικά χαρακτηριστικά και περιστάσεις.

Υπάρχει τεκμηρίωση ότι οι αντισταθμιστικές διαφορές υπάρχουν πράγματι. Για παράδειγμα, οι Böckerman κ.ά., χρησιμοποιώντας φινλανδικά δεδομένα, βρίσκουν ότι η μεγαλύτερη εργασιακή αβεβαιότητα αντισταθμίζεται συνήθως με υψηλότερους μισθούς, ενώ άλλοι παράγοντες παραμένουν σταθεροί (Böckerman κ.ά., 2010). Το αξίωμα λειτουργεί και αντίστροφα: μία καναδική μελέτη (Helliwell and Huang, 2010) βρίσκει ότι θετικά χαρακτηριστικά, όπως η παρουσία θετικής και αξιόπιστης διοίκησης, μπορεί να αντισταθμίσει τις σχετικά χαμηλές αμοιβές. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές βρίσκουν ότι μία αύξηση της εμπιστοσύνης κατά το ένα δέκατο περίπου της κλίμακας που χρησιμοποιούν, ισούται με περισσότερο από 30% αύξηση στο εισόδημα.²⁸

Αυτή η προσέγγιση βοηθάει επίσης να εξηγήσουμε γιατί σε μερικές έρευνες οι μεταβλητές που υποτίθεται ότι σχετίζονται με «κακές» δουλειές, όπως τα μεγάλα ωράρια, δεν φαίνεται να επιδρούν αρνητικά στη μετρημένη ικανοποίηση από τη δουλειά (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2007a, 2007b). Επειδή οι προτιμήσεις των ανθρώπων και οι προσωπικές συνθήκες διαφέρουν, θα έχουν την τάση να μετακινούνται σε δουλειές που τους ταιριάζουν καλύτερα. Όσοι δεν έχουν οικογενειακές υποχρεώσεις, για παράδειγμα, μπορεί να μην ενοχλούνται από τις πολλές ώρες εργασίας (Otterbach, 2010), αφού αντισταθμίζονται από υψηλότερες αμοιβές – που ήταν ο λόγος για τον οποίο επέλεξαν τη δουλειά.

Συνάγεται ότι οι αυστηροί περιορισμοί που έχουν τεθεί στα ωράρια, όπως στη Γαλλία, τιμωρούν εργαζόμενους που θέλουν να δουλέψουν περισσότερο και έτσι, παραδόξως, μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα, για κάποιες ομάδες, μειωμένη αντί για ενισχυμένη ικανοποίηση από τη δουλειά (Wooden κ.ά., 2009). Στο ίδιο πνεύμα, οι Leontardi και Sloane (2003) βρίσκουν ότι μερικοί χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι είναι πιο ικανοποιημένοι από τις δουλειές τους απ' ό,τι πιο υψηλά αμειβόμενοι εργαζόμενοι, διότι έχουν επιλέξει δουλειές με άλλα χαρακτηριστικά (εργασιακή ασφάλεια, σκοπός) στα οποία δίνουν αξία. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει ισχυριστεί, σημειώνουν, ότι οι χαμηλά αμειβόμενες δουλειές είναι εγγενώς χαμηλής ποιότη-

28 Στο ίδιο πνεύμα, ερευνητές του Πανεπιστημίου του Μπέρμιγχαμ [Birmingham], ισχυρίστηκαν πρόσφατα ότι όσοι εργάζονται σε οικογενειακές επιχειρήσεις έχουν ισχυρά θετικά συναισθήματα ως αποτέλεσμα της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ εργοδοτών και υπαλλήλων, και είναι διατεθειμένοι να εργαστούν για χαμηλότερους μισθούς (Siebert κ.ά., 2011).

τας, «κακές δουλειές».²⁹ Αλλά τα ευρήματά τους θέτουν υπό αμφισβήτηση την ιδέα ότι υπάρχουν ξεκάθαρα οριοθετημένες «καλές» και «κακές» δουλειές.

Ένα περαιτέρω συμπέρασμα είναι ότι οι περιορισμοί στους μισθούς, όπως η νομοθεσία για τον κατώτατο μισθό, μπορεί δυνητικά να οδηγήσει στη μη διαθεσιμότητα ελκυστικών εργασιακών ευκαιριών. Για παράδειγμα, η μη αμειβόμενη ή υποαμειβόμενη πρακτική άσκηση μπορεί να έχει τα αντισταθμιστικά οφέλη της εμπειρίας και των επαφών, που διευκολύνουν τους νέους να χτίσουν καριέρες. Αν οι διατάξεις για τον κατώτατο μισθό δεν το επιτρέπουν, οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας πρέπει ίσως να παίρνουν λιγότερο ικανοποιητικές δουλειές – ή να καταλήγουν με καμία.

Ωφελεί τον εργοδότη να παρέμβει για να βελτιώσει την ευημερία;

Τι θα έπρεπε οι εργοδότες να αποκομίσουν από αυτά; Οργανισμοί όπως το Chartered Institute of Personnel and Development και το Work Foundation, μαζί με τα αντίστοιχα υπουργεία, συχνά υποστηρίζουν ότι οι διοικήσεις των επιχειρήσεων στο Ηνωμένο Βασίλειο θα μπορούσαν να κάνουν πολύ περισσότερα για να βελτιώσουν την ευημερία των εργαζομένων στην εργασία. Αλλά, αντί αυτό να είναι κάτι που θα έπρεπε να κάνουν οι διοικήσεις για ηθικούς λόγους, συχνά υποστηρίζεται (Philpott, 2009· Cooper and Dewe, 2009) ότι θα έπρεπε να το κάνουν και για ιδιοτελείς σκοπούς. Φαίνεται ότι οι εργοδότες είναι κοντόφθαλμοι και τους διαφεύγει η σύνδεση ανάμεσα στην ευημερία, την απόδοση και την παραγωγικότητα του εργαζομένου. Θεωρείται ότι υπάρχει συμφέρον για τις επιχειρήσεις να υιοθετήσουν νέες στρατηγικές και πολιτικές βελτίωσης του εργασιακού περιβάλλοντος, γιατί κάτι τέτοιο θα αυξήσει τελικά τα κέρδη τους.

Για έναν οικονομολόγο, η ιδέα ότι ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων μπορεί να κάνουν επικερδείς ευκαιρίες για να επενδύσουν στο εργατικό δυναμικό τους, φαίνεται ελαφρώς ύποπτη και θυμίζει πολλούς άλλους ισχυρισμούς ενδιαφερόμενων μερών³⁰ για υποτιθέμενες αποτυχίες της αγοράς. Πάρα πολλοί εργοδότες στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπως και αλλού, ενδιαφέρονται έντονα για τους ερ-

²⁹ Οι Leontardi και Sloane επίσης βρίσκουν ότι η αμοιβή είναι πολύ πιο σημαντική για τους άντρες απ' ό,τι για τις γυναίκες στον καθορισμό της ικανοποίησης στην εργασία. Αυτό σημαίνει ότι οι αντισταθμιστικές διαφορές ίσως είναι ένας σημαντικός παράγοντας για τον καθορισμό του μεγέθους του χάσματος στις αμοιβές των φύλων, κάτι που έχω υποστηρίξει αλλού (Shackleton, 2008: 46-8)

³⁰ Συμπεριλαμβανομένου, εν προκειμένω, του όλο πιο επδραστικού επαγγέλματος της διαχείρισης ανθρώπων πόρων. Το ποσοστό των εταιρειών του ιδιωτικού τομέα που απασχολούν κάποιον με τον όρο «ανθρώπινοι πόροι» στον τίτλο εργασίας του αυξήθηκε από 22% σε 32% ανάμεσα στο 1998 και το 2004. Το Chartered Institute of Personnel and Development, ο κορυφαίος συναφής επαγγελματικός φορέας, έχει σήμερα πάνω από 135.000 μέλη. Είκοσι χρόνια πριν, είχε μόνο 90.000.

γαζόμενους και, πράγματι, έχουν χτίσει ανταγωνιστικό πλεονέκτημα ως εκ τούτου. Έπεται όμως ότι άλλες επιχειρήσεις το παραβλέπουν;

Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης πιστεύουν πιθανότατα ότι υπάρχει κάποιου είδους πρόβλημα πληροφόρησης που θέλουν να θεραπεύσουν. Γίνεται μεγάλη χρήση μελετών περίπτωσης³¹ που υποδεικνύουν ότι η εισαγωγή νέων, φιλικών προς τους εργαζόμενους τρόπων εργασίας και συμμετοχής στη διαχείριση της εργασίας μπορεί να οδηγήσει σε λιγότερες απουσίες, μεγαλύτερη πίστη των πελατών, υψηλότερη παραγωγικότητα και καλύτερες αποδόσεις για τους επενδυτές.

Όσο ενδιαφέροντα και αν είναι αυτά τα παραδείγματα, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στις μελέτες περίπτωσης, που είναι επί της ουσίας εκτενή αφηγήματα. Δεν υπάρχουν κατάλληλοι έλεγχοι: συχνά, ο τύπος του εργοδότη που είναι διατεθειμένος να κάνει τέτοιες αλλαγές στον χώρο εργασίας είναι εκείνος που ήδη έχει καλή φήμη για τη μεταχείριση των εργαζομένων του· συνεπώς, προσελκύει πολλούς υποψήφιους και μπορεί να επιλέξει αυτούς που θα προσλάβει. Ως εκ τούτου, έχει ήδη από την αρχή ένα θετικό διατεθειμένο προσωπικό, ευνοϊκά διακείμενο στην καινοτομία. Στις σχέσεις με τους υπαλλήλους, όπως και σε άλλους τομείς των επιχειρήσεων, υπάρχει η επίδραση του «πρωτοπόρου»: δεν είναι απαραίτητο ότι οι εργοδότες που θα προσπαθήσουν να αναπαράγουν την πρωτοβουλία με λιγότερο δεκτικό προσωπικό θα έχουν την ίδια επιτυχία.³²

Έχουν υπάρξει κι άλλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις για το χτίσιμο μια επιχειρηματολογίας υπέρ των εργοδοτικών παρεμβάσεων για τη βελτίωση της ευημερίας, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης εργαστηριακών πειραμάτων. Για παράδειγμα, ο Όσβαλντ [Oswald] και οι συνεργάτες του έκαναν ένα πείραμα που απέδειξε ότι η επίδοση των φοιτητών σε τεστ μαθηματικών βελτιώθηκε όταν, λίγο πριν, τους είχαν φτιάξει τη διάθεση με βιντεάκια κωμωδίας (Oswald κ.ά., 2009). Όπως σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, τέτοια πειράματα δεν μιμούνται εύκολα τα πραγματικά εργασιακά περιβάλλοντα.

31 Για παράδειγμα, οι Robertson και Cooper, παρουσιάζουν σε έναν πρόσφατο τόμο (2011) εννέα λεπτομερείς μελέτες για εργοδοτικές παρεμβάσεις που βελτιώνουν την ευημερία. Παρ' ότι κάθε μελέτη έχει ένα τμήμα «αποτελεσμάτων και αξιολόγησης», είναι αξιοσημείωτο ότι όλα αυτά παρουσιάζονται με ποιοτικούς όρους. Δεν υπάρχει ποσοτικοποίηση του κόστους, το οποίο σε μερικές περιπτώσεις πρέπει να ήταν σημαντικό, ή του οφέλους, συνεπώς καμία απόδειξη ότι αυτές οι πρωτοβουλίες μείωσαν τα κόστη ή αύξησαν την κερδοφορία.

32 Αξίζει επίσης να έχει κανείς στο μυαλό του την πιθανή ύπαρξη του «Φαινομένου Hawthorne» [Hawthorne effect] (που πήρε το όνομά του από μια διάσημη σειρά πειραμάτων με εργασιακές πρακτικές στο εργοστάσιο Hawthorne κοντά στο Σικάγο πριν από τον πόλεμο), κατά το οποίο έδειξε ότι οποιαδήποτε αλλαγή στις συνθήκες εργασίας μπορεί να επιφέρει βελτίωση στην παραγωγικότητα, επειδή τα άτομα εκπαιδούνται το γεγονός ότι τα ξεχωρίζουν για ειδική μεταχείριση. Από τη στιγμή όμως που θα γίνουν ρουτίνα, οι νέες διευθετήσεις μπορεί να έχουν μικρό μόνιμο αποτέλεσμα, ιδίως καθώς έρχονται καινούργιοι εργαζόμενοι που δεν είχαν πάρει μέρος στην αρχική καινοτόμα διαδικασία.

Από τους οικονομολόγους υπήρξε μεγάλο ενδιαφέρον για τη χρήση μεγάλων ερευνών, όπως της περιοδικής Workplace Employment Relations Survey (WERS)³³ του HB, προκειμένου να δοκιμάσουν την ιδέα ότι οι υποθετικά καλύτερες πολιτικές των εργοδοτών (οι οποίες θα μπορούσε να αναμένεται ότι θα βελτιώσουν την ευημερία των εργαζομένων) ενισχύουν τις επιδόσεις των εταιρειών.

Η προσοχή επικεντρώθηκε σε ομάδες δεικτών που αφορούν πρακτικές HR «υψηλής συμμετοχής» ή «υψηλής δέσμευσης» – όπως η παροχή κατάρτισης εκτός εργασίας, η ομαδική δουλειά, ο σχεδιασμός και εμπλουτισμός της εργασίας, η παρακινητική υποστήριξη, η λειτουργική ευελιξία, οι προσεκτικές προσλήψεις, η αξιολόγηση της απόδοσης και η ανατροφοδότηση, η αποκάλυψη πληροφοριών και η διαβούλευση. Τα αποτελέσματα είναι μεικτά, με κάποια θετικά οφέλη, αλλά είναι δύσκολο να εξαχθούν απλά συμπεράσματα.

O Michie κ.ά. (2008), σε έρευνα για το τότε Υπουργείο Εμπορίου, Επιχειρήσεων και Μεταρρύθμισης, βρήκε ότι κάποιες πρακτικές HR επιδρούν θετικά στα αποτελέσματα – για παράδειγμα, η διαχείριση των απουσιών από την εργασία βελτιώνει σημαντικά τα αποτελέσματα. Μια ομάδα «καλών» πρακτικών σχετίζεται με την ποιότητα των προϊόντων. Η σύνδεση με τις στάσεις των εργαζομένων δεν είναι, ωστόσο, καθολική. Θετική σχέση με τον «HR δείκτη» καλών πρακτικών παρατηρείται μόνο στον ιδιωτικό τομέα. Επιπλέον, οι στάσεις των εργαζομένων επηρεάζονται από ένα φάσμα μη HR παραγόντων (για παράδειγμα, τη βελτίωση της μακροοικονομικής και εργασιακής προοπτικής μεταξύ της WERS του 1998 και του 2004) και «φαίνεται ότι είναι αυτοί οι μη HR παράγοντες που λειτουργούν μέσω των στάσεων των εργαζομένων και επηρεάζουν την απόδοση» (ό.π.: 44).

Οι Brown κ.ά. (2008) βρίσκουν επίσης ότι οι πρακτικές της διαχείρισης ανθρώπινου δυναμικού είχαν μικρή επίδραση στις αλλαγές στην ικανοποίηση από την εργασία που παρατηρήθηκαν ανάμεσα στο 1998 και το 2004, αποδίδοντας τις βελτιώσεις στην αυξανόμενη εργασιακή ασφάλεια και τις καλύτερες εργασιακές σχέσεις. Υποθέτουν ότι κάποιες ομάδες πρακτικών HR περιλαμβάνουν στοιχεία που λειτουργούν σε αντίθετες κατευθύνσεις. Έτσι, «σκληρά» μέτρα (όπως η αξιολόγηση της απόδοσης), μειώνουν την ικανοποίηση, την ίδια στιγμή που «μαλακά» μέτρα (περισσότερη διαβούλευση) την αυξάνουν: το καθαρό αποτέλεσμα είναι ότι αυτά αλληλοεξουδετερώνονται.

Πιο πρόσφατα, οι Wood και de Menezes (2011) σημειώνουν

33 Η WERS είναι μια έρευνα εργοδοτών και υπαλλήλων, που επιτρέπει στους ερευνητές να συσχετίσουν πληροφορίες για τις συνθήκες των εργαζομένων με τις επιδόσεις της εταιρείας. Υπήρξαν πέντε κύματα της έρευνας μέχρι σήμερα, με άλλο ένα το 2011.

κάποια θετικά, όπως μια σχέση ανάμεσα στη διαβούλευση (η «φωνή» του εργαζομένου) και την ικανοποίηση από την εργασία, καθώς και ότι ορισμένοι τύποι εμπλουτισμού της εργασίας βελτιώνουν την ευημερία. Ωστόσο, βρίσκουν επίσης ότι η παρακινητική υποστήριξη δεν επηρεάζει ούτε την ικανοποίηση από την εργασία ούτε την ευημερία, και ότι οι τυπικές εγγυήσεις εργασίας δεν επηρεάζουν σημαντικά την ευημερία. Γενικότερα, η διαχείριση «μεγάλης συμμετοχής» δεν βελτιώνει την ευημερία, ενδεχομένως επειδή αυξάνει το άγχος του εργαζομένου.

Δημόσια πολιτική και διεθνείς συγκρίσεις

Κάποιοι σχολιαστές πηγαίνουν πέρα από την παροχή συμβουλών στους εργοδότες και υποστηρίζουν την κυβερνητική δράση για βελτίωση της ευημερίας στον εργασιακό χώρο. Για παράδειγμα, το Work Foundation (Coats, 2009· Brinkley κ.ά., 2010) υποστηρίζει έναν συνδυασμό «σκληρών» και «μαλακών» κανονισμών. «Σκληρές» πρωτοβουλίες θα ήταν η αφαίρεση των ατομικών ρητρών εξαιρέσεως από τις ρυθμίσεις του χρόνου εργασίας, η διεύρυνση των ρυθμίσεων πληροφόρησης και διαβούλευσης, και η απαίτηση από τις εταιρείες να παρέχουν εκτενέστερες πληροφορίες για τις επιδόσεις στην υγεία και την ασφάλεια, καθώς και για την ποιότητα της εργασίας. Στις «μαλακές» πολιτικές θα περιλαμβάνονταν επεκτάσεις των προτύπων των ACAS [Advisory, Conciliation and Arbitration Service-Υπηρεσία Συμβουλών, Διαιτησίας και Συμβιβασμού] και HSE [Health and Safety Executive-Υπηρεσία για την Υγεία και την Ασφάλεια] για την προώθηση «καλών πρακτικών», την ενθάρρυνση της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης στην εργασία, και τη χρήση κριτηρίων στις δημόσιες προμήθειες για την επιβολή εγκεκριμένων προτύπων στους προμηθευτές του δημοσίου.

Προτάσεις πολιτικής όπως αυτές κάνουν πολλές υποθέσεις – όπως η πεποίθηση ότι τα μεγάλα ωράρια είναι απαραίτητως σημάδι κακής ποιότητας εργασίας, και η άποψη ότι υπάρχει ένα προσδιορισμένο σύνολο «καλών πρακτικών»– οι οποίες θεωρούμε ότι είναι συζητήσιμες και μάλλον δεν αποτελούν έναν αξιόπιστο οδηγό στρατηγικής σε επίπεδο μεμονωμένου εργοδότη, πόσο μάλλον για την οικονομία συνολικά.

Η διεύρυνση των κανόνων της Πληροφόρησης και Διαβούλευσης, παρουσιάζεται ρητά ως ένα μέσο για να επιβραδυνθεί (Coats, 2009:88) η αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων· με άλλα λόγια, για να αυξηθεί η επίσημη προστασία της απασχόλησης για τους υφιστάμενους εργαζόμενους. Υπάρχει σημαντική βιβλιογραφία (βλ. Skedinger, 2010) που υποστηρίζει ότι η προστασία της απασχόλη-

σης για τους «εντός», κάνει δυσκολότερη την εύρεση κανονικής εργασίας για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας και για τις μη προνομιούχες ομάδες. Στον βαθμό που αυτό σημαίνει μεγαλύτερη ανεργία για τέτοιους «εκτός», αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση του Υπουργείου Οικονομικών ότι «η αρνητική επίδραση της ανεργίας στην ευημερία είναι μία από τις πιο χτυπητές στη βιβλιογραφία. Υπάρχουν επίσης καλοί λόγοι για να θεωρήσουμε ότι υπάρχει αιτιακή σχέση και όχι μόνο συσχέτιση» (HM Treasury, 2008:30).³⁴

Ακόμη και τα πιο ήπια μέτρα που προτείνονται έχουν τους κινδύνους τους: οι δημόσιες συμβάσεις ήδη καλύπτονται από πλήθος περιορισμών για περιβαλλοντική βιωσιμότητα, δεσμεύσεις ισότητας, δημιουργία απασχόλησης στην κοινότητα, δίκαιο εμπόριο, αναγνώριση συνδικάτων, κτλ. Περαιτέρω περιορισμοί μπορούν μόνο να κάνουν δυσκολότερο των ανταγωνισμό για δημόσιες προμήθειες για τις μικρές επιχειρήσεις, κάτι που απασχολεί ήδη τις αντιπροσωπευτικές οργανώσεις.

H Work Foundation, όπως άλλοι που προσπαθούν να βελτιώσουν την ευημερία των εργαζομένων μέσω της νομοθεσίας –για παράδειγμα, σε σχέση με την ελαστική εργασία και τις γονικές άδειες³⁵ – χρησιμοποιεί συχνά δυσμενείς συγκρίσεις του Ηνωμένου Βασιλείου με άλλες χώρες. Τέτοιες συγκρίσεις σχετίζονται συχνά μόνο με νομοθετικές προβλέψεις (για παράδειγμα, οι νόμοι για την απόλυση) ή απλώς με πραγματικά αποτελέσματα (ωράρια σε διαφορετικές χώρες, τα οποία, όπως είδαμε, είναι αμφισβητούμενης σημασίας). Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, ωστόσο, είναι σημαντικό να εξετάσουμε κάποιους ευρύτερους δείκτες ευημερίας στην εργασία. Ο πίνακας 2 παρέχει κάποια στιγμιαία μέτρα της τελευταίας δεκαετίας τα οποία λήφθηκαν από διάφορες πηγές. Είναι απαραίτητο να προσθέσουμε προειδοποιήσεις σε αυτές τις συγκρίσεις: παρ' ότι χρησιμοποιήθηκαν οι ίδιες ερωτήσεις σε κάθε διακρατική έρευνα, οι εθνικές στατιστικές υπηρεσίες διαφέρουν στην αποτελεσματικότητά τους και στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματός τους· οι ερωτήσεις και οι έννοιες που

³⁴ Επιπλέον, δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι η φαινομενικά αυξημένη εργασιακή προστασία για τους εντός έχει απαραίτητα θετική επίδραση στην ευημερία. Όπως σημειώνει ο Skedinger, από τα στοιχεία είναι «δύσκολο να τεκμηριωθεί ότι η απληρητή εργασιακή ασφάλεια και η ψυχολογική ευημερία αυξάνονται». Κατά την άποψή του, «αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι η αυστηρή προστασία της απασχόλησης αυξάνει τη διάρκεια της ανεργίας όταν χάσει κάποιος τη δουλειά του...το εργασιακό άγχος μπορεί να αυξηθεί αν η προστασία της απασχόλησης οδηγήσει σε διοικητικές και εργασιακές πρακτικές που επηρεάζουν αρνητικά την ψυχολογική ευημερία των εργαζομένων» (Skedinger, 2010:129-30).

³⁵ Οι κανόνες που σχετίζονται με δικαιώματα αυτού του είδους είναι γνωστοί και ως «εντολές». Επιδίδουν κόστος στους εργοδότες που είναι πιθανό να υπερβαίνουν την αξία που τους δίνουν οι εργαζόμενοι. Η οικονομική θεωρία υποδεικνύει ότι το μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα είναι ότι οι εργαζόμενοι πληρώνουν για την εντολή με χαμηλότερους μισθούς, και αυτό υποστηρίζεται από εμπειρικά στοιχεία – για παράδειγμα, Heywood κ.ά. (2005).

χρησιμοποιήθηκαν δεν είναι κατ' ανάγκην συμβατές από τη μια έρευνα στην άλλη· μπορεί να υπάρχουν πολιτισμικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο οι ερωτώμενοι απαντούν στις ίδιες ερωτήσεις.³⁶ Παρ' όλα αυτά, τα αποτελέσματα έχουν ενδιαφέρον.

Η πρώτη στήλη του Πίνακα 2 δείχνει ότι το εργατικό δυναμικό του Ηνωμένου Βασιλείου επιδεικνύει χαμηλά επίπεδα αυτοαναφερόμενης ασθένειας: μόνο η Ιρλανδία είναι σε καλύτερο επίπεδο. Αυτός ο δείκτης³⁷ είναι ένας από τους πολλούς που θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και θα έδειχναν μια παρόμοια εικόνα ενός υγιούς εργατικού δυναμικού σε σύγκριση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Για παράδειγμα, μια Ευρωπαϊκή Έρευνα για τις Εργασιακές Συνθήκες [European Working Conditions Survey], χρησιμοποιώντας ένα διαφορετικό δειγματοληπτικό πλαίσιο, βρήκε ότι το Ηνωμένο Βασίλειο είχε το χαμηλότερο ποσοστό (μεταξύ 31 χωρών) που απάντησε «ναι» στην ερώτηση «Η εργασία σας επηρεάζει την υγεία σας, ή όχι;» Έχουμε επίσης ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά εργατικών ατυχημάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για να διατηρείται αυτό το ποσοστό, τα στοιχεία δείχνουν είναι πιθανότερο να γίνονται έλεγχοι για την υγεία και την ασφάλεια σε οποιαδήποτε χρονική περίοδο σε σχέση με κάθε άλλη προηγμένη χώρα πλην της Ιρλανδίας. Έτσι, το συγκριτικό ιστορικό φαίνεται εδώ ισχυρό, και το επιχείρημα για περαιτέρω κρατική παρέμβαση φαίνεται, εξ όφους, αδύναμο.

Η δεύτερη στήλη χρησιμοποιεί έναν «αντικειμενικό» δείκτη εργασιακής ασφάλειας. Παρ' όλο που οι εργαζόμενοι στο Ηνωμένο Βασίλειο δεν είναι σε καμία περίπτωση εύκολο να απολυθούν και δικαιούνται αποζημίωση απόλυσης ύστερα από κάποιο διάστημα, όλες οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες έχουν πιο αυστηρή νομοθεσία προστασίας της απασχόλησης απ' ό,τι το Ηνωμένο Βασίλειο.³⁸ Το επακόλουθο είναι σε πολλές περιπτώσεις μεγαλύτερη ανεργία, και σε κάθε περίπτωση μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων με σχετικά ανασφαλή προσωρινή απασχόληση. Το επιχείρημα για περαιτέρω προστασία της απασχόλησης στο Ηνωμένο Βασίλειο πρέπει να εξεταστεί έναντι των στοιχείων αυτής της στήλης.

36 Σε σχέση με αυτό το τελευταίο, ο Nicoletti αναφέρει «ομαδοποίηση» των βαθμών ικανοποίησης από την εργασία (χαμηλή τυπική απόκλιση) σε μερικές χώρες –για παράδειγμα, στη Δανία και την Ολλανδία– ενώ είναι πιο απλωμένοι σε άλλες, όπως η Ελλάδα και η Ιταλία.

37 Αυτό καλύπτει τους άντρες μόνο. Τα στοιχεία για τις γυναίκες παρουσιάζουν παρόμοια εικόνα και εξαιρούνται μόνο λόγω χώρου. Ένας συνολικός αριθμός θα παρείχε παραπλανητικές συγκρίσεις εξαιτίας των μεγάλων διαφορών στην αναλογία των γυναικών στο εργατικό δυναμικό μεταξύ των χωρών.

38 Ο πίνακας Εργασιακής Ασφάλειας του ΟΟΣΑ για το 2008 δείχνει ότι το Ηνωμένο Βασίλειο βρίσκεται στο 1,1 σε μια κλίμακα 0-6, η Γερμανία στο 2,4, η Γαλλία στο 2,9 και η Ισπανία στο 3,0. Μόνο οι Ηνωμένες Πολιτείες, στο 0,7, έχουν χαμηλότερο βαθμό από το Ηνωμένο Βασίλειο μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών.

**Πίνακας 2 Κάποιοι δείκτες ευημερίας στην εργασία,
με συγκριτικές κατατάξεις***

Χώρα	Ποσοστό αρρένων εργαζόμενων που αναφέρουν ένα ή περισσότερα σχετιζόμενα με την εργασία προβλήματα υγείας (2007)	Προσωρινή απασχόληση ως ποσοστό εξαρτημένης απασχόλησης (2008)	Αυτο-αναφερόμενο εργασιακό στρες, μέσος βαθμός σε κλίμακα πέντε σημείων (2002)	Ικανοποίηση από την εργασία, μέσος βαθμός σε κλίμακα επτά σημείων (2002)	Υποκειμενική ευημερία στην εργασία, σύνθετη κανονιοποιημένη σε κλίμακα 10 σημείων (2006/07)
Αυστραλία	μ.δ.	μ.δ.	3,43 [10]	5,04 [15]	μ.δ.
Αυστρία	16.3 [12]	9.0 [5]	3.55 [12=]	5.51 [2]	5.47 [4]
Βέλγιο	12.8 [11]	8.3 [2]	μ.δ.	μ.δ.	5.44 [5]
Γαλλία	μ.δ.	14.2 [9]	3.68 [15]	5.07 [12]	5.07 [10]
Γερμανία †	6.6 [4]	14.7 [10]	3.80 [16]	5.27 [6]	4.88 [13]
Δανία	10.8 [8]	8.4 [3]	3.06 [1]	5.42 [3]	5.66 [1]
Ελβετία	μ.δ.	13.2 [7]	3.07 [2]	5.61 [1]	5.50 [3]
Ελλάδα	7.0 [5]	11.5 [6]	μ.δ.	μ.δ.	μ.δ.
Ηνωμένες Πολιτείες	μ.δ.	μ.δ.	3.25 [7]	5.34 [5]	μ.δ.
Ηνωμένοξ Βασίλειο	5.3 [2]	5.4 [1]	3.55 [12=]	5.06 [13]	4.98 [12]
Ιρλανδία	3.5 [1]	8.5 [4]	3.22 [5]	5.41 [4]	5.43 [6]
Ισπανία	5.6 [3]	29.3 [16]	3.23 [6]	5.05 [14]	5.22 [7]
Ιταλία	7.4 [6=]	13.3 [8]	μ.δ.	μ.δ.	μ.δ.
Νέα Ζηλανδία	μ.δ.	μ.δ.	3.49 [11]	5.14 [9]	μ.δ.
Πολωνία	21.9 [14]	27.0 [15]	3.09 [3]	4.94 [16]	4.43 [14]
Πορτογαλία	7.4 [6=]	22.8 [14]	3.10 [4]	5.17 [7=]	5.05 [11]
Σουηδία	11.7 [10]	16.1 [12]	3.58 [14]	5.17 [7=]	5.21 [8]
Ολλανδία	11.2 [9]	18.2 [13]	3.30 [8]	5.12 [10=]	5.60 [2]
Φινλανδία	20.6 [13]	15.1 [11]	3.41 [9]	5.12 [10=]	5.16 [9]

Πηγές: Στήλη 1: Health and Safety Executive χρησιμοποιώντας δεδομένα της Labour Force Survey· Στήλη 2: OECD· Στήλη 3: δεδομένα του International Social Survey Programme, αναφερόμενα στο Blanchflower και Oswald (2005)· Στήλη 4: όπως Στήλη 3· Στήλη 5: New Economics Foundation χρησιμοποιώντας δεδομένα της European Social Survey.

Σημειώσεις: * Για τους τρεις πρώτους δείκτες η χαμηλότερη τιμή δείχνει την υψηλότερη κατάταξη· για τους δύο τελευταίους η υψηλότερη τιμή είναι η καλύτερη· † για το στρες και την ικανοποίηση από την εργασία, Δυτική Γερμανία· ‡ για το στρες και την ικανοποίηση από την εργασία, Μεγάλη Βρετανία· οι αριθμοί στις αγκύλες δείχνουν κατατάξεις.

Ο τρίτος δείκτης είναι ένας υποκειμενικός δείκτης εργασιακού στρες. Το Ηνωμένο Βασίλειο είναι σχετικά χαμηλά σε αυτή τη σύγκριση, παρ' ό,τι θα έπρεπε να έχουμε υπόψη μας εκείνο που επισημάνθηκε στο Πλαίσιο πιο πάνω – ότι το εργασιακό στρες είναι αμφισβητούμενη έννοια, αφού δεν μπορεί εύκολα να αποσυνδεθεί από προσωπικές περιστάσεις: δύο εργαζόμενοι στο ίδιο περιβάλλον μπορεί να αντιδράσουν πολύ διαφορετικά. Οποιαδήποτε απλή σύνδεση του στρες με κάποια περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν πιο πριν – πληροφόρηση και διαβούλευση, προστασία της εργασίας, συνδικαλιστική εκπροσώπηση– φαίνεται δύσκολο να υποστηριχθεί, δεδομένου ότι η Σουηδία, η Γαλλία και η Γερμανία, όπου το κράτος ρυθμίζει αυτά τα ζητήματα πολύ περισσότερο απ' ό,τι στο Ηνωμένο Βασίλειο, φαίνεται να έχουν πιο υψηλό δείκτη στρες. Και οι ΗΠΑ, με πολύ λίγη κρατική παρέμβαση, έχουν σημαντικά χαμηλότερο δείκτη στρες.

Ο επόμενος δείκτης, που ελήφθη από την ίδια International Social Survey, δείχνει επίσης το Ηνωμένο Βασίλειο σε αρκετά χαμηλή θέση. Υπάρχουν, ωστόσο και πάλι μερικά ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά σ' αυτή τη στήλη που κάνουν την εξαγωγή απλών συμπερασμάτων για την πολιτική μάλλον δύσκολη. Οι ΗΠΑ και πάλι τα πάνε συγκριτικά καλά σε αυτό τον δείκτη, παρά το χαμηλό επίπεδο ρύθμισης. Και ίσως ακόμη πιο περίεργο είναι το γεγονός ότι, ενώ για τις περισσότερες χώρες οι κατατάξεις στους δείκτες στρες και ικανοποίησης από τη δουλειά είναι παρόμοιες, για την Αυστρία, τη Γερμανία και (κυρίως) την Πολωνία, η κατάταξη είναι πολύ διαφορετική στους δύο δείκτες. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι είναι δυνατόν να έχει κανείς μια δουλειά που στρεσάρει αλλά ικανοποιεί, όπως στην Αυστρία και τη Γερμανία, αλλά και μια δουλειά με λίγη πίεση που όμως δεν ικανοποιεί, όπως στην Πολωνία.³⁹

Η τελευταία στήλη δείχνει ένα πολύ πιο πρόσφατο μέτρο συνολικής ευημερίας στην εργασία. Το New Economics Foundation είναι ισχυρός υποστηρικτής της χρήσης περιγραφών ευημερίας για τον καθορισμό της οικονομικής πολιτικής, και για να στηρίξει τους ισχυρισμούς του χρησιμοποίησε μια σειρά ερωτήσεων στη European Social Survey του 2006/07, η οποία κάλυψε 40.000 ερωτώμενους σε 22 χώρες. Στην περίπτωση της ευημερίας στην εργασία χρησιμοποιεί έξι ερωτήσεις⁴⁰ για να δημιουργήσει έναν σύνθετο δείκτη με μια κλίμακα δέκα σημείων. Και πάλι το Ηνωμένο Βασίλειο είναι

³⁹ Η περίπτωση της Πολωνίας μπορεί, έως έναν βαθμό, να είναι επακόλουθο της κομμουνιστικής περιόδου, όταν υπήρχε λίγη πίεση στους εργαζόμενους αλλά οι συνθήκες και οι αμοιβές ήταν κακές: όπως λεγόταν κυνικά: «Παριστάνουμε ότι δουλεύουμε κι εκείνοι παριστάνουν ότι μας πληρώνουν».

⁴⁰ Οι ερωτήσεις αφορούσαν την ικανοποίηση από την εργασία, την ισορροπία ζωής-εργασίας, το ενδιαφέρον στη δουλειά, το ποσοστό χρόνου που τα άτομα βίωσαν στρες στη δουλειά τους, η υποκειμενική πιθανότητα να μείνουν άνεργοι τους επόμενους δώδεκα μήνες και η καταλληλότητα του μισθού του συμμετέχοντος.

κοντά στον πάτο, παρ' όλο που η Γερμανία είναι και πάλι κάτω από το ΗΒ. Και οι δύο αυτές χώρες, κατά τύχη, έχουν χαμηλότερη κατάταξη σε αυτό τον δείκτη ευημερίας στην εργασία απ' ό,τι έχουν στο ευρύτερο μέτρο προσωπικής ευημερίας της ΝΕΕ, το οποίο καλύπτει χαρακτηριστικά όπως η ικανοποίηση από τη ζωή, η αυτοεκτίμηση, η αισιοδοξία, το σθένος, η ικανότητα και η αυτονομία.

Βάσει αυτών των δεικτών συνολικά, τρεις ευρωπαϊκές χώρες δείχνουν να τα πηγαίνουν συστηματικά καλά: η Αυστρία, η Ιρλανδία και η Δανία. Και οι τρεις είναι σχετικά μικρές οικονομίες και έχουν αρκετά ομοιογενείς πληθυσμούς. Έχουν και οι τρεις σχετικά χαμηλά ποσοστά προστασίας της απασχόλησης, αλλά, κατά τα άλλα, οι πολιτικές τους για την αγορά εργασίας διαφέρουν. Η Δανία ξοδεύει πολύ μεγαλύτερα ποσά σε ενεργές πολιτικές για την αγορά εργασίας (επανεκπαιδύοντας και επανακινητοποιώντας τους ανέργους) απ' ό,τι οι άλλες δύο χώρες και το Ηνωμένο Βασίλειο. Μαζί με την Αυστρία, έχει πολύ υψηλότερους φόρους στην εργασία και πολύ υψηλότερες ασφαλιστικές εισφορές από ό,τι η Ιρλανδία ή το Ηνωμένο Βασίλειο. Η Δανία έχει πολύ υψηλό επίπεδο συνδικαλισμού, που καλύπτει περίπου το 70% του εργατικού δυναμικού, αλλά η Ιρλανδία και η Αυστρία έχουν ποσοστά συνδικαλισμού κοντά σε αυτά του Ηνωμένου Βασιλείου, περίπου 30%. Επομένως, τα μαθήματα που μπορεί να αντλήσει το Ηνωμένο Βασίλειο από αυτές τις συγκρίσεις φαίνεται ότι δεν είναι παρά λίγα ή μηδενικά. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο προφανές σύνολο κρατικών πολιτικών και συνοδευτικών ρυθμίσεων που να δίνουν στις άλλες χώρες σταθερό πλεονέκτημα ως προς την ικανοποίηση των πολιτών τους από την εργασία ή την ευημερία τους στην εργασία.

Συμπεράσματα

118

Σε ένα σύντομο κεφάλαιο ήταν δυνατόν να παράσχουμε μόνο μια σύντομη επισκόπηση μιας μεγάλης και αναπτυσσόμενης ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας. Είδαμε αρκετά ωστόσο, για να εξαγάγουμε κάποια δειλά συμπεράσματα για τη συνάφεια αυτής της βιβλιογραφίας με το διάλογο για τις πολιτικές.

Αντικειμενικά μέτρα, όπως ο μισθός και η υγεία, δείχνουν ότι η ευημερία στην εργασία έχει αυξηθεί με τον χρόνο. Τα υποκειμενικά μέτρα είναι πιο αμφισβητούμενα, αλλά αξίζει να θυμόμαστε ότι στις περισσότερες μελέτες για το Ηνωμένο Βασίλειο τα δύο τρίτα ή και περισσότερο των συμμετεχόντων δηλώνουν ικανοποιημένοι ή πολύ ικανοποιημένοι από τη δουλειά τους. Υπάρχει τεκμηρίωση ότι ορισμένες πτυχές του εργασιακού περιβάλλοντος έχουν μετρήσιμη επίδραση σε υποκειμενικά μέτρα ικανοποίησης από τη δουλειά και ευρύτερης ευημερίας στην

εργασία. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις ως προς αυτή την επίδραση μεταξύ ατόμων και ομάδων, και αυτό σημαίνει ότι πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στον εννοιολογικό διαχωρισμό της απασχόλησης σε «καλές» και «κακές» δουλειές.

Δεν φαίνεται να υπάρχουν πειστικά επιχειρήματα από επιχειρηματική σκοπιά για να υιοθετήσουν οι εργοδότες ένα πακέτο πρακτικών ανθρώπινων πόρων, με στόχο να βελτιώσουν την ικανοποίηση από τη δουλειά και την ευημερία ως μέσο για μεγαλύτερη παραγωγικότητα και βελτιωμένες επιδόσεις. Οι περιπτώσεις «καλύτερης πρακτικής» που παρουσιάστηκαν από υποστηρικτές της αλλαγής μπορεί να μην είναι επιτυχώς μεταβιβάσιμες σε άλλους εργοδότες, και τα οικονομικά στοιχεία από έρευνες μεγάλης κλίμακας δεν στηρίζουν κάποιο λεπτομερές σχέδιο επιτυχίας.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι εργοδότες δεν θα έπρεπε να αναζητούν τρόπους που θα κάνουν τους εργαζόμενους πιο ευτυχισμένους στη δουλειά τους, αλλά η αναζήτηση θα έπρεπε να μετριάζεται από ρεαλισμό για τις δυνατότητες και τις συνέπειες στις επιδόσεις των εταιρειών. Κατ' αρχάς, είναι εφικτό να αυξηθεί η ικανοποίηση από τη δουλειά και η ευημερία των εργαζομένων με γενναιόδωρες αυξήσεις, μεγάλες διακοπές, ακριβή κατάρτιση και ούτω καθ' εξής, αλλά δεν υπάρχει απολύτως καμία εγγύηση ότι η επίδραση στην απόδοση θα είναι αρκετή για να δικαιολογήσει τα υψηλότερα κόστη. Είναι χρήσιμο να θυμηθούμε ότι τον Μάρτιο του 2008 η Royal Bank of Scotland βραβεύθηκε ως ο καλύτερος εργοδότης στο Ηνωμένο Βασίλειο για την ισορροπία εργασίας και ζωής στο σπίτι. Οι εταιρείες πρέπει να αναπτύσσουν και να προφυλάσσουν την επιχειρησή τους πρωτίστως: πολλοί θα θελήσουν επίσης να γίνουν καλοί εργοδότες, αλλά αυτό δεν μπορεί να είναι το σημαντικότερο.

Τελικά, στηρίζει η βιβλιογραφία για την ευημερία την περαιτέρω ρύθμιση της αγοράς εργασίας; Μάλλον όχι. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο πακέτο πολιτικών απασχόλησης που υιοθετήθηκε από άλλες συγκρίσιμες οικονομίες και που θα οδηγούσε σε αναμφισβήτητες βελτιώσεις στην ικανοποίηση από τη δουλειά και στην ευημερία, ειδικά όταν εξετάζουμε τόσο τους εν δυνάμει όσο και τους εν ενεργεία εργαζόμενους. Η μεγαλύτερη προστασία της απασχόλησης θα ωφέλουσε ίσως όσους εργάζονται (αν και βλάπτει σοβαρά την ικανότητα μιας εταιρείας να ανταποκρίνεται σε μεταβολές στις συνθήκες της αγοράς, κάτι που ούτε εκείνους ωφελεί) αλλά τιμωρεί τους «εκτός». Και η βιβλιογραφία λέει κατηγορηματικά ότι το να μην έχεις καθόλου δουλειά έχει πολύ αρνητικές συνέπειες για την ευημερία.

Οι περιορισμοί στα ωράρια, η επέκταση της υποχρεωτικής άδειας και παρόμοιες πολιτικές θα δυσχερανούσαν όσους θα προτιμούσαν

να εργάζονται περισσότερο (ή θα τους οδηγούσε να κάνουν δεύτερη δουλειά στην παραοικονομία). Θα αύξανε τα κόστη, κάτι που θα αποθάρρυνε τη δημιουργία θέσεων εργασίας στον ιδιωτικό τομέα, σε μια περίοδο που πρέπει να κάνουμε ό,τι μπορούμε για να δημιουργούνται δουλειές για όσους απολύονται από τον δημόσιο τομέα. Επιπλέον, η παρακολούθηση ή η ρύθμιση των ζητημάτων υγείας και ασφάλειας μάλλον θα οδηγούσε σε φθίνουσες αποδόσεις στο πλαίσιο του Ηνωμένου Βασιλείου, ενώ θα αύξανε και πάλι τις δαπάνες.

Αυτό το κεφάλαιο τόνισε ότι η οικονομική έννοια των αντισταθμιστικών διαφορών είναι ένα χρήσιμο αντίδοτο στη λογική του παρεμβαισμού. Υποδεικνύει ότι διαφορετικά άτομα αξιολογούν τα χαρακτηριστικά μιας δουλειάς διαφορετικά και ότι, αναζητώντας τη δουλειά της προτίμησής τους, τα άτομα επιλέγουν ένα σύνολο χαρακτηριστικών, μερικών «καλών» και μερικών «κακών», αναγνωρίζοντας την ανάγκη για αντισταθμίσεις.⁴¹ Οι περιορισμοί στην ελευθερία δράσης των εργοδοτών από τη νομοθεσία και τους κανονισμούς μπορεί να αποτρέψει τη προσφορά συνδυασμών από χαρακτηριστικά στους οποίους κάποιοι δυνητικοί εργαζόμενοι δίνουν μεγαλύτερη αξία σε σχέση με τους προσφερόμενους.

Η ευημερία στην εργασία είναι σημαντική και κάτι στο οποίο τα άτομα δίνουν μεγαλύτερη αξία όσο αυξάνεται το εισόδημα, αλλά υπηρετείται καλύτερα όταν δίνεται η δυνατότητα στους εργοδότες να παρέχουν μια γκάμα από δουλειές σε όλα τα σχήματα και τα μεγέθη, ώστε να ταιριάζουν στις ποικίλες προτιμήσεις και κλίσεις ενός πληθυσμού που αρνείται να συμμορφωθεί με απλοϊκά πρότυπα στάσεων και συμπεριφορών.

Παραπομπές

Blanchflower, D. G. και A. J. Oswald (2005), 'Happiness and the Human Development Index: the paradox of Australia', *Australian Economic Review*, 38(3): 307–18.

Böckerman, P., P. Ilmakunnas και E. Johansson (2010), 'Job security and employee well-being: evidence from matched survey and register data', *Labour Institute for Economic Research (Finland) Discussion Paper 262*, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/21961/>.

Brinkley, I., R. Fauth, M. Mahdon και S. Theodoropoulou (2010), 'Is knowledge work better for us? Knowledge workers, good work and wellbeing', *London: The Work Foundation*.

⁴¹ Όπως όταν διαλέγεις έναν/μία σύντροφο δέχεσαι και τα ελαττώματά του/ης ή τις ενοχλητικές συνήθειες του/ης με αντάλλαγμα όσα αγαπάς επάνω του/ης, έτσι και όταν διαλέγεις μια δουλειά συνδυάζεις το καλό με το κακό. Σε έναν ατελή κόσμο, η αναζήτηση μιας δουλειάς που έχει μόνο καλά χαρακτηριστικά είναι μάλλον τόσο μάταιη όσο η αναζήτηση ιδανικών συντρόφων.

Brown, A., A. Charlwood, C. Forde και D. Spencer (2006), 'Changing job quality in Great Britain 1998–2004', Employment Relations Research Series 70, Department of Trade and Industry, Δεκέμβριος.

Brown, A., C. Forde, D. Spencer και A. Charlwood (2008), 'Changes in human resource management and job satisfaction 1998–2004: evidence from the Workplace Employment Relations Survey', Human Resource Management Journal, 18(3): 237–56.

Brown, G. D., J. Gardner, A. J. Oswald και J. Qian (2008), 'Does wage rank affect employees' well-being?', Industrial Relations, 47(3): 355–89.

CIPD (2007), What's happening with well-being at work?, London: Chartered Institute of Personnel and Development.

Clark, A. E. (2009), 'Work, jobs and well-being across the millennium', IZA Discussion Paper 3940, January.

Clark, A. E. (2011), 'Worker well-being in booms and busts', στο P. Gregg και J. Wadsworth, The Labour Market in Winter, Oxford: Oxford University Press.

Coats, D. (2009), 'Good work and public policy', στο D. Coats (επιμ.), Advancing Opportunity: The Future of Good Work, London: The Smith Institute.

Cooper, C. και P. Dewe (2009), 'Good work – implications for research and policy', στο D. Coats (επιμ.), Advancing Opportunity: The Future of Good Work, London: The Smith Institute.

Crafts, N. (2007), 'Living standards', στο N. Crafts, I. Gazely και A. Newell, Work and Pay in 20th Century Britain, Oxford: Oxford University Press.

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2007a), Extended and Unusual Working Hours in European Companies, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2007b), Measuring Job Satisfaction in Surveys – Comparative Analytical Report, <http://www.eurofound.europa.eu/ewco/reports/TN0608TR01/TN0608TR01.pdf>.

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2007c), Work-related Stress, <http://www.eurofound.europa.eu/ewco/reports/TN0502TR01/TN0502TR01.pdf>.

Friedman, M. (1966), 'The methodology of positive economics', στο Essays in Positive Economics, Chicago, IL: University of Chicago Press.

Green, F. (2004), 'Why has work effort become more intense?', Industrial Relations, 43(4): 709–41.

Green, F. (2011), 'Job quality in Britain under the Labour government',

στο P. Gregg και J. Wadsworth, *The Labour Market in Winter*, Oxford: Oxford University Press.

Helliwell, J. F. και H. Huang (2010), 'How's the job? Well-being and social capital in the workplace', *Industrial and Labour Relations Review*, 63(2): 205–27.

Heywood, J. S., W. S. Siebert και X. Wei (2005), 'The implicit costs and benefits of family friendly work practices', *IZA Discussion Paper* 1581.

HM Treasury (2008), 'Developments in the economics of well-being', *Treasury Economic Working Paper* 4, November.

Jones, F. και J. Bright (2001), *Stress: Myth, Research and Theory*, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Leaker, D. (2008), 'Sickness absence from work in the UK', *Economic and Labour Market Review*, 2(11): 18–22.

Leontardi, R. και P. J. Sloane (2003), 'Lower pay, higher pay, earnings mobility and job satisfaction', Paper presented at the British Household Panel Survey, Ιούλιος.

Michie, J., N. Zubanov και M. Sheehan (2008), 'Human resource management practices, organisational outcomes and performance: an analysis of WERS 2004 data', *Employment Relations Occasional Paper*, Department for Business, Enterprise and Regulatory Reform.

Mises, L. von (1949), *Human Action: A Treatise on Economics*, New Haven, CT: Yale University Press.

Nicoletti, C. (2006), 'Differences in job dissatisfaction', *Institute for Social and Economic Research Working Paper* 2006.42, University of Essex.

OECD (2008), 'Are all jobs good for your health? The impact of work status and working conditions on mental health', στο *OECD Employment Outlook*, Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.

122 Oswald, A. J., E. Proto και D. Sgroi (2009), 'Happiness and productivity', *IZA Discussion Paper* 4645.

Otterbach, S. (2010), 'Mismatches between actual and preferred work time: empirical evidence of hours constraints in 21 countries', *Journal of Consumer Policy*, 33(2): 143–61.

Philpott, J. (2009), 'Good work – good business?', στο D. Coats (εμπ.), *Advancing Opportunity: The Future of Good Work*, London: The Smith Institute.

Robertson, I. και C. Cooper (2011), *Well-being: Productivity and Happiness at Work*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Shackleton, J. R. (2008), *Should We Mind the Gap? Gender Pay Differentials and Public Policy*, London: Institute of Economic Affairs.

Siebert, W. S., Y. Maimaiti, F. Peng και R. Pearce-Gould (2011), 'HRM practices and performance of family-run workplaces: evidence from the 2004 WERS', Paper presented at the Work Pensions and Labour Economics Study Group Annual Conference, July.

Skedinger, P. (2010), *Employment Protection Legislation: Evolution, Effects, Winners and Losers*, Cheltenham: Edward Elgar.

Waldfogel, J. (2011), 'Family-friendly policies', στο P. Gregg και J. Wadsworth, *The Labour Market in Winter*, Oxford: Oxford University Press.

Wood, S και L. de Menezes (2011), 'High involvement management, high-performance work systems and well-being', *International Journal of Human Resource Management*, 22(7): 1586–1610.

Wooden, M., D. Warren και R. Drago (2009), 'Working time mismatch and subjective well-being', *British Journal of Industrial Relations*, 47(1): 147–79.

6. Η ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Κρίστιαν Μπιόρνσκοφ⁴²

Εισαγωγή

Η βιβλιογραφία των τελευταίων χρόνων για την ευημερία και την ευτυχία επιτρέπει στους κοινωνικούς επιστήμονες να δώσουν καινούργιες απαντήσεις σε παλιά ερωτήματα. Ένα από τα κυριότερα ερωτήματα αφορά το κατά πόσον οι κρατικές δραστηριότητες είναι υπό μian έννοια «καλές». Αντί να ορίζει την αξία συγκεκριμένων αποτελεσμάτων με βάση κάποια θεωρητική ή ιδεολογική μετρική, η συγκεκριμένη βιβλιογραφία στηρίζεται σε αξιολογήσεις των ίδιων των ατόμων για τις ζωές τους. Στον βαθμό που τέτοιες αξιολογήσεις είναι συγκρίσιμες μεταξύ των χωρών, η χρήση απαντήσεων από έρευνες ικανοποίησης και ευημερίας σημαίνει ότι δεν χρειάζεται να γνωρίζει κανείς ευθέως τίποτα για τις προτιμήσεις και τις αξίες των συμμετεχόντων αναφορικά με το βασικό ερώτημα αυτού του κεφαλαίου: Είναι οι άνθρωποι περισσότερο ή λιγότερο ικανοποιημένοι από τις ζωές τους στις χώρες όπου το κράτος «κάνει περισσότερα»;⁴³

Για χρόνια, η τυπική υπόθεση εργασίας στα οικονομικά και στην πολιτική επιστήμη ήταν ότι οι πολιτικοί και οι κυβερνήσεις είναι καλοπροαίρετοι και παρέχουν δημόσια αγαθά και λύσεις στις ατέλειες της αγοράς με έναν τρόπο βέλτιστων πρακτικών. Λογικά, όποια κρατική δαπάνη ή ρύθμιση παρατηρούσε κανείς, θα ήταν προς όφελος του πληθυσμού. Επιπροσθέτως, τα κλασικά οικονομικά της ευημερίας υπέθεταν ότι η ευημερία αυξάνεται όσο αυξάνεται η κατανάλωση, αλλά σε φθίνοντα ρυθμό. Ως τέτοια, η αναδιανομή από πολίτες με μικρό οριακό όφελος από την κατανάλωση –οι σχετικά πλούσιοι– σε αυτούς με οριακό όφελος υψηλότερο από το διάμεσο –οι σχετικά φτωχοί– θα συνέβαλλε θετικά στη συνολική εθνική ευημερία. Αυτή η συλλογιστική, γνωστή από τη δεκαετία του '40 ως το «Επιχείρημα Λέρνερ», από τον σοσιαλιστή οικονομολόγο Άμπα Λέρνερ [Abba Lerner], παραμένει κεντρική στο επιχείρημα που διατυπώνουν πολλοί σύγχρονοι σχολιαστές (Lerner, 1944). Ο ισχυρισμός τους είναι ότι η αυξανόμενη αναδιανομή οδηγεί σε αύξηση της εθνικής μέσης ευημερίας, αφού η μείωση της ευημερίας των σχετικά πλούσιων

42 Ευχαριστώ τον Νίκλας Μπέργγκρεν [Niclas Berggren] και έναν ανώνυμο κριτή για σχόλια που βελτίωσαν το κεφάλαιο. Όλα τα υπόλοιπα λάθη είναι φυσικά δικά μου.

43 Σημειώστε ότι σε όλο το κεφάλαιο χρησιμοποιώ τις λέξεις ευτυχία, ικανοποίηση και ευημερία ως εναλλάξιμες έννοιες.

που προκαλείται από την αναδιανομή υποτίθεται ότι είναι μικρότερη από το κέρδος σε ευημερία για τους φτωχούς.

Αν πιστέψουμε αυτά τα επιχειρήματα, οι αυξανόμενες κρατικές δαπάνες σε δημόσια αγαθά και οι αναδιανεμητικές πολιτικές, καθώς και η ρύθμιση βασικών αγορών, θα ήταν κατ' ανάγκην ωφέλιμες για την ανθρώπινη ευημερία. Ωστόσο, όλες αυτές οι συστάσεις βασίζονται σε ένα σύνολο υποθέσεων που ήταν καθιερωμένες πριν από την επανάσταση της δημόσιας επιλογής στις κοινωνικές επιστήμες. Αυτές οι υποθέσεις θεωρούσαν ότι οι πολιτικοί είναι καλοπροαίρετοι και κατάλληλα πληροφορημένοι για τις πιθανές συνέπειες των πολιτικών, καθώς και για τις προτιμήσεις του πληθυσμού. Αυτές οι υποθέσεις καταρρίπτονται από την πραγματικότητα.

Η μεγάλη βιβλιογραφία για τη δημόσια επιλογή που αναδύεται από τη δεκαετία του 1960 τεκμηριώνει, γενικά, ότι οι πολιτικοί είναι ιδιοτελείς, ιδεολογικά προκατειλημμένοι και επηρεάζονται από ειδικά συμφέροντα. Η κύρια πρόκληση, συνεπώς, δεν είναι να πληροφορήσουμε τους πολιτικούς για τον ορθό τρόπο δράσης, αλλά να δημιουργήσουμε ένα θεσμικό περιβάλλον, στο οποίο οι πολιτικοί δεν θα είναι πιθανό να λαμβάνουν αποφάσεις με δυσμενείς οικονομικές ή κοινωνικές συνέπειες. Όπως είπε ο Τζέιμς Μάντισον, το ζητούμενο είναι να εφαρμόσουμε «ένα Σύνταγμα για Απατεώνες»: ένα σύνολο αποτελεσματικών κανόνων που δεν θα επιτρέπουν στους πολιτικούς να προκαλούν βλάβη, είτε είναι καλοπροαίρετοι είτε όχι (Brennan και Buchanan, 1983). Καθώς όλα τα Συντάγματα –γραφτά ή εθιμικά– υπολείπονται αυτού του στόχου, δεν μπορεί κανείς να θεωρεί αυτομάτως δεδομένο ότι οι πολιτικές αποφάσεις για κρατικές παρεμβάσεις και δημόσιες δαπάνες πρέπει να έχουν, ή πόσο μάλλον έχουν στην πράξη, θετικές συνέπειες για την ευημερία του πληθυσμού. Μία πιο ρεαλιστική απεικόνιση της πολιτικής θα έτεινε να οδηγήσει κάποιον στο αντίθετο αποτέλεσμα.

Αντιθέτως, μια λογική, συνεπειοκρατική απαίτηση για όποιον υποστηρίζει την αύξηση του μεγέθους και του εύρους των κρατικών δραστηριοτήτων –περισσότερες παρεμβάσεις, πιο ενεργή πολιτική, υψηλότερη ή προοδευτικότερη φορολόγηση– πρέπει να είναι η τεκμηρίωση του ισχυρισμού ότι το συνολικό μέγεθος του κράτους συσχετίζεται θετικά με την εθνική μέση ευημερία. Το κατά πόσον υπάρχουν επιδράσεις –θετικές ή αρνητικές– και κατά πόσον η κυβερνητική πολιτική επηρεάζει άλλα στοιχεία που οδηγούν σε διαφορές στην ευημερία, είναι τα ερωτήματα που ερευνώνται σε αυτό το κεφάλαιο.

Όπως αναλύεται πιο κάτω, η γενική απάντηση είναι «όχι» – η αυξημένη κρατική παρέμβαση δεν συνδέεται θετικά με αυξήσεις στην ευημερία.

Κρατική ικανότητα και κίνητρα

Όταν εξετάζει κανείς τη συμπεριφορά του κράτους, πρέπει να κάνει δύο ερωτήσεις: 1) Είναι η κυβέρνηση ικανή να παρέχει τη «σωστή» ποσότητα και έκταση δημόσιων αγαθών και αναδιανομής (αν υπάρχει); και 2) Έχει το κράτος τα κίνητρα για να το κάνει;

Μία σιωπηρή παραδοχή στις πιο πολλές προτάσεις ενεργής πολιτικής που προέρχεται από τους ακαδημαϊκούς της ευτυχίας, φαίνεται να είναι ότι το κράτος είναι επαρκώς ενημερωμένο για την κατανομή των προτιμήσεων στον πληθυσμό. Με άλλα λόγια, το κράτος ξέρει τι θέλει ο λαός. Αυτή η παραδοχή είναι ασύμβατη με την πολυπλοκότητα κάθε σύγχρονης κοινωνίας, αφού οι πολιτικοί του πραγματικού κόσμου αντιμετωπίζουν ένα τεράστιο χαγιεκιανό πρόβλημα πληροφόρησης (Hayek, 1960). Σε μικρές, τοπικές κοινωνίες, οι κυβερνώντες μπορεί να έχουν επαρκή γνώση ώστε να κατευθύνουν τις πολιτικές σε αυτούς που έχουν πραγματική ανάγκη ή σε ομάδες με συγκεκριμένες προτιμήσεις. Όμως, σε έστω λίγο μεγαλύτερες κοινωνίες καθίσταται αδύνατον να γνωρίζουν αρκετά για τις προτιμήσεις και τις ανάγκες του πληθυσμού ώστε να κατευθύνουν ακριβώς τις πολιτικές με τέτοιο τρόπο. Αντ' αυτού, οι πολιτικοί πρέπει να βασίζονται σε αυτό που προτιμάει ο τυπικός ή μέσος άνθρωπος.

Όμως, ακόμη και αν οι πολιτικοί γνώριζαν τις προτιμήσεις του μέσου ψηφοφόρου κατά προσέγγιση, θα αντιμετώπιζαν και πάλι πρόβλημα ανομοιογένειας: παρ' ότι το κράτος θα ήταν ίσως ικανό να παρέχει την ορθή ποσότητα δημόσιων αγαθών στον μέσο ψηφοφόρο, ένα μεγάλο ποσοστό των ανθρώπων θα έκρινε ότι κάποια δημόσια αγαθά παρέχονται σε υπερβολικό βαθμό και ένα άλλο ποσοστό θα έβρισκε ότι παρέχονται σε ελλειπή βαθμό. Κατά συνέπεια, οι περισσότεροι άνθρωποι θα πλήρωναν λάθος ποσά φόρων για την παροχή δημόσιων αγαθών που κατευθύνονται απλώς στον μέσο ψηφοφόρο. Θα πλήρωναν όχι μόνο για το λάθος επίπεδο δημόσιων αγαθών, αλλά και για το λάθος μείγμα.

Ένα δεύτερο πρόβλημα είναι το πώς λαμβάνονται οι αποφάσεις στην πολιτική. Οι δικτατορίες, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, μπορούν να εστιάζουν τις πολιτικές στην ικανοποίηση των επιθυμιών σχετικά μικρών ελίτ, ενώ παρέχουν αρκετή τάξη και αρκετά δημόσια αγαθά για να αποτρέπουν την κοινωνική αναταραχή. Επί της αρχής, οι δημοκρατίες θα έπρεπε να διαφέρουν και να παρέχουν ένα ευρύτερο σύνολο απαραίτητων δημόσιων αγαθών σύμφωνα με τις ανάγκες και τις προτιμήσεις του πληθυσμού. Ωστόσο, λόγω προβλημάτων πληροφόρησης, μπορεί να είναι απαγορευτικά δύσκολο να μπορούν να το πράξουν. Επιπλέον, οι πολιτικοί συχνά έχουν κίνητρα

που χειροτερεύουν το πρόβλημα και υπονομεύουν την προθυμία τους να προσπαθήσουν.

Ο Τάλοκ [Tullock] (1981) παρείχε μια γνωστή εξήγηση του γιατί οι δημοκρατίες τείνουν να λαμβάνουν σταθερές αποφάσεις, η οποία βασίζεται στην αλληλοϋποστήριξη. Αυτή η εξήγηση παρέχει επίσης έναν διαισθητικό λόγο που εξηγεί γιατί οι δημοκρατίες μπορεί να λαμβάνουν πάρα πολλές αποφάσεις με πολύ υψηλό κόστος για τους ψηφοφόρους, και κατά συνέπεια γιατί οι κρατικές δαπάνες πάνω από το επίπεδο του «κράτους νυχτοφύλακα» μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να είναι επιζήμιες για την εθνική ευημερία. Ο Τάλοκ συνειδητοποίησε ότι για να πετύχει κανείς τη λήψη αποφάσεων που τις στηρίζει η πλειοψηφία και δεν μην είναι πιθανό να ανατραπούν από την επόμενη κυβέρνηση, πρέπει να συνδυάσει την υποστήριξη για διαφορετικές πολιτικές προτάσεις έτσι ώστε όλες οι ομάδες να ψηφίσουν το συνδυασμένο πακέτο. Αυτό συνεπάγεται ότι σχετικά μικρές ομάδες, όλες με τις δικές τους προτιμήσεις ως προς τις δαπάνες, μπορούν να προωθήσουν την ατζέντα τους στη βουλή παρ' όλο που, μεμονωμένα, αυτές οι πολιτικές μπορεί να είναι επιζήμιες για την πλειοψηφία του πληθυσμού. Η ανάγκη να επιτευχθεί πλειοψηφία συνεπάγεται έτσι ότι η συνολική δαπάνη είναι πιθανό να είναι μεγαλύτερη από εκείνη που επιθυμεί το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και ότι η δομή των δαπανών δεν θα αντανakλά τις προτιμήσεις του. Αντιθέτως, οι δαπάνες θα αντανakλούν τις προτιμήσεις των ομάδων που έχουν πολιτική επιρροή και που είναι πιο πιθανό να είναι καθοριστικές στις πολιτικές διαπραγματεύσεις.

Περαιτέρω προβλήματα επίσης δείχνουν προς την κατεύθυνση των υπερβολικών δαπανών που θα μείωναν επί της ουσίας την ευημερία του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού. Οι πολιτικοί που αποφασίζουν για τις κρατικές δαπάνες μπορεί να υποστηριχθεί ότι εκμεταλλεύονται το εισόδημα των ψηφοφόρων ως δημοσιονομικό κοινό, καθώς οι υπερβολικές δαπάνες σήμερα μπορούν να καλυφθούν με υπερβολικούς φόρους αύριο (Mueller, 2003). Αυτές οι δαπάνες δεν συμβάλλουν στην ευημερία και μπορεί μάλιστα να τη μειώνουν, αφού οι ψηφοφόροι παραδίδουν τον έλεγχο του ατομικού τους εισοδήματος. Κλασσικές πλέον μελέτες επίσης τεκμηριώνουν ότι οι δαπάνες μπορεί να είναι πολύ υψηλές εξαιτίας της αλληλοϋποστήριξης των πολιτικών, των προτιμήσεών τους για «ορατά» κυβερνητικά έργα και των δραστηριοτήτων άσκησης πίεσης από τα ειδικά συμφέροντα (Tullock, 1959, 1981· Olson, 1965). Παρομοίως, όσο το κράτος μεγαλώνει, τόσο μεγαλώνει και η εξουσία μιας γραφειοκρατικής ελίτ με κίνητρα να μεγιστοποιήσει τους προϋπολογισμούς, το προσωπικό της ή και τα δύο (Niskanen, 1971). Καθώς

μεγαλώνουν οι γραφειοκρατίες, ο έλεγχός τους καταναλώνει περισσότερους πόρους, έτσι ώστε ένα αυξανόμενο κράτος να πυροδοτεί αυτομάτως δυσανάλογα υψηλότερες δαπάνες (Mueller, 2003).

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η δημοκρατία επιτρέπει στους ψηφοφόρους να ελέγχουν τους πολιτικούς καλύτερα, κάτι που θα εξουδετέρωνε τις τάσεις για υπερβολικό κράτος. Η βιβλιογραφία της δημόσιας επιλογής επίσης τεκμηριώνει, ωστόσο, ότι η συμπεριφορά των πολιτικών που σκοπεύουν να επανεκλεγούν συμβάλλει στις υπερβολικές δαπάνες και στην κακή κατανομή των πόρων, που διευκολύνονται από μια μεγάλη μερίδα ψηφοφόρων που έχουν «ορθολογική άγνοια» (Downs, 1957). Οι πολιτικοί που προσπαθούν να κερδίσουν τις εκλογές έχουν ισχυρά κίνητρα να φανούν ότι «κάνουν κάτι» για συγκεκριμένες ομάδες στην κοινωνία. Έτσι, η επιδότηση σημαντικών ομάδων ψηφοφόρων ή ειδικών συμφερόντων προκαλεί υπερβολικές δαπάνες καθώς και πρόσθετες δαπάνες που κατανέμονται σε σκοπούς άλλους από την παροχή ωφέλιμων δημόσιων αγαθών. Γενικά, η θεωρία της δημόσιας επιλογής και τα οικονομικά της πληροφόρησης της αυστριακής σχολής προβλέπουν κατηγορηματικά ότι οι κρατικές δαπάνες και άλλες δράσεις θα είναι είτε άσχετες είτε ευθέως επιζήμιες για την ευημερία, όταν είναι πάνω από ένα απολύτως απαραίτητο επίπεδο.

Κύριοι καθοριστικοί παράγοντες της εθνικής ευτυχίας

Όταν έρχεται αντιμέτωπη η θεωρία με τον πραγματικό κόσμο, η πρώτη ερώτηση που κάνει κανείς αφορά τους παράγοντες που καθορίζουν τις διαφορές στα επίπεδα της ευημερίας μεταξύ κρατών. Μια αυξανόμενη βιβλιογραφία έχει ερευνήσει έναν μεγάλο αριθμό διαφορετικών παραγόντων αλλά βρήκε σχετικά λίγους που να συνδέονται ισχυρά με την ευημερία· οι Bjornskov κ.ά. (2008a), Frey (2008) και Dolan κ.ά. (2008) μας παρέχουν κάποιες πρόσφατες έρευνες. Ένας αριθμός από αυτούς τους παράγοντες βρίσκονται, επί της αρχής, στον έλεγχο του κράτους, εν μέρει τουλάχιστον, και άρα συνιστούν αντικείμενο πολιτικής επιρροής.

Οι περισσότερες έρευνες βρίσκουν, όχι απροσδόκητα, ότι η ανεργία σχετίζεται με χαμηλότερα επίπεδα ευημερίας. Μια σειρά άλλων οικονομικών χαρακτηριστικών σχετίζονται θετικά με την ευημερία: το πόσο ανοιχτό είναι το εμπόριο· μέτρα του επενδυτικού κλίματος· η ποιότητα και η περιορισμένη έκταση των ρυθμίσεων. Όλα αυτά επηρεάζουν το πώς αξιολογούν οι άνθρωποι τη ζωή τους. Όπως σκιαγραφείται στο επόμενο κεφάλαιο, ωστόσο, η κατεύθυνση στην οποία οι κυβερνήσεις επηρεάζουν συνήθως αυτούς τους παράγοντες δεν είναι συνεπής με την ευημερία του πληθυσμού.

Μία άλλη κύρια επιρροή είναι η συνολική ποιότητα των τυπικών θεσμών, που ορίζεται ως ο βαθμός αμεροληψίας και αποτελεσματικότητας των νομικών συστημάτων, της αστυνομίας και της δημόσιας γραφειοκρατίας, μαζί με το πόσο δημοκρατικά και χωρίς αποκλεισμούς είναι τα πολιτικά συστήματα. Οι νομικοί θεσμοί που προστατεύουν τη ζωή και την περιουσία των πολιτών τείνουν να ενδιαφέρουν όλα τα κράτη, ενώ εκείνα που είναι αρκετά πλούσια ώστε να έχουν ξεπεράσει τα προβλήματα της βαθιάς φτώχειας αποκομίζουν επίσης κέρδη για την ευημερία με την εισαγωγή της δημοκρατίας (βλ. Helliwell και Huang, 2008· Bjornskov κ.ά, 2010). Επιπλέον, μια σειρά αυτών που συχνά αποκαλούνται «άτυποι θεσμοί», επηρεάζει την ευημερία. Μεταξύ αυτών των παραγόντων είναι η γενικευμένη εμπιστοσύνη στους άλλους, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και οι δραστηριότητες των δικτύων (Bjornskov κ.ά, 2008α· Helliwell, 2006).⁴⁴

Παρ' όλο που προηγούμενες μελέτες έδειχναν ότι αυτοί οι παράγοντες ήταν αντικείμενο κρατικής πολιτικής, πιο πρόσφατες μελέτες δείχνουν ότι οι πιο ισχυροί καθοριστικοί παράγοντες ευτυχίας –η εμπιστοσύνη και η θρησκευτική πίστη– δεν επηρεάζονται από την κρατική πολιτική. Επίσης, οι πιο αποτελεσματικοί θεσμοί δικαίου τείνουν να είναι πολιτικά ανεξάρτητοι, κάτι που έγινε απολύτως σαφές με τη βρετανική ανάπτυξη μετά την Ένδοξη Επανάσταση του 1689. Η εξαίρεση στον κανόνα φαίνεται να είναι οι δραματικές ολοκληρωτικές αλλαγές, όπως είναι ξεκάθαρα ορατό στις πρώην κομμουνιστικές χώρες. Πρακτικά, όλες οι μελέτες αναγνωρίζουν την ύπαρξη κομμουνιστικού παρελθόντος ως μία από τις πιο στιβαρές και ισχυρές αρνητικές επιρροές στην εθνική ευημερία (Hayo, 2007· Dolan κ.ά., 2008). Δεκαετίες κατευθυνόμενης οικονομίας όχι μόνο μείωσαν τα επίπεδα εμπιστοσύνης και άφησαν τις χώρες φτωχότερες και με ανεπαρκείς νομικούς και ρυθμιστικούς θεσμούς, αλλά είχαν και άμεσα αποτελέσματα στον πληθυσμό. Η σύγκριση χωρών με παρόμοιο τρέχον αντικειμενικό βιοτικό επίπεδο, αλλά με ή χωρίς κομμουνιστικό παρελθόν, αποκαλύπτει ένα έλλειμμα ευημερίας σε πρώην κομμουνιστικές χώρες μεταξύ μισού και ενός βαθμού σε κλίμακα των δέκα (Bjornskov κ.ά., 2008α, 2010). Προφανώς, η κομμουνιστική εμπειρία δείχνει τα όρια της κρατικής παρέμβασης, προτού υπονομεύσει σοβαρά την ευημερία.

Ωστόσο, δύο ζητήματα αμφισβητήθηκαν από την αρχή αυτής της βιβλιογραφίας. Το πρώτο ήταν εάν τα υψηλότερα μέσα εισοδήματα

⁴⁴ Ενώ η πρόσφατη έρευνα βρίσκει ξεκάθαρα ότι αυτοί οι παράγοντες συμβάλλουν στην ευημερία, δεν μπορεί κανείς να απορρίψει το συμπέρασμα ότι η ευημερία επίσης επηρεάζει την εμπιστοσύνη και την εθελοντική δραστηριότητα δικτύου. Αυτή η δυναμική ανατροφοδότηση συμβαίνει, ωστόσο, χωρίς κρατική παρέμβαση. Η κομμουνιστική εμπειρία υποδεικνύει ότι η άμεση κρατική εμπλοκή μπορεί να υπονομεύσει τους δεσμούς μεταξύ εμπιστοσύνης, δικτύων και ευημερίας.

συνδέονται με μεγαλύτερη υποκειμενική ευημερία. Το δεύτερο ήταν εάν η αύξηση της κρατικής εμπλοκής στην οικονομία κάνει θετική διαφορά. Ένας σημαντικός περιορισμός όταν συζητάμε αυτά τα θέματα, ωστόσο, είναι ότι η κύρια επιρροή των αντικειμενικών υλικών βελτιώσεων στην υποκειμενική ευημερία περιορίζεται συνήθως σε δύο με τρία χρόνια, μετά από τα οποία οι άνθρωποι έχουν προσαρμόσει τις βλέψεις τους τόσο ώστε να εξουδετερώνουν τις επιδράσεις των περισσότερων θετικών απροσδόκπτων αλλαγών (Frey και Stutzer, 2004· Stutzer, 2004· Bjornskov κ.ά., 2008a).

Επί της αρχής, η ισχυρή επεκτατική δημοσιονομική πολιτική θα μπορούσε προσωρινά να αυξήσει τα επίπεδα ευτυχίας, αλλά να έχει το αντίθετο αποτέλεσμα μακροπρόθεσμα, καθώς οι πολίτες ανακαλύπτουν τη δημοσιονομική ψευδαίσθηση. Στη συνέχεια, ωστόσο, τίθεται σε ισχύ το μακροπρόθεσμο όριο στη θετική επίπτωση των κρατικών παρεμβάσεων. Πού βρίσκεται αυτό το όριο, είναι ένα βασικό ερώτημα από την αρχή των μελετών ευτυχίας. Μία από τις πρώτες μελέτες που έθεσε ευθέως αυτό το ερώτημα ήταν του Veenhoven (2000), η οποία δεν βρήκε καμία σύνδεση ανάμεσα στο μέγεθος και το εύρος του κράτους πρόνοιας, και τη μέση ευημερία. Ο Veenhoven απέρριψε επίσης την ιδέα ότι τα κράτη πρόνοιας μειώνουν με κάποιον τρόπο την ανισότητα στην ευημερία. Άλλες μελέτες είναι ακόμη πιο αρνητικές.

Οι Bjornskov κ.ά. (2007) δοκιμάζουν την επιρροή τριών τύπων κρατικών δαπανών στην ευτυχία: επενδύσεις κεφαλαίου, συνολικές δαπάνες και τελική κατανάλωση (όλες οι δαπάνες πλην των μεταβιβάσεων). Σε σύγκριση 74 χωρών, βρίσκουν ότι η κρατική τελική κατανάλωση επηρεάζει αρνητικά τα επίπεδα ευτυχίας και ότι η αρνητική επιρροή εμφανίζεται ανεξαρτήτως του πόσο αποτελεσματική είναι η κρατική γραφειοκρατία ή πόσο δημοκρατική είναι η χώρα. Οι συγγραφείς παραδόξως, βρίσκουν επίσης ότι οι αριστεροί και οι κεντρώοι ψηφοφόροι επηρεάζονται πιο αρνητικά από τις κρατικές δαπάνες. Τα αποτελέσματα στο Bjornskov κ.ά. (ό.π.) δείχνουν ότι μία αύξηση των κρατικών δαπανών κατά ένα τρίτο περίπου, που αντιστοιχεί στη διαφορά δαπανών ανάμεσα στη Γαλλία και την πιο συνετή Γερμανία, θα προκαλούσε άμεση μείωση της ευτυχίας τριών εκατοσטיαίων μονάδων, χοντρικά 5-6 τοις εκατό.

Οι ίδιοι συγγραφείς, σε μια διαφορετικού σχεδιασμού έρευνα, αναπαράγουν αυτό το αποτέλεσμα σε μια σύγκριση 90.000 ατόμων από όλον τον κόσμο (Bjornskov κ.ά., 2008a). Εκτός από την υποστήριξη των προηγούμενων αποτελεσμάτων, τεκμηριώνουν ότι όταν εστιάζει στο φτωχότερο ένα τρίτο των εθνικών πληθυσμών, η κρατική τελική κατανάλωση είναι ένας στατιστικά σημαντικός και πολύ

αρνητικός παράγοντας ευτυχίας, ενώ η ευτυχία του πλουσιότερου ενός τρίτου του πληθυσμού δεν σχετίζεται τόσο ξεκάθαρα με το μέγεθος του κράτους. Στις συγκρίσεις ατόμων σε όλον τον κόσμο, οι Bjornskov κ.ά. βρίσκουν ότι η αύξηση των κρατικών δαπανών κατά 10% μειώνει την υποκειμενική ευημερία των πολιτών στο φτωχότερο ένα τρίτο του πληθυσμού κατά 1-1,5%. Τα αποτελέσματά τους δείχνουν επίσης ότι ενώ οι δεξιοί ψηφοφόροι επηρεάζονται μέχρι και δύο φορές περισσότερο από τους αριστερούς ψηφοφόρους, η ύπαρξη δεξιάς κυβέρνησης, ελαφρύνει, σε κάποιο σημείο, το αρνητικό αποτέλεσμα. Προφανώς η υπερβολική κρατική παρέμβαση βλάπτει κυρίως την ευτυχία των φτωχότερων τμημάτων της κοινωνίας, χωρίς να ωφελεί ούτε τους πλουσιότερους.

Ένα σχετικό θέμα είναι το πόσο μακριά από τους ψηφοφόρους λαμβάνονται οι αποφάσεις, δηλαδή πόσο συγκεντρωτικό είναι το κράτος. Ο Frey (2008) θεωρεί ότι η αποκεντρωμένη λήψη αποφάσεων σχετίζεται άμεσα με την ευτυχία, αφού δημιουργεί «διαδικαστική χρησιμότητα» (δηλαδή οι άνθρωποι εκτιμούν την επιρροή αυτή καθ' εαυτή). Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο η αποκέντρωση θα μπορούσε να επηρεάσει την ευτυχία, και ιδίως μέσω της επιρροής των κυβερνητικών αποφάσεων στην ευτυχία, προέρχεται από τα οικονομικά της πληροφορίας του Χάγιεκ.

Ο Χάγιεκ [Hayek] (1960) ισχυρίστηκε ότι, προκειμένου οι κρατικές παρεμβάσεις να ωφελήσουν τον λαό, τα κράτη θα χρειάζονταν πρόσβαση σε έναν μεγάλο αριθμό συγκεκριμένων πληροφοριών. Όχι μόνο θα έπρεπε να γνωρίζουν τον τρόπο που λειτουργεί η οικονομία, αλλά επίσης τις πραγματικές προτιμήσεις του πληθυσμού και την κατανομή αυτών των προτιμήσεων. Αν οι ομοιόμορφες πολιτικές εφαρμόζονται για να ταιριάζουν στις προτιμήσεις του μέσου ψηφοφόρου, για παράδειγμα, μπορεί να είναι ακατάλληλες για το μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού με προτιμήσεις για περισσότερα ή λιγότερα από αυτά που υποτίθεται ότι παρέχει η πολιτική. Επιπλέον, τέτοιες πολιτικές πρέπει να χρηματοδοτηθούν κι έτσι συνεπάγονται κόστη ευκαιρίας. Αυτά τα προβλήματα τείνουν να γίνονται μικρότερα όσο πιο κοντά στους ψηφοφόρους λαμβάνονται οι πολιτικές αποφάσεις (Mueller, 2003). Με αποκεντρωμένη λήψη αποφάσεων, είναι πιθανότερη η συλλογή λεπτομερών πληροφοριών για τις προτιμήσεις των ψηφοφόρων και το κόστος των πολιτικών, ενώ μπορούν να αντιμετωπιστούν ειδικά προβλήματα τα οποία βρίσκονται έξω από το εύρος αποτελεσματικότητας των εθνικών πολιτικών. Θα μπορούσε επομένως κανείς να περιμένει ότι τα κόστη (οφέλη) των κρατικών δαπανών και παρεμβάσεων είναι μεγαλύτερα με περισσότερη (λιγότερη) συγκεντρωτική εξουσία λήψης αποφάσεων.

Μία από τις λίγες μελέτες που διακρίνει τη συγκεντρωτική από την αποκεντρωμένη λήψη αποφάσεων, των Bjornskov κ.ά. (2008b: 150), συμπεραίνει ότι: «Η τοπική αυτονομία, ωστόσο, αυξάνει την ευημερία μόνο στον βαθμό που εξουδετερώνει τις επιζήμιες συνέπειες του δημόσιου τομέα». Με άλλα λόγια, οι αποκεντρωμένες κυβερνήσεις είναι πιθανό να λαμβάνουν αποφάσεις και να εφαρμόζουν πολιτικές που είναι, κατά μέσο όρο, ουδέτερες ως προς την ευημερία των πολιτών τους. Η συγκεντρωτική λήψη αποφάσεων, από την άλλη, κάνει πιθανή την αύξηση του μεγέθους και της έκτασης του δημόσιου τομέα σε βαθμό που να είναι σημαντικά επιβλαβής για την ευημερία (βλ. Frey, 2008).

Το άλλο βασικό ερώτημα είναι το κατά πόσον η οικονομική ανάπτυξη αυξάνει την εθνική ευημερία. Αυτό το θέμα καλύπτεται από τους Σακς, Στήβενσον και Γούλφερς (σε αυτόν τον τόμο), που δείχνουν ότι η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί σε υψηλότερη υποκειμενική ευημερία μακροπρόθεσμα. Ένας από τους κύριους οδηγούς της μεγέθυνσης, η οικονομική παγκοσμιοποίηση, επίσης δημιουργεί υψηλότερα επίπεδα υποκειμενικής ευημερίας, πέρα και πάνω από την επιρροή που έχει στην ανάπτυξη (βλ. Bjornskov κ.ά., 2008a, Tsai, 2009).

Σε υποκειμενικό επίπεδο, οι άνθρωποι έχουν την τάση να συνηθίζουν στο να είναι πλουσιότεροι –τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό– όταν ο εθνικός πλούτος έχει φτάσει σε ένα σχετικά μέτριο επίπεδο. Παρομοίως, οι περισσότεροι άνθρωποι προσαρμόζουν τις προσδοκίες τους κάπως προς τα κάτω όταν είναι συνεχώς απογοητευμένοι (Stutzer, 2004· Dolan κ.ά., 2008). Ως τέτοιες, οι μειώσεις στην ιδιωτική κατανάλωση που προκαλεί η υψηλότερη φορολογία για τη χρηματοδότηση των κρατικών δαπανών μπορεί επί της αρχής να προκαλέσει μόνο παροδική ελάττωση της ευημερίας, έως ότου προσαρμοστούν οι ατομικές προσδοκίες και φιλοδοξίες. Στην πράξη, ωστόσο, ο Di Tella κ.ά. (2003) δείχνουν ότι οι άνθρωποι δεν είναι πιθανό να προσαρμόσουν πλήρως τις προσδοκίες τους. Για αυτό τον λόγο, η οικονομική ανάπτυξη είναι πιθανό να οδηγήσει σε μεγαλύτερη ευημερία συνολικά.

Ο δημόσιος τομέας και ο ενεργός ρόλος του στην κοινωνία θα μπορούσε έτσι να επιφέρει απώλειες στην ευτυχία μακροπρόθεσμα, λόγω της επίδρασής του στην οικονομική μεγέθυνση. Οι ακτιβιστικές κυβερνητικές πολιτικές και ένας αυξανόμενος δημόσιος τομέας είναι πιθανό να υπονομεύσουν και τη μεγέθυνση και την παγκοσμιοποίηση (πχ Fölster και Henrekson, 2001· Bergh και Henrekson, 2011), και έτσι να καθυστερήσουν την ήδη αργή πορεία προς μεγαλύτερη ευημερία. Με αυτό το δεδομένο, το φαινομενικά δημοφιλές επιχείρημα υπέρ της ενεργού κρατικής εμπλοκής στην αύξηση

της ευημερίας φαίνεται άστοχο. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ένας αριθμός μελετών δεν βρήκαν καμία βάση για τον ισχυρισμό ότι οι κρατικές δαπάνες συνδέονται θετικά με την ευτυχία. Αντιθέτως, οι υψηλές κρατικές δαπάνες τείνουν να μειώνουν τη μεγέθυνση και μπορεί επίσης να είναι επιβλαβείς και για άλλους παράγοντες που συμβάλλουν στην ευτυχία.

Επιπλέον, τα δυνητικά θετικά αποτελέσματα των υλικών βελτιώσεων μπορεί να είναι λιγότερο πιθανό να είναι ορατά στην ευημερία των χωρών. Καθώς ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού δίνει απαντήσεις που είναι κοντά στο μέγιστο επίπεδο ευτυχίας στις ερωτήσεις των ερευνών, η αδυναμία να τοποθετήσει κανείς την αξιολόγηση της ευημερίας πιο ψηλά από την κορυφαία κατηγορία του ερωτηματολογίου περιορίζει τις έρευνες στην κορυφή, καθιστώντας έτσι δυσκολότερο να μετρηθούν τα πραγματικά αποτελέσματα των βελτιώσεων στην ομάδα των χωρών που έχουν ήδη υψηλά επίπεδα ευημερίας (βλ. Ormerod και Johns, 2007· Stevenson και Wolfers, 2008). Τα πραγματικά αποτελέσματα των δημοσίων δαπανών στις πλούσιες δημοκρατίες μπορεί έτσι να υποτιμούνται.

Κρατική αναδιανομή

Ένα άλλο χαρακτηριστικό των λεγόμενων σύγχρονων κρατών πρόνοιας είναι ο υψηλός βαθμός αναδιανομής, είτε με απευθείας παροχή ιδιωτικών αγαθών σε είδος είτε μέσω χρηματικών μεταβιβάσεων και προοδευτικής φορολογίας. Και οι δύο τύποι συνεπάγονται ένα μεγαλύτερο δημόσιο, ο πρώτος μέσω πιο άμεσης κρατικής παραγωγής και ο δεύτερος μέσω της μεγαλύτερης φορολογίας. Ωστόσο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι κράτος παρέχει ιδιωτικά αγαθά με πολύ λιγότερο αποδοτικό τρόπο από την ελεύθερη αγορά.

Ανεξαρτήτως του αν το κράτος παρέχει δημόσια αγαθά, αναδιανέμει το εισόδημα ή παρέχει απευθείας ιδιωτικά αγαθά, το μέγεθος της δημόσιας γραφειοκρατίας πιθανότατα θα αυξηθεί, ως κλασικό πρόβλημα του «τρύπιου κουβά»: όποτε το κράτος παρεμβαίνει, μια έμμεση συνέπεια είναι μια απώλεια στη συνολική οικονομική αποδοτικότητα (Okun, 1975). Μια άμεση δοκιμή της ικανότητας του κράτους να ξοδεύει αποτελεσματικά στην αναδιανομή είναι επομένως η διερεύνηση της δυνητικής σχέσης ανάμεσα στο αποτέλεσμα αυτών των δαπανών ή των φόρων –εισοδηματική ανισότητα– και την ευτυχία. Ωστόσο, πρέπει κανείς να είναι προσεκτικός στις αξιολογήσεις: αν η κυβέρνηση εφαρμόζει κάποια πολιτική αναδιανομής, τα δυνητικά αποτελέσματα για την ευημερία πρέπει να μην αντικαθιστούν απλά τις αρνητικές συνέπειες στη συνολική αποδοτικότητα. Οι περισσότερες μελέτες δεν το λαμβάνουν αυτό υπόψη, αλλά

εξετάζουν το άμεσο αποτέλεσμα της αναδιανομής ή των δαπανών στην ευημερία, παραβλέποντας τις συνέπειες για την αποδοτικότητα. Η βιβλιογραφία επομένως ρωτά απλά αν υπάρχει θετική και άμεση σύνδεση ανάμεσα στις πολιτικές αναδιανομής και την ευημερία.

Παρά τους πολυδιαφημισμένους ισχυρισμούς, πχ του Λέαρντ [Layard] (2005), δεν φαίνεται να υπάρχει τέτοια σύνδεση. Για παράδειγμα, η ευρείας κλίμακας εμπειρική άσκηση στο Bjornskov κ.ά. (2008a) δεν βρίσκει καμιά τεκμηρίωση για οποιαδήποτε συσχέτιση ανάμεσα στην εισοδηματική ανισότητα και την ευτυχία· βλ. επίσης και Σνόουντον (σε αυτόν τον τόμο). Το ίδιο ισχύει για την έρευνα των Napier και Jost (2008) που προσεγγίζουν διαφορετικά την ανάλυση των συνεπειών της εισοδηματικής ανισότητας στη ευημερία στις ΗΠΑ. Τα αποτελέσματά τους δείχνουν ότι η ανισότητα επηρεάζει μόνο όσους τοποθετούνται στα άκρα της κλίμακας αριστερά-δεξιά. Τα αποτελέσματα, ωστόσο, είναι τέτοια, που τα οφέλη από την αναδιανομή για πολύ αριστερούς ερωτώμενους αντισταθμίζονται πλήρως από τις απώλειες στην ευημερία των πολύ δεξιών ερωτώμενων. Οι Schwarze και Härpfer (2007) συμπεραίνουν ότι η αναδιανομή στα κρατίδια της Γερμανίας είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ασήμαντη, ενώ μπορεί και να μειώνει την ευημερία της μεσαίας τάξης. Ενώ η αναδιανομή για τους σχετικά φτωχούς Γερμανούς δεν έχει θετικά αποτελέσματα και το κόστος της αναδιανομής φαίνεται αμελητέο για τους σχετικά πλούσιους, το πραγματικό οικονομικό κόστος της αναδιανομής φαίνεται να βαρύνει τη μεσαία τάξη.

Σε πιο θεμελιώδες επίπεδο, εξετάζοντας τη βάση της δημοφιλούς σύνδεσης αναδιανομής -ευημερίας -το επιχείρημα Λέρνερ- οι Cullis κ.ά. βρίσκουν ότι δεν υπάρχουν καθόλου αισθητές μειούμενες αποδόσεις για τα εισοδήματα στην ευημερία. Με άλλα λόγια, ενώ η βάση της ιδέας ότι η αναδιανομή οδηγεί σε αυξημένη μέση ευημερία είναι ότι το εισόδημα μετράει περισσότερο για τους σχετικά φτωχούς, αυτό δεν φαίνεται να ισχύει. Ως τέτοιες, οι μόνες πιθανές επιπτώσεις της αναδιανομής θα ήταν οι απώλειες από τον τρύπιο κουβά: τα γραφειοκρατικά κόστη της αναδιανομής του εισοδήματος.

Συμπεράσματα

Αυτό που φαίνεται ότι αποτελεί το αδιαμφισβήτητο συμπέρασμα που βγάζει κανείς από το νηφάλιο, επιστημονικό μέρος της βιβλιογραφίας της ευημερίας, είναι ότι μεγαλύτερο κράτος δεν συνεπάγεται έναν πιο ευτυχισμένο πληθυσμό. Πράγματι, όταν ένας αυξανόμενος αριθμός κοινωνικών επιστημόνων που διάκεινται ευνοϊκά έναντι των κρατικών παρεμβάσεων επιδίδονται στην έρευνα της ευημερίας και αδυνατούν να βρουν εμπειρικά στοιχεία υπέρ τέτοιων παρεμβά-

σεων, μπορεί κανείς να συμπεράνει με ασφάλεια ότι το περισσότερο ή μεγαλύτερο κράτος δεν συνδέεται με τη μεγαλύτερη ευημερία. Όπως συμπέρανε έντιμα και ενάντια στις πολιτικές του προτιμήσεις ο Ruud Veenhoven δέκα και πλέον χρόνια πριν, τα χαρακτηριστικά των κρατών πρόνοιας ούτε ευημερία δημιουργούν ούτε και κάνουν την κατανομή αυτής της ευημερίας πιο ίση (Veenhoven, 2000). Μια επιπλέον δεκαετία έρευνας έχει επιβεβαιώσει αυτό το συμπέρασμα, παρά τη δημοφιλή άποψη ότι οι κρατικές παρεμβάσεις μπορούν να δημιουργήσουν και δημιουργούν ευτυχία.

Αντιθέτως, η μεγάλη και αναπτυσσόμενη βιβλιογραφία είτε βρίσκει ότι οι κυβερνητικές πολιτικές δεν έχουν καμιά συνέπεια, είτε βρίσκει ότι το μεγάλο κράτος έχει άμεσες αρνητικές επιπτώσεις (βλ. Bjornskov κ.ά., 2008a, 2008b). Ωστόσο, ακόμη και αν δεν υπάρχουν άμεσες επιπτώσεις, υπάρχει λόγος να ανησυχεί κανείς ότι η αύξηση του δημόσιου τομέα και του ενεργού του ρόλου στην κοινωνία θα μπορούσε να προκαλέσει απώλεια ευτυχίας μακροπρόθεσμα. Όπως τεκμηριώνεται από τους Σακς, Στήβενσον και Γούλφερς σε αυτόν τον τόμο, η οικονομική μεγέθυνση οδηγεί μακροπρόθεσμα στην ευτυχία. Παρομοίως, η οικονομική παγκοσμιοποίηση τείνει επίσης να συμβάλλει στην υποκειμενική ευημερία (βλ. Tsai, 2009). Οι ακτιβιστικές κυβερνητικές πολιτικές και ο αυξανόμενος δημόσιος τομέας είναι πιθανό να υπονομεύσουν και τη μεγέθυνση και την παγκοσμιοποίηση (πχ. Fölster and Henrekson, 2001· Bergh και Henrekson, 2011), επιβραδύνοντας έτσι μια ήδη αργή τάση προς περισσότερη ευημερία που μπορεί να είναι δύσκολο να ανιχνευτεί στις πλούσιες χώρες.

Επομένως, το φαινομενικά δημοφιλές επιχείρημα υπέρ ενός ενεργού κράτος που δημιουργεί ευτυχία, στηρίζεται σε πολύ σαθρά θεμέλια. Παρ' όλο που το Ηνωμένο Βασίλειο και άλλες χώρες έχουν αρχίσει να κατευθύνουν τις στατιστικές τους υπηρεσίες στην πληροφόρηση των κυβερνήσεων αναφορικά με το τι να κάνουν, τα στοιχεία δείχνουν ότι οι πρόσθετες δαπάνες στον δημόσιο τομέα είναι, στην καλύτερη περίπτωση, μάλλον σκέτη σπατάλη, όπως αξιολογείται από την ευτυχία των πολιτών. Αντιθέτως, στο ερώτημα τι μπορεί να κάνει το κράτος για σένα σε σχέση με την ευτυχία, η κατάλληλη απάντηση φαίνεται να αποτελεί ηχώ της περίφημης διάλεξης του Άνταμ Σμιθ του 1755: «Ειρήνη, χαλαρή φορολογία και μια ανεκτή απονομή δικαιοσύνης· όλα τα υπόλοιπα έρχονται από τη φυσική πορεία των πραγμάτων» (βλ. Frey and Stutzer, 2000· Bjornskov κ.ά., 2010). Στις παρούσες πολιτικές συνθήκες, ωστόσο, τέτοιες υποσχέσεις δεν φέρνουν πολλές ψήφους. Πολιτικές που συμβάλλουν πραγματικά στη μέση ευτυχία δεν είναι ούτε σέξι ούτε πιθανό να προσελκύσουν περισσότερες ψήφους.

Παραπομπές

Bergh, A. και M. Henrekson (2011), 'Government size and growth: a survey and interpretation of the evidence', *Journal of Economic Surveys*, προς δημοσίευση.

Bjørnskov, C., A. Dreher και J. A. V. Fischer (2007), 'The bigger the better? Evidence of the effect of government size on life satisfaction around the world', *Public Choice*, 130: 267–92.

Bjørnskov, C., A. Dreher και J. A. V. Fischer (2008a), 'Cross- country determinants of life satisfaction: exploring different determinants across groups in society', *Social Choice and Welfare*, 30: 119–73.

Bjørnskov, C., A. Dreher και J. A. V. Fischer (2008b), 'On decentralization and life satisfaction', *Economics Letters*, 99: 147–51.

Bjørnskov, C., A. Dreher και J. A. V. Fischer (2010), 'Formal institutions and subjective wellbeing: revisiting the cross- country evidence', *European Journal of Political Economy*, 26: 419–30.

Brennan, G. και J. M. Buchanan (1983), 'Predictive power and the choice among regimes', *Economic Journal*, 93: 89–105.

Cullis, J., J. Hudson και P. Jones (2011), 'A different rationale for redistribution: pursuit of happiness in the European Union', *Journal of Happiness Studies*, 12: 323–41.

Di Tella, R., R. J. MacCulloch και A. J. Oswald (2003), 'The macroeconomics of happiness', *Review of Economics and Statistics*, 85: 809–27.

Dolan, P., T. Peasgood και M. White (2008), 'Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being', *Journal of Economic Psychology*, 29: 94–122.

Downs, A. (1957), *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper.

136 Fölster, S. και M. Henrekson (2001), 'Growth effects of government expenditure and taxation in rich countries', *European Economic Review*, 45: 1501–20.

Frey, B. S. (2008), *Happiness: A Revolution in Economics*, Cambridge, MA: MIT Press.

Frey, B. S. και A. Stutzer (2000), 'Maximizing happiness?', *German Economic Review*, 1: 145–67.

Frey, B. και A. Stutzer (2004), 'Reported subjective well-being: a challenge for economic theory and economic policy', *Schmollers Jahrbuch*, 124(2): 191–231.

Hayek, F. A. (1960), *The Constitution of Liberty*, Chicago, IL: University of Chicago Press.

Hayo, B. (2007), 'Happiness in transition: an empirical study of eastern Europe', *Economic Systems*, 31: 204–21.

Helliwell, J. F. (2006), 'Well-being, social capital, and public sector; what's new?', *Economic Journal*, 116: C34–C45.

Helliwell, J. F. και H. Huang (2008), 'How's your government? International evidence linking good government and well-being', *British Journal of Political Science*, 38: 595–619.

Layard, R. (2005), *Happiness: Lessons from a new science*, London: Penguin.

Lerner, A. P. (1944), *The Economics of Control: Principles of Welfare Economics*, New York: Macmillan.

Mueller, D. C. (2003), *Public Choice III*, Cambridge: Cambridge University Press.

Napier, J. L. και J. T. Jost (2008), 'Why are some conservatives happier than liberals?', *Psychological Science*, 19: 565–72.

Niskanen, W. A. (1971), *Bureaucracy and Representative Government*, Chicago, IL: Aldine Atherton.

Okun, A. M. (1975), *Equality and Efficiency: The Big Tradeoff*, Washington, DC: Brookings Institution.

Olson, M. (1965), *The Logic of Collective Action*, Boston, MA: Harvard University Press.

Ormerod, P. και H. Johns (2007), 'Against happiness', *Prospect Magazine*, 133, April.

Schwarze, J. και M. Härpfer (2007), 'Are people inequality averse, and do they prefer redistribution by the state? Evidence from German longitudinal data on life satisfaction', *Journal of SocioEconomics*, 36: 233–49.

Stevenson, B. και J. Wolfers (2008), 'Economic growth and subjective well-being: reassessing the Easterlin Paradox', *Brookings Papers on Economic Activity*, 1: 1–87.

Stutzer, A. (2004), 'The role of income aspirations in individual happiness', *Journal of Economic Behavior and Organization*, 54: 89–109.

Tsai, M.-C. (2009), 'Market openness, transition economies, and subjective well-being', *Journal of Happiness Studies*, 10: 523–39.

Tullock, G. (1959), 'Problems of majority voting', *Journal of Political Economy*, 67: 571–9.

Tullock, G. (1981), 'Why so much stability?', *Public Choice*, 37: 189–205.

Veenhoven, R. (2000), 'Well-being in the welfare state: level not higher, distribution not more equitable', *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2: 91–125.

**ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ:
ΕΥΤΥΧΙΣΜΕΝΟΙ ΑΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ
Ή ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΝΑ ΕΠΙΔΙΩΞΟΥΜΕ
ΤΗΝ ΕΥΤΥΧΙΑ;**

7. Η ΑΒΑΣΤΑΧΤΗ ΕΛΑΦΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Μαρκ ντε Βος⁴⁵

Η ανακάλυψη της ευτυχίας από την πολιτική, ξανά

Η ευτυχία έχει υπάρξει μία από τις επιθυμίες του ανθρώπου ανά τους αιώνες και οι φιλόσοφοι έχουν παλέψει με την ιδέα της ευτυχίας από τις απαρχές του πολιτισμού. Από τον δέκατο όγδοο αιώνα και μετά, η ευτυχία εξισώθηκε ευρέως με την ευχαρίστηση και την ευημερία, μια υποκειμενική και ηδονιστική αντίληψη που απομακρύνεται από τα πιο λιτά και υπερβατικά ιδεώδη παλαιότερων εποχών (McMahon, 2006). Ο διαφωτισμός επίσης ανέβασε την προώθηση της ευτυχίας στο επίπεδο της δημόσιας πολιτικής. Ένα πασίγνωστο εδάφιο στην Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας ταξινομεί «την επιδίωξη της ευτυχίας» ως αναπαλλοτρίωτο ανθρώπινο δικαίωμα. Το επαναστατικό Γαλλικό Σύνταγμα του 1793 ανακήρυξε τη γενική ευτυχία ως στόχο της κοινωνίας. Οι ωφελιμιστές στοχαστές του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα όρισαν «τη μέγιστη ευτυχία για τον μέγιστο αριθμό ανθρώπων» ως το γενικό μέτρο για τις επιλογές δημόσιας πολιτικής (Bentham, 1789).

Θα έπρεπε λοιπόν, να αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η ευτυχία δεν κατείχε εξέχουσα θέση στο πιο πρόσφατο και κυρίαρχο κοινωνικό πείραμα της ανθρωπότητας για την προώθηση της ευημερίας: το κράτος πρόνοιας. Το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας είναι πρωτίστως μηχανισμός για την ασφάλιση απέναντι στις δοκιμασίες της ζωής. Η κινητήρια δύναμή του είναι η υλική αναδιανομή σε αναζήτηση της ισότητας και της δικαιοσύνης. Το πρόγραμμά του είναι ουσιαδώς προστατευτικό στη φύση του και πατερναλιστικό στον σκοπό του, με στόχο την παροχή υλικής ασφάλειας σε ολόκληρο τον πληθυσμό. Η προσωπική ευημερία ήταν μέρος της εξίσωσης, αλλά μόνο ως αναμενόμενο φυσικό υποπροϊόν των βασικών προνοιακών στόχων της γενναιοδωρης εισοδηματικής ασφάλειας και/ή της υλικής στήριξης. Μεγάλο μέρος του κράτους πρόνοιας ήταν και παραμένει θεμελιώδως υλιστικό, όχι ηδονιστικό.

Αυτό αλλάζει. Η επιδίωξη της ευτυχίας είναι πάλι της μόδας. Σε όλην την ακαδημαϊκή κοινότητα –στα οικονομικά, στην πολιτική επιστήμη, στην ψυχολογία και στην επιδημιολογία– η εξερεύνηση

⁴⁵ Οι απόψεις που εκφράζονται στο άρθρο είναι προσωπικές και δεν μπορούν να αποδοθούν στο Ινστιτούτο Itinera, στο προσωπικό ή στους διαχειριστές του.

της ευτυχίας ή της γενικής «υποκειμενικής ευημερίας» ανθεί. Τα οικονομικά της ευτυχίας είναι πραγματικά δημοφιλή στο μετα-κρίσης επάγγελμα του οικονομολόγου. Σωρεία νέων ερευνών, μια σειρά καινούργιων βιβλίων και ένα υπερδραστήριο κύκλωμα συνεδρίων έχουν μετατρέψει την ευτυχία στο πιο καυτό θέμα της σύγχρονης κοινωνικής επιστήμης.

Πολλά μπορούν να ειπωθούν γι' αυτή την εκ νέου ανακάλυψη της ευτυχίας. Μπορεί να προσδώσει μια διάσταση ποιότητας στα εμφανώς ποσοτικά μας μέτρα της ανθρώπινης ανάπτυξης, όπως η οικονομική μεγέθυνση, η εξέλιξη του εισοδήματος, οι αριθμοί για την απασχόληση, τα ποσοστά φτώχειας ή οι εκπαιδευτικές επιδόσεις. Στον τομέα των οικονομικών, είναι μέρος μιας χρήσιμης εξέλιξης για να διευρύνουμε την κατανόηση της ανθρώπινης δράσης και να εισαγάγουμε λεπτότερες αποχρώσεις στο στερεότυπο των ανθρώπων ως ιδιοτελών, ορθολογικών δρώντων, και μεγιστοποιητών της χρησιμότητας. Η προσωπική ευτυχία είναι αναμφισβήτητα σημαντική στη ζωή και, ως εκ τούτου, συναφής ως θέμα δημόσιου ενδιαφέροντος. Κατανοώντας καλύτερα την ευτυχία, θα κατανοήσουμε καλύτερα τις κοινωνίες. Η προσθήκη της ευτυχίας στο φάσμα των οπτικών σε ζητήματα πολιτικής, μπορεί να εισαγάγει μια ανθρώπινη οπτική γωνία και να μας αναγκάσει να αναλογιστούμε συνέπειες που σε άλλη περίπτωση θα αγνοούσαμε.

Μπορεί όμως και πρέπει η πραγματική προαγωγή της ευτυχίας ως τέτοια να αποτελεί σκοπό ή αντικείμενο χάραξης πολιτικής; Θα έπρεπε η επιδίωξη της ευτυχίας να γίνει πολιτική; Κάποιες από τις κορυφαίες μορφές της αναβίωσης της ευτυχίας δεν υποστηρίζουν τίποτε λιγότερο από μια ριζοσπαστική ατζέντα για την ευτυχία. Μας λένε ότι «χρειαζόμαστε μια επανάσταση στη διακυβέρνηση. Η ευτυχία θα έπρεπε να γίνει ο στόχος της πολιτικής, και η πρόοδος της εθνικής ευτυχίας θα έπρεπε να μετράται και να αναλύεται» (Layard, 2005a). Τα οικονομικά θα έπρεπε εξίσου να βιώσουν μια επανάσταση και να γίνουν ευτυχιονομικά. «Πρόκειται –ή θα έπρεπε να πρόκειται– για την προσωπική ευτυχία» (Frey κ.ά., 2008). Η πρώτη περιεκτική μονογραφία στην πολιτική της ευτυχίας είναι πλέον διαθέσιμη για χρήση (Bok, 2010). Οι πολιτικοί δίνουν προσοχή και έχουν μπει στο παιχνίδι της ευτυχίας. Τα 27 κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης σκοπεύουν επισήμως να προχωρήσουν «πέρα από το ΑΕΠ», προσπαθώντας να συμπληρώσουν τα οικονομικά μεγέθη με περιβαλλοντικούς και κοινωνικούς δείκτες, συμπεριλαμβανομένης της ποιότητας ζωής και της ευημερίας (European Commission, 2009). Αυτή η πανευρωπαϊκή ατζέντα ακολουθεί μια παγκόσμια πρωτοβουλία των Ηνωμένων Εθνών για αξιολόγηση της συνολικής

ανθρώπινης ανάπτυξης.⁴⁶ Ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) –ο βασικός επίσημος φορέας πολιτικής του αναπτυγμένου κόσμου– έχει ξεκινήσει από την πλευρά του μια «Πρωτοβουλία για Καλύτερη Ζωή», με σκοπό να συγκρίνει την ευημερία στα 34 κράτη-μέλη του.⁴⁷

Σε εθνικό επίπεδο, η επιδίωξη της ευτυχίας μπαίνει όλο και περισσότερο στο κύριο ρεύμα της πολιτικής. Με εισήγηση του Γάλλου προέδρου, μια φουρνιά οικονομολόγων υψηλού προφίλ έχουν προτείνει τη μέτρηση της οικονομικής προόδου με κάτι περισσότερο από το σύνθετος νούμερο της μεγέθυνσης, προσθέτοντας παραμέτρους για τη βιωσιμότητα, την ευτυχία, την ποιότητα ζωής και το περιβάλλον (Stiglitz κ.ά., 2009). Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο πρωθυπουργός Κάμερον και το Συντηρητικό του Κόμμα θέλουν να επινοήσουν έναν δείκτη εθνικής ευημερίας σε μια προσπάθεια να φροντίσουν για τη «χαρά στις καρδιές των ανθρώπων», αντί για τα «λεφτά στις τσέπες τους» (Office for National Statistics, 2011). Στη Γερμανία, το ομοσπονδιακό κοινοβούλιο και η καγκελάρια Μέρκελ ακολουθούν τον δρόμο της Γαλλίας για επαναξιολόγηση του ΑΕΠ και υιοθέτηση της εθνικής ευτυχίας *über alles*.

Σε ένα πρόσφατο άρθρο αμφισβήτησα την ανθούσα ατζέντα ευτυχίας από πολλές απόψεις (De Vos, 2011). Για την παρούσα συλλογή, θα επικεντρωθώ σε δύο κρίσιμες παραδοχές της σύγχρονης αναβίωσης της ευτυχίας: ότι η «ευτυχία» ή η «ατομική ευημερία» μπορεί να οριστεί και να μετρηθεί επαρκώς έτσι ώστε να καταστεί αξιόπιστο εργαλείο πολιτικής και ότι η προαγωγή της είναι ηθικά επιθυμητή.

Μετρώντας τη μέτρηση της ευτυχίας

Τα προβλήματα της μέτρησης της ευτυχίας

Η αλλαγή από την ιδιωτική επιδίωξη της ευτυχίας στη δημόσια προαγωγή της ευτυχίας απαιτεί τον ορισμό του τι είναι πραγματικά η ευτυχία, αλλά και την ικανότητα να οργανωθεί η προαγωγή της συλλογικά. Εκεί είναι που το όνειρο της ευτυχίας συναντά την πραγματικότητα στη μορφή τριών μεγάλων εμποδίων που υπονομεύουν και την πρακτικότητα και τη νομιμότητά της: ένα μεθοδολογικό, ένα ηθικό και ένα πολιτικό. Θα τα αναλύσω διαδοχικά.

Από μεθοδολογική άποψη, καμιά υπερασπίσιμη πολιτική ευτυχίας δεν μπορεί να εξεταστεί πραγματικά χωρίς σαφή κατανόηση του αντικειμένου της. Οι απόστολοι της ευτυχίας προσπαθούν διακαώς να δώσουν έμφαση στην επιστημονική φύση των

⁴⁶ www.bdr.undp.org

⁴⁷ www.oecdbetterlifeindex.org

προσπαθειών τους. Η ευτυχία αποκαλείται «μια νέα επιστήμη» βασισμένη στην εμπειρική παρατήρηση⁴⁸. Ισχυρίζονται ότι ξέρουμε, επιτέλους, τι κάνει τους ανθρώπους ευτυχισμένους. Αλλά οποιοσδήποτε αμερόληπτος παρατηρητής έρχεται σε επαφή για πρώτη φορά με τις μελέτες ευτυχίας, δεν μπορεί παρά να εκπλαγεί από το πόσο ακατέργαστες και απλοϊκές είναι στην πραγματικότητα. Όλες σχεδόν οι διαθέσιμες έρευνες ευτυχίας, μέχρι σήμερα, είναι βασισμένες σε ερωτηματολόγια που ρωτούν τα άτομα πόσο ευτυχισμένα ή πόσο ικανοποιημένα είναι από τη ζωή τους. Αυτές οι έρευνες περιλαμβάνουν τυπικά γενικές ερωτήσεις που διερευνούν την ευτυχία ή την ικανοποίηση από τη ζωή, όπως:

- Συνολικά, πώς θα λέγατε ότι είναι τα πράγματα αυτές τις ημέρες;
- Θεωρείτε τον εαυτό σας πολύ ευτυχισμένο, αρκετά ευτυχισμένο ή όχι τόσο ευτυχισμένο;
- Συνολικά, νιώθετε αρκετά ευτυχισμένος/η;
- Μερικές φορές διερευνώνται συγκεκριμένα θέματα, όπως:
- Έχετε μείνει άυπνος από ανησυχία;
- Μπορείτε να συγκεντρωθείτε σε διάφορα πράγματα;
- Αισθάνεστε ότι παίζετε χρήσιμο ρόλο;
- Αισθάνεστε ικανός/η να παίρνετε αποφάσεις;
- Νιώθεται ότι είστε μονίμως υπό πίεση;
- Έχετε νιώσει ότι δεν μπορείτε να ξεπεράσετε τις δυσκολίες σας;
- Μπορείτε να απολαύσετε τις συνηθισμένες καθημερινές σας δραστηριότητες;
- Νιώθετε ικανός/η να αντιμετωπίσετε τα προβλήματά σας;
- Έχετε νιώσει δυστυχισμένος/η και μελαγχολικός/η;
- Έχετε χάσει την εμπιστοσύνη στον εαυτό σας;
- Έχετε θεωρήσει τον εαυτό σας άχρηστο;
- Η World Values Survey, για παράδειγμα, ρωτάει:
- Συνολικά, θα λέγατε ότι είστε: πολύ ευτυχισμένος/η, αρκετά ευτυχισμένος/η, όχι πολύ ευτυχισμένος/η, καθόλου ευτυχισμένος/η· και
- Συνολικά, πόσο ικανοποιημένος/η είστε γενικά από τη ζωή σας τελευταία;

Άλλες παραλλαγές, όπως της Gallup World Poll, χρησιμοποιούν μια αναλογία σκάλας. Ζητείται από τους ερωτώμενους να φανταστούν μια σκάλα με κάθε σκαλοπάτι να αντιπροσωπεύει μια διαδοχικά καλύτερη ζωή. Εκείνοι τότε αναφέρουν το σκαλοπάτι που αντιπροσωπεύει καλύτερα τη ζωή τους. Αυτές οι ερωτήσεις θυμίζουν περισσότερο τον καναπέ του ψυχαναλυτή παρά μια εξονυχιστική αναζήτηση δεδομένων. Αλλά καλούνται, παρ' όλα

⁴⁸ Ο Λέαρντ πιλοφόρρησε το επιδραστικό βιβλίο του: *Happiness: Lessons from a new Science*.

αυτά, να διαγνώσουν «επιστημονικά» την ανθρώπινη κατάσταση (Oswald, 2010).

Θα έπρεπε να χρησιμοποιούμε ατομικά υποκειμενικά μέτρα ευτυχίας για να καθορίζουμε τη δημόσια πολιτική για όλους;

Το άμεσο συμπέρασμα είναι ότι τα λεγόμενα «επιστημονικά» δεδομένα ευτυχίας δεν είναι τίποτε περισσότερο από μια συλλογή προσωρινών εκτιμήσεων ευτυχίας που παρέχονται συνοπτικά από ερωτώμενους δυνάμενους να σφάλλουν, ως απάντηση σε ακατέργαστα ερωτήματα, και ερμηνεύονται από ερευνητές δυνάμενους να σφάλλουν, κάποιοι απ' τους οποίους αποδεικνύεται ότι έχουν προσωπική πολιτική ατζέντα. Θα έπρεπε να τα θεωρήσουμε όλα αυτά στέρα σαν βράχους τεκμήρια για να αντικαταστήσουμε τη συνολική οικονομική πρόοδο με κάποιο μεγαλόπνοο σχέδιο ευτυχίας;; Υπάρχουν πολλοί λόγοι για να είναι κανείς το λιγότερο πολύ διστακτικός, πέρα από την εγγενώς ασαφή και ανακριβή φύση των ερευνών ευτυχίας.⁴⁹ Αναγνωρίζεται ευρέως ότι οι απαντήσεις στις έρευνες ευτυχίας είναι εγγενώς υποκειμενικές και σχετικές. Τα αισθήματα προσωπικής ευημερίας επηρεάζονται από άπειρες προσωπικές και πολιτισμικές προκαταλήψεις. Κάθε άνθρωπος αντιμετωπίζει διαφορετικά τις δυσκολίες της ζωής. Η βιολογική και νευρολογική μας σύνθεση διαφέρει: η ευτυχία και η δυστυχία, εν τέλει, είναι θέμα εγκεφαλικών κυμάτων. Οι εκπαιδευτικές και πολιτισμικές νόρμες ποικίλλουν. Οι κοινωνικές στάσεις και προσδοκίες διαφέρουν. Όλα αυτά επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο διαφορετικοί άνθρωποι κρίνουν παρόμοιες καταστάσεις στην προσωπική τους κλίμακα ευτυχίας. Τίποτε από αυτά δεν αποκαλύπτεται από τα τρέχοντα μέτρα ευτυχίας. Καταγράφει κανείς την υποκειμενική ευημερία και συνεπώς αποδέχεται εξ ορισμού ότι οι απαντήσεις θα είναι υποκειμενικές. Αλλά θα έπρεπε να χρησιμοποιούμε στ' αλήθεια υποκειμενικά ατομικά δεδομένα ως επιστημονικές πληροφορίες για να καθορίζουμε τη δημόσια πολιτική για όλους;

Η μετρημένη ευτυχία εξαρτάται από το πλαίσιο

Οι ακατέργαστες μετρήσεις ευτυχίας είναι όχι μόνο υποκειμενικές και σχετικές, αλλά και εγγενώς αναξιόπιστες σε κάποιον βαθμό. Οι άνθρωποι μπορεί να έχουν κίνητρο να χειραγωγούν τις αναφορές της ίδιας τους της ευημερίας, είτε υποβαθμίζοντας είτε μεγαλοποιώντας την, σύμφωνα με το πλαίσιο και τον σκοπό της έρευνας. Αν χρησιμοποιούνταν η «Ακαθάριστη Εθνική Ευτυχία» για τη μέτρηση της ευημερίας, οι πολίτες θα προσαρμόζαν στρατηγικά τις

⁴⁹ Για μια παιδαγωγική και περιγραφική επισκόπηση, βλ. Bok (2010, κεφ. 2)

απαντήσεις τους για την ικανοποίηση από τη ζωή τους ώστε να επηρεάσουν τις πολιτικές ανάλογα με τις προτιμήσεις τους. Είναι επίσης αναγνωρισμένο ότι οι ερωτώμενοι σε έρευνες ευτυχίας τείνουν να είναι υπερβολικά επιρρεπείς σε διακυμάνσεις της διάθεσης από στιγμή σε στιγμή. Οι υποκειμενικές δηλώσεις ευημερίας πάσχουν εξάλλου από την τάση μας να προσαρμόζουμε τις απαντήσεις μας σε σιωπηρά πρότυπα αξιολόγησης ή σύγκρισης που αποκτάμε μέσω της κουλτούρας και της κοινωνίας (Loewenstein και Ubel, 2008). Αυτά τα πρότυπα επίσης εξελίσσονται με τον χρόνο, καθιστώντας όλη την άσκηση της σύγκρισης της ευτυχίας στην πάροδο του χρόνου από τη φύση της προβληματική. Επιπλέον, το κριτήριο που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι όταν δηλώνουν τα επίπεδα ευτυχίας τους εξαρτάται από το πλαίσιο και είναι εύπλαστο. Για παράδειγμα, όταν ζητείται από τους ανθρώπους να αναφέρουν πόσο καλά τα πάνε συγκριτικά με το παρελθόν το δικό τους και των γονιών τους, τα αυτοαναφερόμενα επίπεδα ευτυχίας τους αυξάνονται δραματικά (Hagerty, 2003). Όλος ο μηχανισμός βαθμολόγησης της ευτυχίας σε σχέση με τον πλούτο –το κύριο στατιστικό που τροφοδοτεί όλη τη λογική «υπέρβασης του ΑΕΠ»– πάσχει από το θεμελιώδες μεθοδολογικό σφάλμα ότι κανένας ερωτώμενος δεν μπορεί να συνεχίσει να αυξάνει το επίπεδο ευτυχίας του πέρα από το «πολύ ευτυχισμένος», ενώ το εισόδημα συνεχίζει να αυξάνεται με τον χρόνο. Η υποτιθέμενη αποσύνδεση της αύξησης του πλούτου από την αύξηση της ευτυχίας είναι έτσι επί της ουσίας οργανωμένη από τον ίδιο τον στατιστικό μηχανισμό που υποτίθεται ότι την καταγράφει. Είναι αυτό επιστημονικό;

Δεν μπορούμε να ξέρουμε με επαρκείς λεπτομέρειες
τι προκαλεί την ευτυχία

Επόμενη είναι η αιώνια αξίλλειος πτέρνα όλων των στατιστικών ερευνών: η διάκριση ανάμεσα στη συσχέτιση και την αιτιότητα. Δεν είναι αρκετό να κατανοήσουμε τη σύνδεση ή την αποσύνδεση ανάμεσα στον πλούτο και την ευτυχία. Για να είναι μια κρίση επιστημονικά αποδεκτή, πρέπει κανείς να προσδιορίσει τις αιτίες της παρατηρούμενης σχέσης. Και μόνο από αυτή την πλευρά, όλη σχεδόν η συλλογή των ερευνών ευτυχίας αποτυγχάνει. Όχι μόνο αυτές οι έρευνες αποτελούν ακατέργαστες και εν μέρει αναξιόπιστες καταγραφές υποκειμενικών συναισθημάτων, αλλά είναι επίσης και ανίκανες να συνδέσουν τα καταγεγραμμένα συναισθήματα με ένα περιεκτικό σύνολο δυνατών πηγών ευτυχίας ή δυστυχίας. Υπάρχουν ορισμένες αναγνωρισμένες κατηγορίες συσχέτισης που συνδέουν την ευτυχία με τα χρήματα, την εργασία, την υγεία, τις οικογενειακές σχέσεις, την

κοινότητα και τους φίλους. Αλλά πέρα από τις ευρείες γενικεύσεις, πολλοί πιθανοί παράγοντες που επηρεάζουν την υποκειμενική ευημερία περιμένουν ακόμα να ερευνηθούν. Υπάρχει κάποια τεκμηρίωση ότι η συσχέτιση πλούτου και ευτυχίας είναι άμεση και αιτιώδης: δηλαδή ανεξάρτητη από άλλους παράγοντες πέρα από την αύξηση του πλούτου (Pischke, 2011). Αλλά αυτό περισσότερο υπονομεύει παρά στηρίζει την άποψη ότι θα έπρεπε να πάμε πέρα από τον πλούτο για να δημιουργήσουμε περισσότερη ευτυχία. Σε κάθε περίπτωση, και μόνο τα όρια στην στατιστική κατανόηση θα έπρεπε για την ώρα να βάλουν στην άκρη κάθε περιεκτική ατζέντα ευτυχίας. Απλά δεν ξέρουμε αρκετά ως προς αυτά που φέρνουν την ευτυχία ή τη δυστυχία σε μια κοινωνία.

Αν οι άνθρωποι είναι οι καλύτεροι κριτές της ατομικής τους ευημερίας, γιατί να αμφισβητεί κανείς την ατομική οικονομική συμπεριφορά;

Οι έρευνες ευτυχίας προφανώς δεν είναι εντελώς τυχαίες. Δεν μπορούν να απορρίπτονται ως αδιάφορες. Μερικές μελέτες έχουν προσπαθήσει να επιβεβαιώσουν τις καταγραφές υποκειμενικής ευτυχίας, μέσω επαναλήψεων ή συνδέοντάς τις με πιο αντικειμενικούς παράγοντες. Έχουν βρει συναφείς βαθμούς αξιοπιστίας (Krueger και Schkade, 2007· Oswald και Wu, 2010). Όμως αυτές οι προσπάθειες να εξορθολογίσουν το ανορθολογικό, παραμένουν πρόχειρες και επιφανειακές. Η έρευνα της ευτυχίας βασίζεται ουσιαστικά σε στοιχειώδεις μελέτες επειδή δεν έχει κάτι καλύτερο για να βασιστεί. Οι άνθρωποι θεωρούνται οι καλύτεροι διαθέσιμοι κριτές της προσωπικής τους ευτυχίας (Frey κ.ά., 2008, κεφ.1). Αυτό μπορεί να είναι αλήθεια, αλλά δεν καθιστά την εν λόγω έρευνα νόμιμη βάση για μια γενική πολιτική ατζέντα. Ακριβώς το αντίθετο: αν τα λόγια των ανθρώπων για εφήμερα συναισθήματα πρέπει να λαμβάνονται ως δεδομένα, τότε γιατί να αμφισβητείται η πολύ πιο αξιόπιστη και επαληθεύσιμη πηγή που είναι οι πράξεις τους; Γιατί να αμφισβητούμε τις καταναλωτικές τους αποφάσεις και την επιθυμία τους για υλική ευημερία, αλλά να δεχόμαστε τη δική τους εκδοχή της ευτυχίας; Αν οι μελετητές της ευτυχίας έχουν δίκιο ότι οι άνθρωποι είναι οι καλύτεροι κριτές της ζωής τους, δεν θα έπρεπε να βασιζόμαστε στις προτιμήσεις που αποκαλύπτει η κρίση τους να αγοράσουν το επόμενο iPhone (Wolfe, 2008);

Οι δείκτες ευτυχίας είναι ένα «στιγμιότυπο»

Και το ζήτημα δεν σταματάει εκεί. Οι έρευνες ευτυχίας είναι μια συλλογή στιγμιαίων εντυπώσεων, αφού ζητάνε από τους ερωτώμε-

νους να αποτυπώσουν τα άμεσα συναισθήματά του στο χαρτί. Όλοι γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι το αληθινό νόημα και η αληθινή αξία στη ζωή αποκαλύπτονται μόνο με την πάροδο του χρόνου και αναδρομικά. Αυτό το θεμελιώδες γεγονός της ανθρώπινης σοφίας αφήνεται εντελώς έξω από την εξίσωση. Οι διαθέσιμες εκτιμήσεις της ευτυχίας αφορούν στιγμιαίες και σε πραγματικό χρόνο εντυπώσεις, όχι τη διαρκή ικανοποίηση. Το γεγονός αυτό συνιστά έναν κρίσιμο περιορισμό, από δύο απόψεις. Απ' τη μία, κατευθύνει την ακόλουθη πολιτική της ευτυχίας προς μια βραχυπρόθεσμη ικανοποίηση, θέτοντας το ερώτημα κατά πόσον είναι αυτό το είδος της ευτυχίας, την προαγωγή του οποίου θα έπρεπε να επιδιώκει η κοινωνία μας. Θα πραγματευτούμε αυτό το θέμα πιο κάτω. Απ' την άλλη, κάνει τους υποστηρικτές των πολιτικών ευτυχίας έναντι των πολιτικών ανάπτυξης, να αγνοούν το ίδιο ακριβώς εμπόδιο που τους κάνει κατ' αρχάς να αμφισβητούν την οικονομική μεγέθυνση: η ανθρώπινη φύση μας είναι ικανή να προσαρμόζεται στις συνθήκες με την πάροδο του χρόνου. Ενώ αμφισβητούν τον πλούτο επειδή υποτίθεται ότι δεν μπορεί να επηρεάσει την ευτυχία μακροπρόθεσμα, ερευνούν την ευτυχία ως ένα στιγμιαίο και σε πραγματικό χρόνο φαινόμενο.

Ο περισσότερος πλούτος –υποστηρίζει το κίνημα της ευτυχίας– δεν καταφέρνει να δημιουργήσει ακόμα περισσότερη ευημερία επειδή οι ωφελημένοι από αυτόν σταδιακά τον συνηθίζουν. Αλλά η ίδια ακριβώς διαδικασία προσαρμογής πλήττει και τη δική τους εναλλακτική προαγωγής της ευτυχίας. Ενώ οι έρευνες ευτυχίας καταγράφουν στιγμιότυπα σε διαφορετικά διαστήματα, άλλες έρευνες δείχνουν πειστικά ότι οι συνθήκες και τα γεγονότα έχουν συχνά απροσδόκητα μικρή επίδραση όταν η ευτυχία μετριέται σε βάθος χρόνου. Σε μεγάλο βαθμό, τα επίπεδα ευτυχίας εμφανίζονται ανεπηρέαστα από τις αλλαγές του εξωτερικού περιβάλλοντος. Οι άνθρωποι και αναφέρουν και βιώνουν περίπου το ίδιο επίπεδο ευτυχίας ανεξάρτητα από την κοινωνική ή προσωπική τους ευημερία. Για παράδειγμα, πολυάριθμες μελέτες έχουν βρει ότι οι άνθρωποι με σοβαρές χρόνιες ασθένειες αναφέρουν επίπεδα ευτυχίας που είναι κοντά σε εκείνα που αναφέρουν οι υγιείς, και τα οποία είναι πολύ καλύτερα από αυτά που οι υγιείς πιστεύουν ότι θα ένιωθαν αν είχαν αυτές τις ασθένειες. Αυτή η βαθμιαία προσαρμογή των αισθημάτων ευημερίας μας σε διαφορετικές συνθήκες δεν είναι ούτε καθολική ούτε πλήρης, είναι όμως ισχυρή και επίμονη.⁵⁰ Οι συνθήκες που μπορούμε να αλλάξουμε με πράξεις ή με πολιτική έχουν επομένως πολύ μικρότερη διαρκή επιρροή στην υποκειμενική μας ευτυχία, από ό,τι δεδομένοι παράγοντες όπως η γενετική προδιάθεση. Αυτό

θέτει ένα άβολο υπαρξιακό ερώτημα για το κίνημα της ευτυχίας: αν δεν πρέπει να νοιαζόμαστε για την οικονομική μεγέθυνση επειδή οι άνθρωποι προσαρμόζονται στον πλούτο, γιατί θα έπρεπε να νοιαζόμαστε για την ευτυχία, όταν οι άνθρωποι προσαρμόζονται, ομοίως, στην ευτυχία και στη δυστυχία; Ίσως οι κήρυκες της ευτυχίας δεν συμπαθούν την ανάπτυξη που οδηγείται από την αγορά και προτιμούν αντ' αυτής την πολιτική ενορχήστρωση της ευτυχίας. Πρέπει να αποδεχτούμε την προτίμησή τους ως ηθικά ανώτερη;

Μια ρηκή μορφή ευτυχίας

Υπάρχουν, χοντρικά, δύο τύποι ευτυχίας. Η λεγόμενη ευδαιμονική ευημερία (από το ελληνικό δαίμων – αληθινή φύση) παραπέμπει στον Αριστοτέλη και την πεποίθησή του ότι αληθινή ευτυχία υπάρχει όταν ζούμε μια ενάρετη ζωή και κάνουμε αυτό που αξίζει, με την πραγμάτωση του ανθρώπινου δυναμικού μας ως απώτερο στόχο. Μετά είναι και η ευτυχία που ο Αριστοτέλης θεωρούσε χυδαία: η ηδονική ευημερία, που προέρχεται από την απλή προσωπική ευχαρίστηση και ικανοποίηση και η οποία συνδέεται παραδοσιακά με τον Τζέρεμι Μπένθαμ και την αυστηρά ωφελιμιστική προσέγγισή του στη ζωή. Ποια ευτυχία αναζητά η σημερινή αναβίωση; Ένας από τους κύριους υποστηρικτές της, το θέτει ως εξής: «Ως ευτυχία εννοώ το να αισθάνομαι καλά – να απολαμβάνω τη ζωή και να θέλω να διατηρήσω αυτό το συναίσθημα. Ως δυστυχία εννοώ να αισθάνομαι άσχημα και να εύχομαι τα πράγματα να είναι διαφορετικά» (Layard, 2005a: 12). Ο βετεράνος των μελετητών της ευτυχίας στις ΗΠΑ περιγράφει τον ευτυχισμένο άνθρωπο ως κάποιον που «βιώνει ικανοποίηση από τη ζωή και χαίρεται συχνά, ενώ μόνο σπάνια βιώνει δυσάρεστα συναισθήματα όπως η λύπη ή ο θυμός» (Ed Diener, βλ Bok, 2010: 9). Αυτή η προσέγγιση είναι βαθιά ηδονιστική. Οι έρευνες ευτυχίας που εστιάζουν στο προσωπικό συναίσθημα και στις στιγμιαίες αισθήσεις, είναι εξίσου προκατειλημμένες υπέρ της ηδονιστικής πλευράς. Είναι το ισοδύναμο για τον 21ο αιώνα των «ηδονόμετρων» που οραματιζόνταν ως το επιστημονικό μέτρο της ανθρώπινης ικανοποίησης οι ωφελιμιστές διάδοχοι του Μπένθαμ τον 19ο αιώνα.⁵¹ Υπάρχουν και άλλες προσεγγίσεις στην ευτυχία, αλλά η συντριπτική τάση των σύγχρονων ερευνών ευτυχίας είναι προς την ηδονιστική-υποκειμενική ιδέα της ευτυχίας.

Αν οι ηδονικές απολαύσεις γίνουν το θεμέλιο της δημόσιας πολιτικής, ρισκάρουμε να βάλουμε τις κοινωνίες μας σε μια πορεία στιγμιαίας και συχνά επιφανειακής ευχαρίστησης, αντί για αληθινή πληρότητα και πρόοδο. Αν η ηδονική ευχαρίστηση είναι ο σκοπός

51 "Economics discovers its feelings", *The Economist*, 19 Δεκεμβρίου 2006.

της, τότε η αναπτυσσόμενη επανάσταση ευτυχίας μπορεί να αποδειχθεί πολύ συντηρητική: θα καταλήξει να προάγει ακριβώς τον υλισμό και τον καταναλωτισμό που οι υποστηρικτές της τόσο συχνά συνδέουν με τον εθισμό στο ΑΕΠ που θέλουν να ακυρώσουν. Χαλάρωση, ψώνια, τηλεόραση, κοινωνικές επαφές και σεξ: αυτές είναι οι δραστηριότητες που τυπικά προσφέρουν υψηλά επίπεδα ηδονικής ευτυχίας. Το νοικοκυριό, η εργασία και οι επαγγελματικές μετακινήσεις συνδέονται με χαμηλό μέσο επίπεδο ευτυχίας (Layard, 2005a: 15). Θα προάγουμε λοιπόν έναν κενό τρόπο ζωής παροδικών απολαύσεων; Όποιος κι αν είναι ο προσανατολισμός, ένα πράγμα είναι απολύτως σαφές: Δεν μπορούμε να εξετάσουμε καμιά πολιτική ευτυχίας χωρίς *a priori* κανονιστική και ηθική επιλογή του είδους της ευτυχίας που θέλουμε να προάγουμε. Θα προάγουμε την ηδονιστική ευχαρίστηση, παρά τη βραχυπρόθεσμη και φευγαλέα φύση της, ή θα αναζητήσουμε αντιθέτως τη μακροπρόθεσμη αληθινή ευτυχία, ακόμη και αν απαιτεί βραχυπρόθεσμες θυσίες, ακόμη και δυστυχία; Θα έπρεπε πραγματικά να επιδιώκουμε να προαγάγουμε τα ευχάριστα συναισθήματα και να ελαχιστοποιούμε τα οδυνηρά συναισθήματα, ή αντιθέτως, να διακρίνουμε τις κακές απολαύσεις από τις καλές, και τον κακό πόνο από τον καλό; Αυτό απαιτεί βαθύ προβληματισμό, τον οποίο η βιβλιογραφία της ευτυχίας έχει σε μεγάλο βαθμό αγνοήσει έως τώρα.⁵² Ο προβληματικός ισχυρισμός ότι η ευτυχία είναι αυταπόδεικτα καλή, άρα εξ ορισμού ο σωστός οδηγός για τη δημόσια πολιτική, όπως και για τις ιδιωτικές αποφάσεις (όπ. 113, 115), απλώς δεν στέκει. Ο περίφημος αφορισμός του Τζον Σπούαρτ Μιλ για τον ωφελιμισμό του 19ου αιώνα ισχύει το ίδιο και για τη σημερινή μετενσάρκωσή του: «Καλύτερα να είσαι ένας δυστυχισμένος Σωκράτης παρά ένας ευτυχισμένος βλάκας». Στο μεταξύ, όμως, δεκαετίες δεδομένων ηδονικής ευτυχίας συσσωρεύονται, και υπάρχει ο κίνδυνος να διαμορφώσουν σύντομα τους όρους της δημόσιας συζήτησης περί ευτυχίας ως αυτοεκπληρούμενη προφτεία χωρίς προηγούμενο προβληματισμό.

Η αναπόδραστη ηθική διάσταση της συζήτησης για την ευτυχία πηγαιίνει πολύ πέρα από το πεδίο της ατομικής ανθρώπινης ανάπτυξης. Αυτό που μετράει για τα άτομα έχει επίπτωση στην κοινωνία εν γένει. Ανεξαρτήτως του εάν προτιμάμε την ηδονική ή τη λιτή ευτυχία ως μέτρο για την προσωπική ευημερία, πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη το πιθανό αθροιστικό της αποτέλεσμα για την κοινωνία και την ανθρωπότητα γενικά. Πρέπει να διαποτίζουμε την κοινωνία με μια σταθερή δόση άνετης απόλαυσης; Ή πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι πολλοί άνθρωποι θρίαμβοι γεννήθηκαν υπό εξαιρετικά αντί-

⁵² Για μια εισαγωγή, βλ. Nussbaum (2008).

ξοες συνθήκες; Δεν ρισκάρουμε να υπονομεύσουμε την ενεργητικότητα της ανθρώπινης προόδου όταν προσπαθούμε να παρέχουμε ευτυχία σε όλους; Λίγοι από μας θα προτιμούσαν τη σκόπιμη πρόκληση κακουχιών για χάρη της προαγωγής του μεγαλείου. Αλλά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η ενεργή δημόσια προαγωγή της ηδονικής ευτυχίας είναι βέβαιο ότι θα υπονομεύσει κάποια από τη μελαγχολία και τη δυσαρέσκεια με την ανθρώπινη κατάσταση που τόσο συχνά έχει κεντρίσει τη δημιουργικότητα και την πρόοδο σε πολλούς τομείς. Δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε ότι τα άτομα που φτάνουν στο υψηλότερο επίπεδο ευτυχίας δεν έχουν συνήθως αυτήν την πειστική αίσθηση ανεκπλήρωτης φιλοδοξίας που ωθεί κάποιους άλλους σε ύψη καινοτομίας και εγκόσμιας επιτυχίας (Bok, 2010: 51). Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η ιστορία της επιτυχίας της καπιταλιστικής καινοτομίας ριζώνει σε μια κουλτούρα σκληρής δουλειάς, προσωπικών θυσιών και αναβολής της ικανοποίησης (McCloskey, 2006). Μια ατζέντα που έχει εμμονή με την ηδονική ευχαρίστηση είναι μια στρατηγική παρακμής.

Ο Σπαρτιάτης ή ο πουριτανός ανάμεσά μας σίγουρα, επομένως, θα καταδικάσει τη διάβρωση της προόδου –είτε υλικής, είτε επιστημονικής είτε καλλιτεχνικής– που θα προκύψει όταν σκεπάσουμε την ανθρωπότητα με μια ζεστή κουβέρτα ευτυχίας (Wilson, 2008). Οι πιο ισορροπημένοι από μας θα έπρεπε τουλάχιστον να αναγνωρίσουν το δίλημμα και να σκεφτούν προσεκτικά τις πιθανές κοινωνικές παρενέργειες της προαγωγής της προσωπικής ευτυχίας, όσο καλές προθέσεις και αν έχουν. Είναι ένα δίλημμα που πολλοί από μας θα αναγνωρίσουν ως γονείς στην ανατροφή των παιδιών. Τα παραδίδουμε στην τελευταία μόδα, στα σόου της τηλεόρασης και στα βιντεοπαιχνίδια, ή επιβάλλουμε την πειθαρχία, ενθαρρύνουμε τη σκληρή δουλειά, διδάσκουμε τα όρια του χρήματος και την αξία της επιτυχίας που κερδίζεται; Παραδειγματιζόμαστε από την Κινέζα «Μαμά Τίγρη», όπως αυτή απεικονίζεται σε ένα πρόσφατο μπεστ σέλερ, σπρώχνοντας τα παιδιά μας στα όρια των δυνατοτήτων τους με σιδηρά πειθαρχία, ελπίζοντας ότι θα την εκτιμήσουν και θα της δώσουν αξία αργότερα στη ζωή (Chua, 2001); Ή αποδεχόμαστε την αποτυχία και αποβάλλουμε την πίεση, ακόμη και όταν υπονομεύει τη μελλοντική τους προοπτική; Το ίδιο και στην εκπαίδευση: Δίνουμε έμφαση στην πειθαρχία, τη μάθηση και τη μετάδοση της γνώσης, ή τα σχολεία υπάρχουν στην πραγματικότητα για να κάνουν τα παιδιά ευτυχισμένα και διεκδικητικά (Loveless, 2006); Η ηδονική ικανοποίηση μπορεί να είναι ο εύκολος δρόμος, και ο πιο ευχάριστος όσο διαρκεί, μπορεί όμως και να καταλήξει να διαβρώσει τη συνολική πρόοδο και να κάνει τα άτομα να απογοητευτούν στη μετέπειτα ζωή.

Για να το θέσουμε απλά και ξεκάθαρα: Η ευτυχία δεν μπορεί να είναι το μοναδικό κριτήριο, αν τα ανθρώπινα όντα θέλουν να επιβιώσουν στο πέρασμα του χρόνου (Epstein, 2008/09).

Πέρα από την κοινωνική πρόοδο, υπάρχει και το θέμα της κοινωνικής συνοχής. Η μετατροπή της ατομικής ευτυχίας σε πολιτικό στόχο συνεπάγεται έναν ατομικιστικό προσανατολισμό πολιτικής. Μπορεί να μας απομακρύνει από μια στενόμυαλη εμμονή με το ατομικό συμφέρον, αλλά μόνο για να το αντικαταστήσει με μια επικέντρωση στην ατομική απόλαυση. Και στις δύο περιπτώσεις, το πρίσμα παραμένει ατομικό και η πολιτική ατομικιστική στον σκοπό, αν όχι στη μέθοδο. Σ' αυτό, οι σύγχρονοι υμνπτές της ευτυχίας αντιπάρχουν ξανά την κοσμοθεωρία των ωφελιμιστών προκατόχων τους του 19ου αιώνα. Κατά τη γνωστή δήλωση του Τζέρεμι Μπένθαμ, «η κοινότητα είναι ένα φανταστικό σώμα» και το συμφέρον της κοινότητας είναι «το άθροισμα των συμφερόντων των μελών της» (Bentham, 1789). Αυτή η ατομικιστική προσέγγιση της κοινωνίας είναι το φιλοσοφικό προαπαιτούμενο για την ωφελιμιστική ατζέντα της προαγωγής της ηδονικής ευτυχίας: Δεν μπορείς να θέσεις την ατομική ευτυχία ως τον απώτατο στόχο, αν δεν αποδεχθείς το άτομο ως απόλυτο μέτρο. Αυτό, ωστόσο, καταλήγει σε κοινωνικό μηδενισμό. Κάθε κοινωνία, εν τέλει, στηρίζεται σε μια ηθική τάξη –ρητή ή σιωπηρή– που εξισορροπεί την ελευθερία με τον καταναγκασμό, και διευθετεί τη σχέση ανάμεσα στις προσωπικές παρορμήσεις και τις απαιτήσεις της κοινωνίας (Bell, 1996: κεφ. 6). Αν εστιάσουμε στην προσωπική ευτυχία και μόνο, παραβλέπουμε την κοινωνική συνοχή και την ηθική της βάση με δικό μας κίνδυνο. Η διασκέδαση δεν επιδιώκεται και δεν μπορεί να επιδιωχθεί στο κενό. Το κοινωνικό μας συμβόλαιο αντιπαραθέτει το ατομικό συμφέρον με το δημόσιο συμφέρον. Κατά συνέπεια, αναπόφευκτα θα πρέπει να περιορίσουμε την προαγωγή της ευτυχίας σε αυτό που είναι αποδεκτό ως κατάλληλο και επιθυμητό. Κι εδώ πάλι, το πρόγραμμα της ευτυχίας απαιτεί μια κανονιστική και ηθική έρευνα την οποία οι υποστηρικτές του αρνούνται να αναγνωρίσουν.

Ευτυχία, ελευθερία ή δικαιοσύνη;

Αυτό με φέρνει στην κοινωνική δικαιοσύνη. Όταν θέτουμε την ευτυχία ως στόχο δημόσιας πολιτικής, αντί ως την ελευθερία κάθε ατόμου, λαμβάνουμε μια κανονιστική πολιτική απόφαση με πολλές ηθικές συνέπειες. Είναι ο κύριος κοινωνικός σκοπός μας η ευτυχία ή η δικαιοσύνη; Είναι οι συνέπειες πολιτικής της ατζέντας της ευτυχίας συμβατές με τον τρόπο που κατανοούμε τη δικαιοσύνη ή όχι; Εκείνοι που συνδέουν τη δικαιοσύνη με το πρόγραμμα

αναδιανομής του κράτους πρόνοιας, μπορεί να προτιμούν τη Δικαιοσύνη από την Ευτυχισμένη (Vandenbroucke, 2011). Οι περισσότεροι κήρυκες της ευτυχίας μιλάνε για ευτυχία αλλά εννοούν την ευημερία και την αναδιανομή, προφανώς πεπεισμένοι ότι τα δύο είναι ένα και το αυτό.⁵³ Μπορεί να εκπλαγούν αν μάθουν ότι η υποκειμενική ευημερία εξαρτάται πολύ περισσότερο από το βιοτικό επίπεδο παρά από την κρατική πρόνοια (Veenhoven, 2000), ότι η αύξηση της ανισότητας στο εισόδημα έχει συμπίσει με τη μείωση της ανισότητας στην ευτυχία (Stevenson και Wolfers, 2008a), ή ότι το αποτέλεσμα της ανισότητας στην ευτυχία των φτωχών εξαρτάται πολύ περισσότερο από την πολιτισμική στάση της κοινωνίας έναντι της ανισότητας παρά από την ανισότητα καθαυτή.⁵⁴ Ο δρόμος της ευτυχίας δεν είναι απαραίτητα ο δρόμος της ισότητας και της εισοδηματικής αναδιανομής, που συνήθως υπερασπίζονται οι απόστολοι του κράτους πρόνοιας. Πράγματι, η βασική υπόθεση ότι ο πλούτος δεν φέρνει την παντοτινή ευτυχία υποδηλώνει αντιθέτως ότι οι πολιτικές ευτυχίας θα είναι λιγότερο υλιστικές στην έμφασή τους. Πρέπει αναμφίβολα να γίνουν επιλογές. Οι πιο συντηρητικοί ή πιο ελευθεριστές θα επισημάνουν αμέσως ότι η μεγαλύτερη ευτυχία συνδέεται επίσης στενά με τη μεγαλύτερη οικονομική και πολιτική ελευθερία, και ότι η ευκαιρία να πετύχουμε με την αξία μας νικά το οποιοδήποτε προνοιακό πρόγραμμα στην κλίμακα ευτυχίας (Wilkinson, 2007: κεφ.3).

Είναι επομένως σαφές ότι το ηθικό επιχείρημα για μια σκόπιμη ατζέντα ευτυχίας είναι κάθε άλλο παρά ξεκάθαρο. Οποιαδήποτε πολιτική ευτυχίας –ανεξάρτητα του πόσο αξιόπιστα ή μη είναι τα στατιστικά της, ή πόσο υγιή ή ανόητα είναι τα οικονομικά της– θα έρθει αντιμέτωπη με μια δύσκολη ηθική αντιστάθμιση που αυτή τη στιγμή παραβλέπεται από τον αυξανόμενο χορό των ειδημόνων της ευτυχίας. Μεγάλο μέρος από το τρέχον αφήγημα της ευτυχίας εξιστορείται μέσα σε μια αμοραλιστική εικονική πραγματικότητα που διαμορφώνεται από την πραγματολογική καταχώριση προσωπικών συναισθημάτων. Για να μεταφράσουμε τα εμπειρικά ευρήματα σε πολιτικά επιχειρήματα χρειαζόμαστε μια υγιή δόση ηθικού και φιλοσοφικού στοχασμού που θα ορίσει τις ηθικές πλευρές της. Πάντα θα υπάρχουν δύο όψεις στο νόμισμα της ηθικής, και άρα καμία πολιτική ευτυχίας δεν μπορεί να συλληφθεί ως ένα ξεκάθαρο ηθικό εγχείρημα.

Σε πιο θεμελιώδες επίπεδο, ωστόσο, ανεξαρτήτως του πόσο έξυπνη ή ισορροπημένη μπορεί να είναι η ερμηνεία μας της ευτυχίας,

⁵³ Βλ. τη λίστα και τις αναφορές στον Wilkinson (2007: 2-4).

⁵⁴ Το αποτέλεσμα της ανισότητας στους φτωχούς είναι στατιστικά ασήμαντο στις ΗΠΑ αλλά μεγαλύτερο στην Ευρώπη, εξαιτίας των διαφορετικών κοινωνικών στάσεων έναντι της ανισότητας: βλ. Alesina κ.ά. (2004).

δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι δεν θα μπορέσει να συλλάβει μια ευρεία γκάμα αξιών και διαστάσεων για τις οποίες ενδιαφέρονται νόμιμα οι άνθρωποι. Αν η ζωή αφορά πολλά περισσότερα πράγματα από τα χρήματα, όπως οι περισσότεροι από μας είναι πρόθυμοι να παραδεχτούν, αφορά σαφώς και πολλά περισσότερα από την απλή προσωπική ευτυχία. Κάθε πολιτική ευτυχίας υποκρύπτει εξ ορισμού σε μια εγωιστική, αυτοικανοποιούμενη μεροληψία που αγνοεί άλλες βασικές αρχές της ανθρώπινης κατάστασης, όχι μόνο σε προσωπικό επίπεδο αλλά και στο πλαίσιο του γάμου, της οικογένειας και της κοινωνίας γενικότερα. Από ηθική σκοπιά, η κοινωνία θα έπρεπε σαφώς να νοιάζεται, όχι μόνο να ζουν οι πολίτες της την καλή ζωή, αλλά και μια ζωή που είναι καλή. Αυτή η ηθική διάσταση έχει έως τώρα παραβλεφθεί στη σημερινή αναβίωση της ηδονιστικής ευτυχίας. Σε κάθε περίπτωση, κάθε πρόγραμμα για την προαγωγή της ευτυχίας πρέπει εξ ορισμού να ορίζει τι θεωρεί επαρκώς αξιοπρεπές να προαχθεί, ενώ αγνοεί όλους τους άλλους παράγοντες, όσο πολύτιμοι και αν είναι για εκείνους που έχει την πρόθεση να ωφελήσει. Τελικά, η πολιτική ευτυχίας μετατρέπεται έτσι σε πολιτικό καθορισμό της ευτυχίας.

Φτωχοί αλλά ευτυχισμένοι;

Κάθε προσπάθεια να αποσυνδέσουμε την ανάπτυξη από την ευτυχία έχει επίσης άβολες ηθικές συνέπειες από μόνη της. Μια κυβέρνηση που βάζει την ευτυχία πάνω από την ανάπτυξη, είναι μια κυβέρνηση έτοιμη να αποδεχτεί ένα χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο για τους πολίτες της. Και η ικανότητά μας να προσαρμοζόμαστε στις οικονομικές συνθήκες έχει δύο όψεις: μπορούμε να προσαρμοστούμε στη φτώχεια όπως και στον πλούτο. Κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, για παράδειγμα, οι εκτιμήσεις των Αμερικανών για την προσωπική τους ευημερία έκαναν βουτιά μετά την κατάρρευση της Γουόλ Στρητ το 2008, αλλά ανέκαμψαν σε σταθερά (και αργά αυξανόμενα) επίπεδα από τα μέσα του 2009, παρά την αύξηση της ανεργίας και τη μείωση του πλούτου. Όπως έδειξε ο Άνγκους Ντίτον του Πρίνστον σε μια μελέτη που δημοσιεύθηκε το φθινόπωρο του 2011, η μέρα του Αγίου Βαλεντίνου είχε μεγαλύτερη επίδραση στην ευημερία των Αμερικανών, όπως μετρήθηκε από τις έρευνες ευτυχίας, απ' ό,τι είχε ο διπλασιασμός της ανεργίας (Deaton, 2011). Είμαστε λοιπόν έτοιμοι να αναζητήσουμε την προσωπική ευτυχία και να αγνοήσουμε την οικονομική δυσφορία; Θα αγνοήσουμε τη δύσκολη κατάσταση των ανέργων επειδή τα επίπεδα ευτυχίας τους προσαρμόζονται στις δυσκολίες τους; Όταν η κοινωνία αδυνατεί να παρέχει οικονομικές ευκαιρίες και δουλειές, οι άνθρωποι αντλούν περισσό-

τερη ευημερία από μη οικονομικούς παράγοντες. Αλλά εκείνοι που αμφισβητούν την αξία της οικονομικής μεγέθυνσης, είναι έτοιμοι να επιβάλουν το πλαίσιο ευτυχίας των φτωχών χωρών στις πλούσιες; Καθιστώντας την ευτυχία τον πρωτεύοντα σκοπό της δημόσιας πολιτικής, θα φτάναμε να αποδεχθούμε, ακόμη και να δικαιολογήσουμε, την κακουχία και την παρακμή. Κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να αποκαλείται υπεύθυνη δημόσια πολιτική ή ηθική βελτίωση.

Αυτός είναι ο σιωπηρός (και συχνά ο ρητός) στόχος των μελετητών της ευτυχίας: να μας κάνουν να εκτιμήσουμε τα μη υλικά αγαθά έναντι του πλούτου. Αλλά αυτός ο στόχος βασίζεται σε μια απλοϊκή και πατερναλιστική κατανόηση του πώς σκέφτονται τα ανθρώπινα όντα τη δική τους ικανοποίηση. Σε τελική ανάλυση, αν ο συνεχώς αυξανόμενος πλούτος αποφέρει μόνο αβέβαιες απολαβές ευτυχίας, γιατί τόσο πολλοί προσπαθούμε τόσο σκληρά να τον αποκτήσουμε;

Η αλήθεια είναι ότι ο αυξανόμενος πλούτος μπορεί να φέρνει έναν βαθμό ικανοποίησης που είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατον, να μετρηθεί με έρευνες προσωπικής ευτυχίας. Πολλοί από μας αναμφίβολα πασχίζουμε να αποκτήσουμε πλούτο επειδή μας επιτρέπει να πετύχουμε άλλους στόχους –για τους εαυτούς μας, για τις οικογένειές μας και για τις κοινότητές μας– τους οποίους οι έρευνες ευτυχίας απλώς δεν καταγράφουν. Η εστίαση στην ευτυχία παρά στην ανάπτυξη θα μείωνε έτσι την ικανότητά μας να χρησιμοποιούμε την υλική ευημερία για μη υλικούς σκοπούς, περιορίζοντας με αυτό τον τρόπο την ελευθερία μας να πετύχουμε ικανοποίηση. Στηριζόμενη σε μια απλοϊκή κατανόηση της ευτυχίας, οι υποστηρικτές της θα περιόριζαν και θα ισοπέδωναν την πραγματική επιδίωξή της. Υπάρχει ένα σαφές ηθικό επιχείρημα ενάντια στην άχρωμη προαγωγή της ευτυχίας έναντι της ανάπτυξης.

Συμπέρασμα

Για κάθε ανθρώπινο όν, στην πραγματικότητα για τα περισσότερα έμβια πλάσματα, η ευημερία και η ευτυχία έχουν τεράστια σημασία. Η επιδίωξη της ευτυχίας είναι ένα φυσικό και κρίσιμο κομμάτι της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως έχουν αναγνωρίσει οι φιλόσοφοι εδώ και πολλούς αιώνες. Η προσωπική ευτυχία μπορεί σαφώς να ωφελεί και την κοινωνία. Οι ευτυχισμένοι άνθρωποι έχουν κατά μέσο όρο πιο παραγωγικές και πετυχημένες σταδιοδρομίες (Oswald κ.ά., 2009), είναι πιο πρόθυμοι να πάρουν τα ρίσκα του πετυχημένου επιχειρηματία (Bosman και van Winden, 2006), ζούνε πιο μακρά και υγιή ζωή (Diener και Chan, 2001), ακόμα και οδηγούν προσεκτικότερα (Goudie κ.ά, 2011). Υπάρχει επομένως ένα ισχυρό επιχείρημα για να ενσωματωθεί μια οπτική ευτυχίας στη σκέψη επάνω στην

πολιτική. Η εκτίμηση της ευτυχίας μάς φέρνει επίσης πιο κοντά στα ουσιώδη της ζωής και μπορεί έτσι να μας βοηθήσει να αντικαταστήσουμε κάποιες υλιστικές προκαταλήψεις που υπάρχουν στις υφιστάμενες πολιτικές.

Αλλά, δυστυχώς, η ευτυχία δεν προάγεται μόνο ως ένας πρόσθετος παράγοντας για εξέταση στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων. Ένας σκληρός πυρήνας πολύ ορατών, ενθουσιωδών υποστηρικτών της ευτυχίας συνηγορεί υπέρ της επιστροφής σε ένα ωφελιμιστικό παρελθόν, υπερασπίζοντας τη μέγιστη ευτυχία της ανθρωπότητας ως το υπέρτατο κοινό αγαθό και την προαγωγή του ως τον πρωτεύοντα στόχο δημόσιας πολιτικής. Σε αυτό το κεφάλαιο έχω υποστηρίξει ότι αυτή η ατζέντα ευτυχίας συνοδεύεται από αδύναμα διαπιστευτήρια και ασαφή κίνητρα. Αλλού, έχω επίσης ξεσκεπάσει κάποιες επικίνδυνες υποθέσεις για τον ρόλο της οικονομικής μεγέθυνσης ως μέσο για την ευτυχία, καθώς και αμφίβολους στόχους που δεν προσφέρουν κάτι παραπάνω από ένα επιδοματικό μάννα εξ ουρανού, ή κάτι χειρότερο (DeVos, 2011).

Είναι καιρός να αναγνωρίσουμε αυτά τα ελαττώματα και να δούμε την πολιτική προαγωγή της ευτυχίας από μια ορθή οπτική. Δεν πρέπει να μεταβούμε από μια φαινομενική υποταγή στο ΑΕΠ σε μια πραγματική υποταγή σε χονδροειδείς συναισθηματικούς δείκτες. Πρέπει να αναγνωρίσουμε την εγγενή δυνατότητα για σφάλμα των μέτρων ευτυχίας και να αναλογιστούμε τα όριά τους ως αξιόπιστα εργαλεία. Πρέπει να κατανοήσουμε πώς οι τρέχουσες έρευνες ευτυχίας μεροληπτούν προς όφελος φευγαλέων συναισθημάτων ηδονικής απόλαυσης, τα οποία, αν γίνουν το αλεξικέραυνο της πολιτικής, θα βάλουν την ανθρωπότητα σε τροχιά αμοραλιστικής ικανοποίησης και γενικής παρακμής. Πρέπει να εξισορροπήσουμε την ευτυχία με τη δικαιοσύνη. Πρέπει να μας ενδιαφέρει να ζούμε όχι μόνο την καλή ζωή, αλλά και μια ζωή που είναι καλή. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι μετρήσεις ευτυχίας αποτυγχάνουν να καταγράψουν πόσοι από μας επιζητούμε τον πλούτο για να πετύχουμε άλλους στόχους – για τους εαυτούς μας, για τις οικογένειές μας ή για τις κοινότητές μας. Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι οι μετρήσεις ευτυχίας παραβλέπουν τους βαθύτερους παράγοντες που καθορίζουν την υποκειμενική ευημερία, ανάμεσά τους τις ισχυρές δυνάμεις της οικονομικής ελευθερίας και της αυτοδιάθεσης.

Το να τοποθετούμε την προαγωγή της ευτυχίας στην κορυφή των πολιτικών μας προτεραιοτήτων είναι τόσο εύκολο στη θεωρία, όσο είναι δύσκολο στην πράξη. Είναι εύκολο να το δεχτούμε ως γενική πολιτική κοινοτοπία. Είναι δύσκολο να μεταβούμε, αξιόπιστα και επαληθεύσιμα, από την κοινοτοπία στη δράση. Το πρόβλημα

της ατζέντας της ευτυχίας βρίσκεται όχι τόσο στον στόχο της, όσο στην εγγενή της δυνατότητα για σφάλμα και στην αυθαιρεσία στην εφαρμογή της. Είναι περιορισμένα αυτά που μπορούμε να γνωρίζουμε για την υποκειμενική ευημερία και περιορισμένα αυτά που μπορούμε να κάνουμε μέσω της πολιτικής. Στην εφαρμογή της, η πολιτική της ευτυχίας θα αφορά περισσότερο τις προτιμήσεις των σχεδιαστών της παρά των υποκειμένων της.

Παραπομπές

Alesina, A., R. Di Tella και R. MacCulloch (2004), 'Inequality and happiness: are Europeans and Americans different?', *Journal of Public Economics*, 88: 2009–42.

Bell, D. (1996), *The Cultural Contradictions of Capitalism*, 20th anniversary edn, New York: Basic Books.

Bentham, J. (1789), *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*.

Bok, D. (2010), *The Politics of Happiness*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bosman, R. και F. van Winden (2006), *Global Risk, Investment and Emotions*, DP 5451, Center for Economic Policy Research.

Brooks, A. (2010), *The Battle. How the Fight between Free Enterprise and Big Government Will Shape America's Future*, New York: Basic Books.

Chua, A. (2011), *Battle Hymn of the Tiger Mother*, London: Penguin Press.

Deaton, A. (2011), 'The financial crisis and the wellbeing of Americans', NBER Working Paper no. 17128.

De Vos, M. (2011), 'Reclaiming happiness from politics', Itinera Institute Discussion Paper.

Diener, E. και M. Y. Chan (2011), 'Happy people live longer: subjective well-being contributes to health and longevity', *Applied Psychology: Health and Well-being*, 3: 1–43.

Epstein, R. (2008/09), 'Happiness and revealed preferences in evolutionary perspective', *Vt. L. Rev.*, 33(559): 559–83. European Commission (2009), *GDP and Beyond. Measuring progress in a changing world*, COM (2009) 433 final.

Frey, B. κ.ά. (2008), *Happiness. A Revolution in Economics*, Cambridge, MA: MIT Press.

Gilbert, D. (2006), *Stumbling on Happiness*, New York: Alfred Knopf.

Goudie, R. κ.ά. (2011), *Happiness as a Driver of Risk-Avoiding Behavior*, CESifo WP Series no. 3451.

Hagerty, M. R. (2003), 'Was Life Better in the "Good Old Days"? Intertemporal Judgments of Life Satisfaction', *Journal of Happiness Studies*, 4(2): 115–139.

Krueger, A. και D. Schkade (2007), The Reliability of Subjective Well-being Measures, CEPS Working Paper no. 138.

Layard, R. (2005a), *Happiness: Lessons from a new science*, London: Penguin.

Layard, R. (2005b), 'Happiness is back', *Prospect*, 108: 14–21.

Loewenstein, G. και P. A. Ubel (2008), 'Hedonic adaptation and the role of decision and experience utility in public policy', *Journal of Public Economics*, 92: 1795–810.

Loveless, T. (2006), 'How well are American students learning?', *Brown Center Report on American Education*, II(1), October.

McCloskey, D. (2006), *The Bourgeois Virtues*, Chicago, IL: University of Chicago Press.

McMahon, D. (2006), *Happiness: A History*, New York: Atlantic Monthly Press.

Nussbaum, M. (2008), 'Who is the happy warrior? Philosophy poses questions to psychology', *Journal of Legal Studies*, 37: 81–112.

Office for National Statistics (2011), *Measuring National Well-being*, London: ONS.

Oswald, A. (2010), *Emotional Prosperity and the Stiglitz Commission*, IZA Discussion Paper no. 5390.

Oswald, A. και S. Wu (2010), *Objective Confirmation of Subjective Measures of Well-being: Evidence from the USA*, IZA Discussion Paper no. 4695.

Oswald, A., E. Proto και D. Sgroi (2009), *Happiness and Productivity*, IZA Discussion Paper no. 4645.

Pischke, J.-S. (2011), *Money and Happiness: Evidence from the Industry Wage Structure*, NBER WP 17056.

Stevenson, B. και J. Wolfers (2008a), *Happiness Inequality in the United States*, IZA Discussion Paper no. 3624.

Stevenson, B. και J. Wolfers (2008b), *Economic Growth and Subjective Well-being: Reassessing the Easterlin Paradox*, IZA Discussion Paper no. 3654.

Stiglitz, E., A. Sen, J.-P. Fitoussi κ.ά. (2009), *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, Paris: CMEPSP.

Vandenbroucke, F. (2011), *Geluk als doelstelling, doelstelling als geluk*.

Een pleidooi voor vitaliteit, Redenaarsconcert 'De Triomf van de Menselijkheid'.

Veenhoven, R. (2000), 'Well-being in the welfare state: level not higher, distribution not more equitable', *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2: 91–125.

Weber, M. (1904/05), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, πρώτη έκδοση στα γερμανικά.

Wilkinson, W. (2007), *In Pursuit of Happiness Research. Is It Reliable? What Does It Imply for Policy?*, Cato Policy Analysis no. 590, Washington, DC: Cato Institute.

Wilson, E. (2008), *Against Happiness: In Praise of Melancholy*, New York: Farrar, Straus and Giroux.

Wolfe, A. (2008), 'Hedonic man. The new economics and the pursuit of happiness', *New Republic*, Ιούλιος.

8. ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΥΣΤΡΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΙ ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΠΕΡΙ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Πήτερ Τζ. Μπάτκι και Κρίστορερ Τζ. Κόιν

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες, οι οικονομολόγοι επιδεικνύουν αυξανόμενο ενδιαφέρον για το πώς η «ευτυχία» ή η «υποκειμενική ευημερία» επηρεάζει τα οικονομικά αποτελέσματα. Οι απαρχές αυτού που έχει γίνει γνωστό ως «οικονομικά της ευτυχίας» εντοπίζονται στη γνωστή μελέτη του Ρίτσαρντ Ίστερλιν [Easterlin] (1974), που οδήγησε στο «Παράδοξο του Ίστερλιν». Στην απλούστερή του μορφή, το παράδοξο δηλώνει ότι, πάνω από ένα ορισμένο επίπεδο εισοδήματος, η οικονομική μεγέθυνση δεν βελτιώνει την ανθρώπινη ευημερία. Από τη δεκαετία του 1990 υπήρξε μια ανανέωση του ενδιαφέροντος για το «Παράδοξο του Ίστερλιν», η οποία οδήγησε σε μια αναπτυσσόμενη βιβλιογραφία επάνω στο θέμα (βλ. Frey και Stutzer, 2002a, 2002b).

Οι οικονομολόγοι που ασχολούνται με τα οικονομικά της ευτυχίας ορίζουν τυπικά την υποκειμενική ευημερία ή ευτυχία ως γενική ικανοποίηση από τη ζωή. Προκειμένου να συλλάβουν την ευημερία, οι οικονομολόγοι συχνά βασίζονται σε έρευνες που θέτουν κάποια παραλλαγή του ερωτήματος: «Πόσο ευτυχισμένοι είστε από τη ζωή σας;» Άλλα ερωτήματα των ερευνών σκοπό έχουν να κατανοήσουν αν οι άνθρωποι δίνουν αξία στο σχετικό ή στο απόλυτο εισόδημα, ρωτώντας κάτι όπως: «Θα προτιμούσατε να κερδίζετε 50.000 λίρες σε έναν κόσμο όπου άλλοι κερδίζουν 25.000 λίρες, ή θα προτιμούσατε να κερδίζεται 100.000 λίρες ενώ άλλοι κερδίζουν 200.000 λίρες;» Οι ερευνητές συγκρίνουν κατόπιν τις απαντήσεις τόσο μεταξύ κοινωνιών όσο και έναντι οικονομικών αποτελεσμάτων, με την ελπίδα να προσδιορίσουν ποιοι παράγοντες επηρεάζουν το συνολικό επίπεδο ευτυχίας και ικανοποίησης. Πολλοί ερευνητές έχουν βρει στήριξη για το «παράδοξο της προόδου» του Ίστερλιν (βλ. Frey και Stutzer, 2002a, για μία ανασκόπηση). Εφ' όσον τα εισοδήματα έχουν αυξηθεί με την πάροδο του χρόνου, αναρωτιούνται οι ερευνητές, γιατί η ευτυχία παρέμεινε σχετικά επίπεδη;

Οι ερευνητές έχουν δώσει δύο κύριες εξηγήσεις για αυτό το παράδοξο. Μία είναι ότι οι άνθρωποι κρίνουν το επίπεδο του πλούτου τους όχι με απόλυτους όρους, αλλά με σχετικούς. Αυτό υποδηλώ-

νει ότι η αύξηση στην ευημερία δεν είναι μόνο θέμα αύξησης του εισοδήματος όλων. Αντίθετα, η αύξηση στο ατομικό εισόδημα πρέπει να είναι σχετικά μεγαλύτερη από όλων των άλλων, για να έχει πραγματική επίδραση στην ευημερία τού υπό εξέταση ατόμου. Αυτό σημαίνει ότι ακόμη και αν το γενικό επίπεδο εισοδήματος αυξηθεί, θα έχει μικρή επίδραση στην ευτυχία του ατόμου, αν δεν υπάρχουν και σχετικές αλλαγές.

Μια άλλη εξήγηση είναι η επίδραση του «ηδονικού κυλιόμενου τάπητα», που αναφέρεται στην τάση των ανθρώπων να επιστρέφουν σε κάποιο βασικό επίπεδο ευτυχίας, με αποτέλεσμα οι αυξήσεις στον πλούτο να συνεπάγονται μικρότερες αυξήσεις στην ικανοποίηση και την ευτυχία απ' ό,τι θα περίμενε κανείς. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητως ότι οι άνθρωποι είναι δυστυχισμένοι, αλλά μάλλον ότι η ευτυχία είναι εφήμερη. Ο λόγος είναι ότι όσο πλουσιότεροι γίνονται οι άνθρωποι, τόσο μεγαλώνουν οι προσδοκίες τους, που σημαίνει ότι το συνολικό επίπεδο ευτυχίας παραμένει ίδιο. Αυτό συνεπάγεται ότι ακόμη και αν οι άνθρωποι δουλεύουν πιο σκληρά για να ευτυχίσουν, παραμένουν τελικά στην ίδια θέση. Αναφορικά με τον «ηδονικό κυλιόμενο τάπητα», οι ερευνητές συμφωνούν ότι ο διαρκής αγώνας για αύξηση του πλούτου, που οδηγεί σε παροδική μόνο αύξηση της ικανοποίησης, έχει αρνητικές συνέπειες για άλλες πτυχές της ζωής. Για παράδειγμα, η μεγαλύτερη προσπάθεια που καταβάλλεται για να κερδίσει κάποιος περισσότερα χρήματα έχει ως αποτέλεσμα όχι μόνο μια βραχυπρόθεσμη αύξηση της ευτυχίας, αλλά και λιγότερο χρόνο με την οικογένεια, τους φίλους και τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας.

Από αυτές τις εξηγήσεις για το παράδοξο της προόδου, έχει προκύψει ένα ισχυρό σύνολο συμπερασμάτων πολιτικής. Για παράδειγμα, πολλοί ερευνητές ευτυχίας ζητούν κάποιας μορφής φορολογίας στην εργασία και τα αγαθά πολυτελείας (βλ. Frank, 1999· Layard, 2005). Η λογική πίσω απ' αυτόν τον φόρο είναι η εξής. Αν αυτό που έχει σημασία είναι ο σχετικός πλούτος, τότε μια αύξηση στον πλούτο κάποιου, σε σχέση με τους άλλους, πρέπει να βλάπτει τους άλλους ανθρώπους. Αυτό ισοδυναμεί με αρνητική εξωτερικότητα, που αντιμετωπίζεται τυπικά μέσω ενός φόρου που υποχρεώνει τους ανθρώπους να εσωτερικεύουν το κόστος των πράξεών τους. Θεωρητικά, ο φόρος θα αύξανε το κόστος της εργασίας και της κατανάλωσης αγαθών πολυτελείας, υπερνικώντας έτσι τις αιτίες του παραδόξου της προόδου που εξετάστηκε πιο πάνω. Και δεν είναι μόνο αυτό. Οι υποστηρικτές αυτού του τύπου φορολόγησης προσθέτουν ότι υπάρχει και άλλο όφελος, γιατί τα ποσά που συλλέγονται από τη φορολογία μπορούν να αξιοποιηθούν για «δημόσια αγαθά» όπως η παιδεία, η ανακύκλωση, η τέχνη, η ιατροφαρ-

μακευτική περίθαλψη και τα μέσα μαζικής μεταφοράς, μεταξύ άλλων (βλ. Frank, 1999: 249-61· Griffith, 2004: 1392· Layard, 2005: 47). Εκ πρώτης όψews, αυτές οι συνταγές πολιτικής φαίνεται να έχουν μόνο οφέλη, αφού οι υποστηρικτές τους υπόσχονται όχι μόνο περισσότερη ευτυχία, αλλά και περισσότερα δημόσια αγαθά.

Εμείς, ωστόσο, αμφιβάλλουμε. Ο σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να εγείρει μερικά εννοιολογικά και πρακτικά ζητήματα για τα οικονομικά της ευτυχίας και τις σχετικές προτάσεις πολιτικής όπως περιγράφονται πιο πάνω. Η ανάλυσή μας αντλεί έννοιες από τα αυστριακά οικονομικά και τα οικονομικά της δημόσιας επιλογής.

Μεταξύ άλλων, η αυστριακή οικονομική σχολή δίνει έμφαση στην υποκειμενικότητα του κόστους και της ωφέλειας· στη σημασία της διασκορπισμένης και εξαρτώμενης από το πλαίσιο γνώσης του χρόνου και του τύπου που είναι καθοριστική στον οικονομικό συντονισμό και δεν μπορεί να αποκτηθεί και να συλλεχθεί από τους σχεδιαστές· και στο ότι η αγορά είναι μία διαρκής διαδικασία που χαρακτηρίζεται από παραγωγικές επιχειρηματικές δράσεις. Τα οικονομικά της δημόσιας επιλογής εκτείνουν τις βασικές παραδοχές του οικονομικού τρόπου σκέψης στην πολιτική. Υποθέτουν ότι οι πολιτικοί είναι ιδιοτελείς δρώντες και ότι ανταποκρίνονται σε κίνητρα ακριβώς όπως ακριβώς οι ιδιωτικοί δρώντες. Η βασική συνέπεια είναι ότι δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι πολιτικοί είναι καλοπροαίρετοι και ότι ενδιαφέρονται για τους άλλους. Αντιθέτως, πρέπει να εξετάσουμε τους περιορισμούς και τα κίνητρα που αντιμετωπίζουν στον σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών, ακόμη και αν αυτές οι πολιτικές έχουν ως κίνητρο τις καλύτερες προθέσεις.

Προχωράμε ως εξής: Η επόμενη ενότητα εξετάζει μερικά εννοιολογικά ζητήματα των οικονομικών της ευτυχίας. Μετά στρεφόμαστε σε κάποια από τα πρακτικά ζητήματα, εξετάζοντας τις προσπάθειες να σχεδιαστούν και να εφαρμοστούν πολιτικές βασισμένες σε αυτή την έρευνα. Η τελική ενότητα καταλήγει με έναν εναλλακτικό τρόπο σκέψης για την ευτυχία και τη δημόσια πολιτική.

Εννοιολογικά ζητήματα

Τι είναι η ευτυχία;

Αυτό το ερώτημα έχει προβληματίσει τους φιλοσόφους για αιώνες. Ο Wilkinson (2007: 12) εντοπίζει τέσσερις δυνατότητες για το τι μπορεί να συνεπάγεται η «ευτυχία»: ικανοποίηση από τη ζωή· βιωματική ή ηδονική ποιότητα· κάποια κατάσταση, εκτός της ικανοποίησης από τη ζωή ή τις βιωματικές καταστάσεις, που δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί· και ευημερία. Η βιβλιογραφία της ευτυχίας εστιάζει τυπικά

σε μία από αυτές τις δυνατότητες, ή προσπαθεί να τις συγχωνεύσει όλες. Περιέργως, οι μελετητές που ασχολούνται με τα οικονομικά της ευτυχίας, σπανίως ή ποτέ δεν επιδίδονται σε μία σε βάθος εξέταση του τι ακριβώς προσπαθούν να συλλάβουν έναντι του τι στην πραγματικότητα συλλαμβάνουν με τα ερευνητικά τους εργαλεία.

Αυτό είναι σημαντικό ερώτημα, επειδή οι άνθρωποι μπορεί να είναι πρόθυμοι να κάνουν αντισταθμίσεις μεταξύ συγκεκριμένων περιθωρίων ευτυχίας. Όπως αναφέρει ο Wilkinson: «Όχι μόνο δίνουν οι άνθρωποι διαφορετική βαρύτητα στα διαφορετικά στοιχεία της ευτυχίας και της ευημερίας, αλλά δεν συμφωνούν καν στο ποια είναι αυτά (ό.π., 15, έμφαση στο πρωτότυπο). Η απουσία ενός γενικού ορισμού της ευτυχίας δημιουργεί προβλήματα στη μέτρηση της πραγματικής ευτυχίας, αφού οι υποτιθέμενες μετρήσεις της ευτυχίας μπορεί να συλλαμβάνουν διαφορετικές και αντικρουόμενες πτυχές. Επιπλέον, η έλλειψη ενός σαφούς ορισμού της ευτυχίας θέτει προβλήματα σε όσους σχεδιάζουν πολιτικές που υποτίθεται ότι μεγιστοποιούν την ευημερία. Πώς μπορούν οι πιθανές εναλλακτικές «πολιτικές ευτυχίας» να αξιολογηθούν όταν απουσιάζει ένα κοινό και προσυμφωνημένο σημείο αναφοράς για την ευτυχία; Οι πολιτικές που προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν τις έννοιες της ευτυχίας στο ένα περιθώριο μπορεί να στοιχίζουν στους ανθρώπους σε άλλα περιθώρια που μετράνε αληθινά για εκείνους. Συνολικά, οι πολιτικές που αυξάνουν την ευτυχία σε ένα περιθώριο μπορεί να μειώνουν τη συνολική ευτυχία.

Μπορεί η ευτυχία να συγκριθεί μεταξύ των ατόμων
και μεταξύ των εποχών;

Η έννοια της ευτυχίας δεν είναι στατική μεταξύ των ατόμων σε μια ορισμένη χρονική περίοδο. Όπως αναφέρει ο Wilkinson: «Εκτός των συστηματικών διαφορών μεταξύ των ατόμων, ο τρόπος που αυτοί αναφέρουν την ευτυχία τους είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος στο πλαίσιο, απειλώντας την αξιοπιστία των ερευνών» (όπ. 8). Αυτό σημαίνει ότι η σύγκριση των απαντήσεων μεταξύ των ατόμων σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή είναι προβληματική. Παρ' όλα αυτά, πολλές μελέτες ευτυχίας συγκρίνουν τις απαντήσεις μεταξύ χωρών, για να μετρήσουν τη σχετική ευτυχία των κοινωνιών. Αφήνοντας κατά μέρος ζητήματα συνάθροισης, που δεν είναι ασήμαντα, δεν είναι σαφές ότι μπορεί να μετρηθεί η ευτυχία μεταξύ των ανθρώπων περισσότερο απ' όσο μπορούν να συγκριθούν οι «χρησιμότητες» μεταξύ οικονομικών δρώντων. Επειδή οι ατομικές αξίες είναι υποκειμενικές, δεν μπορούμε να τις συγκρίνουμε με τρόπο που έχει νόημα μεταξύ των ατόμων ή ακόμη και μέσα στον χρόνο για το ίδιο άτομο με οποιονδήποτε αντικειμενικό τρόπο. Όπως σημειώνει ο Μπουκάναν [Buchanan], «η χρησιμότητα είναι

υποκειμενικό φαινόμενο και όχι κάτι που μπορεί να μετρηθεί εξωτερικά ή αντικειμενικά» (Buchanan, 1969: 9). Παρ' όλο που μπορούμε να συγκρίνουμε τα σχετικά εισοδήματα δύο ατόμων, δεν μπορούμε να πούμε κάτι ουσιαστικό για τη σχετική ικανοποίηση ή την ευημερία που αντλούν τα άτομα από αυτά. Ο Λάιονελ Ρόμπινς [Lionel Robbins] έλεγε κάτι παρόμοιο όταν έγραφε: «Δεν υπάρχει τρόπος να μετρήσουμε το μέγεθος της ικανοποίησης του Α σε σύγκριση με τον Β. Η ενδοσκοπική δεν επιτρέπει στον Α να ανακαλύψει τι συμβαίνει στο μυαλό του Β, ούτε στον Β να ανακαλύψει τι συμβαίνει στο μυαλό του Α» (Robbins, 1932: 124, έμφαση στο πρωτότυπο).

Ενώ η σύγκριση της ευτυχίας μεταξύ ανθρώπων σε μια χρονική στιγμή θέτει ένα σύνολο προβλημάτων, η σύγκριση της ευτυχίας στο πέρασμα του χρόνου θέτει ένα ξεχωριστό σύνολο ζητημάτων. Ενώ μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας των οικονομικών της ευτυχίας εστιάζει σε θέματα πλαισίου –όπως τεκμηριώνεται από την έμφαση στο προαναφερθέν φαινόμενο του «ηδονικού κυλιόμενου τάπητα», σύμφωνα με το οποίο οι σχετικά πλουσιότεροι προσδοκούν περισσότερα– για να εξηγήσει τις διαφορές στην ευημερία, παραβλέπει το γεγονός ότι τέτοια θέματα πλαισίου κάνουν τους συμμετέχοντες να έχουν διαφορετική αντίληψη για το τι συνεπάγεται η έννοια της ευτυχίας. Όπως μεταβάλλονται οι συνθήκες, έτσι αλλάζει και ο τρόπος που κατανοούν την έννοια της ευτυχίας και της ευημερίας. Ο Kling (2004) δείχνει ακριβώς αυτό όταν αναφέρει ότι «οι άνθρωποι εκατοντάδες χρόνια πριν, δεν είχαν ιδέα πώς είναι να ζει κανείς με εσωτερικά υδραυλικά, άφθονη τροφή και αντιβιοτικά». Βέβαια, δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία ερευνών ευτυχίας που να εκτείνονται σε εκατοντάδες χρόνια, αλλά με αυτό το παράδειγμα θέλει να δείξει ότι αλλάζουν οι συνθήκες, έτσι αλλάζει και η αντίληψη της ευτυχίας. Πώς μπορούμε να συγκρίνουμε την ευτυχία των ερωτώμενων το 1970 με εκείνη των ερωτώμενων του 2011; Η τεχνολογική πρόοδος έχει αλλάξει τη ζωή σε τόσα πολλά περιθώρια, ώστε δεν είναι ξεκάθαρο πώς μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι οι έρευνες συλλαμβάνουν την ίδια έννοια ευτυχίας με την πάροδο του χρόνου. Και αν δεν συλλαμβάνουν την ίδια αντίληψη της ευτυχίας, πώς μπορούμε να συγκρίνουμε ουσιαστικά απαντήσεις ερευνών σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και να συμπεράνουμε αν η ευτυχία έχει αλλάξει ή έχει παραμείνει σταθερή;

Υπάρχει ένα σταθερό απόθεμα στάτους;

Μία βασική έννοια στα οικονομικά της ευτυχίας είναι το «στάτους», που αναφέρεται στη θέση κάποιου σε σχέση με τους άλλους. Όπως μετράει το σχετικό εισόδημα για την ευημερία, υποστηρίζουν οι μελετητές της ευτυχίας, έτσι μετράει και το σχετικό στάτους. Οι ερευνητές επισημαί-

νουν ότι το κοινωνικό στάτους είναι ένα «αγαθό θέσης» – ένα αγαθό η αξία του οποίου είναι συνάρτηση του πόσο επιθυμητό είναι στα μάτια των άλλων. Τα αγαθά θέσης είναι μηδενικού αθροίσματος, από την άποψη ότι, εάν ένα άτομο έχει κάποιο στάτους, άλλοι δεν μπορούν να έχουν την ίδια θέση. Αυτό ενδιαφέρει για τη μελέτη της ευτυχίας, γιατί όταν κάποιος αποκτήσει ένα ορισμένο στάτους, επιβάλλει αρνητικά κόστη στους άλλους, γιατί δεν μπορούν να αποκτήσουν το ίδιο στάτους. Εκείνοι με σχετικά χαμηλότερο στάτους είναι σε χειρότερα θέση σε σύγκριση με εκείνους σε θέσεις υψηλότερου στάτους.

Αυτή η λογική στηρίζει πολλές συνταγές πολιτικής που προκύπτουν από τη βιβλιογραφία της ευτυχίας. Για παράδειγμα, ο Frank (1999) ισχυρίζεται ότι τα άτομα, αναζητώντας το σχετικό στάτους, εστιάζουν υπερβολικά σε υλικά αγαθά (δηλαδή, στο μέγεθος του σπιτιού, στα αυτοκίνητα, στις διακοπές, κτλ.), ενώ παραμελούν τα άυλα (χρόνος μετακίνησης από και προς την εργασία, χρόνος με οικογένεια, κτλ.). Η (υπερβολική) έμφαση στη συσσώρευση υλικών αγαθών και η υποτίμηση της σπουδαιότητας των άυλων είναι αυτή που οδηγεί στο βασικό παράδοξο. Το κύριο συμπέρασμα είναι ότι η δημόσια πολιτική θα έπρεπε να προσανατολίζεται στην αύξηση του σχετικού κόστους των υλικών αγαθών. Αν το κόστος των υλικών αγαθών είναι σχετικά υψηλότερο, οι άνθρωποι θα τείνουν καταναλώνουν περισσότερα άυλα αγαθά.

Αυτή η συλλογιστική, ωστόσο, υποθέτει ότι το στάτους είναι σταθερό. Είναι αλήθεια ότι αν υπάρχει σταθερή ποσότητα στάτους, τότε ο ανταγωνισμός για αγαθά στάτους είναι μηδενικού αθροίσματος. Αλλά γιατί θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι η ποσότητα στάτους είναι δεδομένη και σταθερή; Αν επιτρέψουμε τον χρόνο και την επιχειρηματικότητα στην ανάλυσή μας για το στάτους, θα μπορούσε εύκολα να υποστηρίξει κανείς ότι τα αγαθά στάτους εμφανίζονται διαρκώς και εξελίσσονται. Με αυτή τη συλλογιστική, οι παλιές μορφές στάτους εγκαταλείπονται, οι υπάρχουσες μορφές εξελίσσονται και νέες μορφές εμφανίζονται. Ο Cowen (2000) υποστηρίζει ότι οι αγορές δημιουργούν συνεχώς νέα περιθώρια δόξας, καθώς αναδύονται νέες τεχνολογίες και ευκαιρίες. Αν το στάτους θεωρηθεί ως διαρκώς εξελισσόμενη διαδικασία, αντί κάποιο σταθερό «απόθεμα», τότε δεν είναι σίγουρο ότι αποτελεί τόσο μεγάλο πρόβλημα, όπως θα μας έκαναν να πιστέψουμε οι μελετητές της ευτυχίας.

Πρακτικά Ζητήματα

Ποια αγαθά μετράνε και πόσο;

Οι μελετητές της ευτυχίας μιλούν συχνά για φορολόγηση της «μόλυνσης» που προκαλείται από το στάτους και το σχετικό εισόδημα. Ο

Λέαρντ σημειώνει ότι όταν ένα άτομο κερδίζει περισσότερα, οι άλλοι υποφέρουν επειδή κερδίζουν συγκριτικά λιγότερα. Αυτός που κερδίζει, ωστόσο, «δεν νοιάζεται που μολύνει τους άλλους μ' αυτόν τον τρόπο...» (Layard, 2005: 247). Ένας φόρος, υποστηρίζεται, μπορεί να υποχρεώσει αυτόν που κερδίζει περισσότερα να εσωτερικεύσει το κόστος της μόλυνσης που προκαλεί. Αυτό το σκεπτικό φαίνεται λογικό σε πολλούς. Σε τελευταία ανάλυση, σε ποιον αρέσει η μόλυνση; Μια βαθύτερη εξέταση των επιπτώσεων της φορολόγησης των σχετικών αυξήσεων στο εισόδημα, ωστόσο, θα έπρεπε τουλάχιστον να μας κάνει κάπως σκεπτικούς για αυτές τις συνέπειες πολιτικής.

Για να κατανοήσουμε το γιατί, ας σκεφτούμε τι θα σήμαινε πραγματικά η φορολόγηση της «μόλυνσης» που προκαλούν οι αυξήσεις του σχετικού εισοδήματος. Κυριολεκτικά, θα σήμαινε ότι ολόκληρη η παραγωγική επιχειρηματική δραστηριότητα θα έπρεπε να φορολογηθεί, αφού οδηγεί σε αυξημένο εισόδημα για τον επιχειρηματία. Τα οικονομικά του κέρδους και της ζημίας δείχνουν ότι τα κέρδη προκύπτουν όταν ένας επιχειρηματίας σε εγρήγορση συνδυάζει πόρους με τρόπο που εκτιμούν οι πελάτες. Γι' αυτό οι πελάτες είναι διατεθειμένοι να δώσουν τα λεφτά τους για τα αγαθά ή τις υπηρεσίες. Ένας φόρος, όμως, είναι ένα μέσο για να αποθαρρυνθεί μια δραστηριότητα. Ένας φόρος στην παραγωγική επιχειρηματικότητα θα οδηγούσε σε λιγότερες παραγωγικές δραστηριότητες και αυτό θα έφερνε τους ανθρώπους σε χειρότερη θέση, καθώς θα μείωνε την καινοτομία και τη διάδραση θετικού αθροίσματος. Ακόμη και αν οι παραγωγικές επιχειρηματικές δραστηριότητες πράγματι παράγουν κόστος με την έννοια της «μόλυνσης» από την αύξηση των σχετικών εισοδημάτων, αυτό το κόστος πρέπει να ζυγιστεί έναντι των οφελών του αυξανόμενου πλούτου και όσων τον συνοδεύουν – υψηλότερο βιοτικό επίπεδο, καλύτερη εκπαίδευση, λιγότερες ασθένειες, μικρότερη θνησιμότητα, κτλ. (Lee, 2005). Δεδομένου ότι οι μελλοντικές επιχειρηματικές δραστηριότητες δεν μπορούν να γίνουν γνωστές ή να μετρηθούν, δεν είναι σαφές πώς μπορεί να γίνει μια τέτοια ανάλυση με ουσιαστικό τρόπο.

Οι υποστηρικτές του «φόρου ευτυχίας» στις παραγωγικές δραστηριότητες μπορεί να ισχυριστούν ότι το παραπάνω επιχείρημα είναι παράλογο. Μπορεί να ισχυριστούν ότι δεν θέλουν να φορολογήσουν όλες τις δραστηριότητες, αλλά μόνο ορισμένα είδη πολυτελείας και δραστηριότητες υψηλού στάτους. Αλλά πώς μπορούν αυτά τα είδη πολυτελείας και στάτους να προσδιοριστούν και να ζυγιστούν στην πράξη; Πρέπει να φορολογούνται μόνο οι κερδοσκοπικές δραστηριότητες; Τι γίνεται με τις μη κερδοσκοπικές, όπως το Gates Foundation, που προσδίδουν στάτους στον κόσμο της φιλανθρωπίας;

ας; Τι γίνεται με την ιατρική έρευνα που θεραπεύει ασθένειες; Σε τελευταία ανάλυση, η ανακάλυψη μιας θεραπείας για μια ασθένεια είναι σίγουρα ένα αγαθό θέσης που παράγει μόλυνση, σύμφωνα με τη λογική του Λέαρντ. Το ερώτημα, ποια αγαθά και ποιες δραστηριότητες μετράνε ως παράγοντες μόλυνσης πρέπει να αντιμετωπιστεί από διαμορφωτές πολιτικής που σχεδιάζουν και εφαρμόζουν πολιτικές βασισμένες στην έρευνα ευτυχίας. Αυτό σημαίνει ότι τα οικονομικά της δημόσιας επιλογής –η εφαρμογή της οικονομικής προσέγγισης στην πολιτική– έρχονται στο προσκήνιο.

Μια γκάμα από μοντέλα δημόσιας επιλογής δείχνουν ότι η πολιτική πάσχει από ιδιοτελείς αξιωματούχους και γραφειοκράτες, όπως και από ομάδες συμφεροντών που προσπαθούν να επηρεάσουν και να επικρατήσουν στη χάραξη πολιτικής για δικό τους όφελος και σε βάρος του ευρύτερου πληθυσμού (βλ. Mitchell και Simmons, 2004). Οι πολιτικές, ακόμη και αν οδηγούνται από τις καλύτερες προθέσεις, δεν είναι δυνατόν να σχεδιάζονται εν κενώ. Αντίθετα, οι πολιτικές σχεδιάζονται σε ένα περιβάλλον όπου ποικίλοι ιδιοτελείς δρώντες ανταγωνίζονται για να σχεδιάσουν πολιτικές που ικανοποιούν τη δική τους προσωπική αιτζέντα. Πρέπει να αναρωτηθούμε τι κίνητρα αντιμετωπίζουν οι διαμορφωτές πολιτικής όταν χαράσσουν και εφαρμόζουν πολιτικές ευτυχίας. Ποιοι είναι οι μηχανισμοί ανατροφοδότησης σε περίπτωση λάθους; Ποιες είναι οι ομάδες συμφεροντών που προσπαθούν να επηρεάσουν και να καταλάβουν την πολιτική; Αυτοί είναι οι τύποι των ερωτημάτων που τα οικονομικά της δημόσιας επιλογής μας υποχρεώνουν να σκεφτούμε όταν εξετάζουμε τις πραγματικές πτυχές των πολιτικών ευτυχίας. Δυστυχώς, ζητήματα δημόσιας επιλογής σπανίως εξετάζονται, ή ποτέ, στη βιβλιογραφία της ευτυχίας. Αυτό προκαλεί έκπληξη, δεδομένων των ισχυρών πολιτικών συμπερασμάτων που εξάγουν πολλοί μελετητές της ευτυχίας.

Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε και μια ειρωνεία στις πολιτικές που προτείνονται από τους μελετητές της ευτυχίας. Οι πολιτικές ελίτ που ελέγχουν τον σχεδιασμό και την εφαρμογή των πολιτικών ευτυχίας κατέχουν θέσεις υψηλού στάτους. Παρομοίως, οι μελετητές της ευτυχίας που συμβουλεύουν κυβερνήσεις πώς να χαράξουν και να εφαρμόσουν πολιτικές μεγιστοποίησης της ευτυχίας, επίσης κατέχουν θέσεις υψηλότατου στάτους. Το στάτους τους προέρχεται από την επιρροή και την εξουσία που έχουν να λένε στους πολίτες τι μπορούν και τι δεν μπορούν να καταναλώνουν και σε ποιες ποσότητες, στο όνομα της μεγιστοποίησης της ευτυχίας. Σίγουρα, οι πολιτικές ελίτ και οι διανοητές της ευτυχίας, δεδομένου του ενδιαφέροντός τους για την ευτυχία των άλλων, θα στήριζαν έναν μεγάλο φόρο στα δικά τους εισοδήματα και στη δική τους κατανάλωση, ώστε να μειωθεί η σημαντική μόλυνση που προκαλούν.

Αρνητικές απρόθετες συνέπειες

Ένα σημαντικό ζήτημα που αντιμετωπίζουν οι διαμορφωτές πολιτικής είναι το πρόβλημα της γνώσης. Όπως τόνισε ο Χάγιεκ [Hayek] (1945), το οικονομικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η κοινωνία δεν είναι απλά το πρόβλημα της κατανομής δεδομένων πόρων. Αντίθετα, το βασικό ζητούμενο είναι πώς να διασφαλίσουμε και να αξιοποιήσουμε κατά τον καλύτερο τρόπο τη μοναδική γνώση του «χρόνου και του τόπου» που διαχέεται στην κοινωνία. Σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή, ένα άτομο μπορεί να κατέχει μόνο ένα μικρό μέρος της γνώσης που υπάρχει σε μια κοινωνία. Ο Χάγιεκ συμπέρανε ότι η οικονομία της αγοράς, με ένα ανεμπόδιο σύστημα τιμών, είναι το καλύτερο μέσο συντονισμού της οικονομικής δραστηριότητας. Δεδομένης της παρατήρησης του Χάγιεκ, συνειδητοποιεί κανείς ότι οι κυβερνητικές παρεμβάσεις βασίζονται στην περιορισμένη μόνο γνώση των διαμορφωτών πολιτικής. Ως αποτέλεσμα, δεν είναι σίγουρο ότι μπορούν να σχεδιαστούν συγκεκριμένες πολιτικές που θα έχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα, επειδή οι παρεμβάσεις θα προκαλέσουν αρνητικές απρόθετες συνέπειες, τις οποίες οι πολιτικοί, δεδομένης της αναγκαστικά περιορισμένης γνώσης τους, δεν θα μπορούσαν να προβλέψουν.

Αναφέραμε πιο πάνω πώς η φορολόγηση μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς την ελαττώνει. Ο Kirzner (1979) υπογραμμίζει την «καταπιεσμένη διαδικασία ανακάλυψης», όπου η κυβερνητική παρέμβαση στρεβλώνει ή μειώνει την εγρήγορση για υπάρχουσες ή πιθανές ευκαιρίες κέρδους. Αυξάνοντας το κόστος των παραγωγικών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων για να μειωθεί η «μόλυνση», οι φόροι της ευτυχίας επίσης στρεβλώνουν την εγρήγορση για ευκαιρίες κέρδους που θα μπορούσαν να αποφέρουν οφέλη. Αυτές οι αρνητικές συνέπειες είναι μη ορατές και μη μετρήσιμες, εξαπίας της αντιπεγονικής τους φύσης. Με άλλα λόγια, δεν ξέρουμε τι θα είχε συμβεί χωρίς τον φόρο. Ο Kirzner (ό.π.) επίσης σημειώνει πώς η κυβερνητική παρέμβαση μπορεί να οδηγήσει σε μία «εντελώς περιττή διαδικασία ανακάλυψης», η οποία προκύπτει όταν μια παρέμβαση οδηγεί σε επιχειρηματικές δραστηριότητες μη αναμενόμενες, που οδηγούν δυνητικά σε αρνητικά αποτελέσματα. Για παράδειγμα, όταν οι διαμορφωτές πολιτικής σχεδιάζουν και εφαρμόζουν πολιτικές ευτυχίας, χωρίς αμφιβολία διάφορες ομάδες συμφερόντων θα ξοδέψουν πόρους στην προσπάθειά τους να επηρεάσουν την πολιτική. Αυτές οι συμπεριφορές είναι επικερδείς για εκείνες αλλά καταστροφικές σε κοινωνικό επίπεδο, επειδή αντιπροσωπεύουν σπατάλη πόρων που κατανέμονται σε μεταβιβάσεις αντί για παραγωγικές δραστηριότητες.

Επιπλέον, πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι οι κυβερνητικές πολιτικές που έχουν στόχο να μεγιστοποιήσουν την ευτυχία δεν είναι ουδέτερες. Όπως επισημάνθηκε από τον Χάγιεκ [Hayek] (1976), ζητήματα διανομής είναι συνήθως άστοχα στην πολιτική οικονομία επειδή υποθέτουν μια σταθερή πίτα που μοιράζεται σύμφωνα με κανόνες διανομής οι οποίοι κρίνονται ως δίκαιοι ή όχι. Η ένσταση του Χάγιεκ δεν ήταν ότι η δίκαιη μοιρασιά δεν είναι επιθυμητή. Η κριτική του ήταν ότι οι κανόνες της δίκαιης μοιρασιάς δεν είναι ουδέτεροι σε σχέση με τα κίνητρα και τις πληροφορίες που σχετίζονται με την παραγωγή. Με άλλα λόγια, το μέγεθος της πίτας που μοιράζεται είναι συνάρτηση του τρόπου με τον οποίο μοιράζουμε την πίτα. Οι παρεμβάσεις που στοχεύουν στην αναδιανομή μετατοπίζουν τα κίνητρα και τις πληροφορίες των εμπλεκομένων στη διαδικασία παραγωγής των προϊόντων που αναδιανέμονται. Οι πολιτικές που βασίζονται στο μέγεθος της πίτας σε μια χρονική στιγμή επηρεάζουν το μέγεθος της πίτας σε μελλοντικές περιόδους.

Ποια «δημόσια αγαθά»;

Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, πολλοί διανοητές της ευτυχίας καταλήγουν ότι η πολιτική της φορολόγησης της εργασίας και ορισμένων αγαθών είναι ένας τρόπος επίλυσης του παραδόξου της προόδου. Όχι μόνο θα λύσει το παράδοξο, υποστηρίζουν, αλλά τα φορολογικά έσοδα μπορούν να χρηματοδοτήσουν δημόσια αγαθά που ωφελούν την κοινωνία. Λίγο εξετάζεται, όμως, το πώς οι πολιτικοί λαμβάνουν στην πραγματικότητα αποφάσεις για την κατανομή των φορολογικών εσόδων σε αυτά τα δημόσια αγαθά. Για να κατανοήσουμε τα πρακτικά ζητήματα στην πράξη, ας σκεφτούμε τη συνήθη λογική πίσω από την παροχή των δημόσιων αγαθών.

Ένα καθαρό δημόσιο αγαθό έχει δύο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Πρώτον, είναι μη-ανταγωνιστικό, που σημαίνει ότι η κατανάλωσή του από ένα άτομο δεν μειώνει την ικανότητα των υπολοίπων να το καταναλώσουν. Δεύτερον, χαρακτηρίζεται από αδυναμία αποκλεισμού, που σημαίνει ότι από τη στιγμή που παραχθεί δεν μπορεί κανείς να εμποδίσει τα άτομα να το καταναλώσουν. Θεωρητικά, τα δημόσια αγαθά προσφέρονται ανεπαρκώς στην ελεύθερη αγορά, εξαιτίας προβλημάτων που σχετίζονται με τον λαθρεπιβατισμό και την τιμολόγηση. Η τυπική λύση των προβλημάτων που σχετίζονται με τα δημόσια αγαθά είναι ένας συνδυασμός κρατικής παροχής και κρατικής επιδότησης για να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις. Ωστόσο, όταν περνάμε από τη θεωρία στην πράξη της επίλυσης του προβλήματος των δημόσιων αγαθών, εμφανίζονται πρακτικές δυσκολίες.

Το βασικό πρόβλημα είναι η απόκτηση της απαραίτητης γνώσης,

ώστε να παρασχεθεί η «σωστή» ποσότητα αγαθών.. Οι αποτυχίες της αγοράς προκαλούνται από την ανικανότητα των ανεμπόδιστων αγορών να πετύχουν αποτελεσματική κατανομή των πόρων – στην περίπτωση των δημόσιων αγαθών, αυτό συνεπάγεται ανεπαρκή προσφορά αγαθών. Θεωρητικά, οι κρατικές παρεμβάσεις μπορούν να συμβάλουν στην επίτευξη αυτού του ιδεώδους, αυξάνοντας την παραγωγή. Αυτή η δικαιολόγηση της κρατικής παρέμβασης στην αγορά, ωστόσο, προϋποθέτει ότι οι κρατικοί δρώντες γνωρίζουν το βέλτιστο επίπεδο παραγωγής που είναι αναγκαίο για να επιτευχθεί αποτελεσματική κατανομή. Δεν υπάρχει λόγος να πιστεύει κανείς ότι οι πολιτικοί έχουν ειδική πρόσβαση σε αυτήν την πληροφορία, η οποία, όπως επισήμανε ο Χάγιεκ [Hayek] (1945), γεννάται στην πραγματικότητα μόνο μέσω της διαδικασίας της αγοράς.

Οι κρατικές παρεμβάσεις για να αυξηθεί η παραγωγή δημόσιων αγαθών δεν συνεπάγονται ότι παράγεται η «σωστή» ποσότητα. Πράγματι, παρ' όλο που το κράτος μπορεί να παράγει ή να επιδοτήσει την παραγωγή ενός αγαθού, αυτό δεν σημαίνει ότι επιτυγχάνεται αποτελεσματική κατανομή. Όταν απουσιάζουν τα κριτήρια της αγοράς –τιμές και υπολογισμός κέρδους–ζημίας– για τη μέτρηση του μεγέθους της παραγωγής, οι κρατικοί αξιωματούχοι αφήνονται να μαντέψουν το σωστό επίπεδο. Ακόμη και αν γνωρίζουν ότι ένα συγκεκριμένο αγαθό προσφέρεται ανεπαρκώς στην αγορά και άρα πρέπει να παραχθεί περισσότερο, δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε ότι θα παραγάγουν τη σωστή ποσότητα. Στην προσπάθειά τους να διορθώσουν την ανεπάρκεια, μπορεί στην πραγματικότητα να προκαλέσουν υπερεπάρκεια, μεγαλύτερη σε μέγεθος από την ανεπάρκεια στην αγορά. Αυτό είναι προβληματικό, γιατί, από την άποψη της αποτελεσματικότητας, η υπερ-προσφορά, όπως και η υπο-προσφορά ενός αγαθού είναι αναποτελεσματική. Έτσι, ενώ οι μελετητές της ευτυχίας εξυμνούν τους φόρους ευτυχίας που όχι μόνο θα αυξήσουν την ευτυχία αλλά θα μας εφοδιάσουν με επιπλέον δημόσια αγαθά, υπάρχει λόγος να είναι κανείς επιφυλακτικός σε ό,τι αφορά στην ικανότητα της κυβέρνησης να εκπληρώσει αυτούς τους στόχους.

Ένα τελευταίο πρόβλημα με τη χρήση των φόρων ευτυχίας για την παροχή δημόσιων αγαθών είναι ότι τα τελευταία δεν είναι σαφές ότι θα αυξήσουν την ευτυχία. Πράγματι, αν οι άνθρωποι βρίσκονται σε έναν ηδονικό κυλιόμενο τάπητα που τους επαναφέρει σε ένα βασικό επίπεδο ευτυχίας, το ίδιο ισχύει σίγουρα για τα δημόσια αγαθά. Αυτό σημαίνει ότι ακόμη και αν υποθέσουμε ότι οι διαμορφωτές πολιτικής ξέρουν ποια δημόσια αγαθά να παράσχουν, η παροχή τους θα οδηγήσει μόνο σε μια προσωρινή αύξηση της ευτυχίας, ακολουθούμενη από επιστροφή στο αρχικό βασικό επίπεδο. Αν ο στόχος

είναι να αυξηθεί η ευτυχία, η αύξηση των δημόσιων αγαθών δεν είναι ο τρόπος να το κάνουμε, με τους ίδιους τους όρους που διατυπώνουν οι μελετητές της ευτυχίας. Τέλος, όσοι έχουν την εξουσία να αποφασίζουν ποια δημόσια αγαθά θα παρασχεθούν και σε ποιες ποσότητες, έχουν θέσεις με στάτους που, σύμφωνα με τους μελετητές της ευτυχίας, θα κάνουν λιγότερο ευτυχομένους τους ίδιους τους πολίτες που προσπαθούν να βοηθήσουν.

Συμπεράσματα

Έχουμε θέσει διάφορα εννοιολογικά και πρακτικά ζητήματα για τα οικονομικά της ευτυχίας. Συμπερασματικά, θα θέλαμε να παράσχουμε έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης για τα ζητήματα της ευτυχίας και της ευημερίας. Αντί να εστιάζουμε στον σχεδιασμό συγκεκριμένων πολιτικών και παρεμβάσεων που επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν κάποια έννοια της ευτυχίας, θα θέλαμε να προτείνουμε την εστίαση στους μετα-θεσμούς που θέτουν το πλαίσιο των ατομικών δράσεων. Δεδομένου ότι η ευτυχία είναι από τη φύση της υποκειμενική και ότι δεν υπάρχει καθολικός ορισμός της, πεποίθησή μας είναι ότι η ανθρώπινη ζωή ανθεί όταν το άτομο έχει την ελευθερία να ανακαλύψει και να επιδιώξει αυτό που μεγιστοποιεί την ευημερία του. Για κάποιους, μία ανθηρή ζωή μπορεί να χαρακτηρίζεται από εργασιομανία· για κάποιους άλλους μπορεί να είναι μια ζωή αφιερωμένη στις φιλανθρωπίες. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, οι θεσμοί που είναι αναγκαίοι για την επιδίωξη της ευτυχίας είναι εκείνοι που προστατεύουν το άτομο και τις οικονομικές ελευθερίες.

Ο Χάγιεκ υποστήριζε ότι ο ανταγωνισμός της αγοράς είναι μια διαδικασία ανακάλυψης, μέσω της οποίας οι άνθρωποι βρίσκουν τον καλύτερο τρόπο για να επιτυγχάνουν τους στόχους τους. Παρόμοια λογική μπορεί να ισχύει και για την επιδίωξη της ευτυχίας. Όπως γράφει ο Λη [Lee], «Η επιδίωξη της ευτυχίας είναι ένα διαρκές έργο, όχι κάτι που μπορεί να επιτευχθεί μια για πάντα...». Συνεχίζει σημειώνοντας: «Ο ισχυρισμός ότι το κυνήγι των χρημάτων, που έτσι κι αλλιώς είναι μια γενική αξίωση σε μια ευρεία γκάμα πραγμάτων, είναι μάταιο, γιατί τα περισσότερα χρήματα δεν αυξάνουν μόνιμα την ευτυχία, μπορεί να γενικευτεί στις περισσότερες, αν όχι σε όλες, τις επιδιώξεις» (Lee, 2005: 394). Αντί να προσπαθούμε να σχεδιάσουμε κεντρικά και να μικρο-διαχειριστούμε την ευτυχία, πρέπει να εστιάσουμε στην εξασφάλιση της ύπαρξης των θεσμών που συνδέονται με την κοινωνική και οικονομική αυτονομία. Μόνο όταν υπάρχουν αυτές οι συνθήκες αυτονομίας θα μπορέσουν τα άτομα να ανακαλύψουν και να επιδιώξουν ό,τι συνεπάγεται η ιδέα τους περί ευτυχίας.

Παραπομπές

Buchanan, J. M. (1969), *Cost and Choice: An Inquiry in Economic Theory*, Chicago, IL: Chicago University Press.

Cowen, T. (2000), *What Price Fame?*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Easterlin, R. A. (1974), 'Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence', στο P. A. David και M. W. Reder (εμπ.), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramowitz*, New York: Academic Press, σελ. 89–125.

Frank, R. (1999), *Luxury Fever: Money and Happiness in an Era of Excess*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Frey, B. S. και A. Stutzer (2002a), 'What can economists learn from happiness research', *Journal of Economics Literature*, 40(2): 402–35.

Frey, B. S. και A. Stutzer (2002b), *Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Human Well-being*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Griffith, T. D. (2004), 'Progressive taxation and happiness', *Boston College Law Review*, 45(5), 1363–98.

Hayek, F. A. (1945), 'The use of knowledge in society', *American Economic Review*, 35(4): 519–30.

Hayek, F. A. (1976), *Law, Legislation and Liberty*, vol. 2: *The Mirage of Social Justice*, Chicago, IL: University of Chicago Press.

Kirzner, I. (1979), 'The perils of regulation: a market-process approach', στο *Discovery and the Capitalist Process*, Chicago, IL: Chicago University Press, σελ. 119–49.

Kling, A. (2004), 'The happiness police', *Tech Central Station*, 5 August, http://www.ideasinactiontv.com/tcs_daily/2004/08/the-happiness-police.html, accessed 4 January 2011.

170 Layard, R. (2005), *Happiness: Lessons from a new science*, New York: Penguin Press.

Lee, D. R. (2005), 'Who says money cannot buy happiness?', *Independent Review*, X(3): 385–400.

Mitchell, W. και R. T. Simmons (2004), *Beyond Politics: Markets, Welfare, and the Failure of Bureaucracy*, Oakland, CA: Independent Institute.

Robbins, L. (1932), *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, London: Macmillan.

Wilkinson, W. (2007), *In Pursuit of Happiness Research. Is it reliable? What Does it Imply for Policy?*, Cato Institute Policy Analysis no. 590, Washington, DC: Cato Institute.

9. Η ΕΥΤΥΧΙΑ ΔΕΝ ΑΝΗΚΕΙ ΣΤΙΣ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ: ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΛΑΘΟΣ ΣΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Πέδρο Σγουόρτζ

Ο ωφελισμός είναι το υδατογράφημα της βρετανικής κοινωνικής φιλοσοφίας. Αν και δεν είναι πάντα ρητός, είναι πάντα παρών ως εναλλακτική θέση. Πρέπει κανείς να ευγνωμονεί τον λόρδο Λέαρντ, έναν από τους υπερασπιστές των οικονομικών της ευτυχίας, που εξέφρασε ρητά τον δικό του μπενθαμισμό: έναν ωφελισμό που προσβέυει ότι το αίσθημα της ευτυχίας είναι μια αξία που υπερισχύει έναντι όλων των άλλων κοινωνικών αγαθών. Σε αυτό τον ωφελισμό του Λέαρντ, ως τέτοιο, θα εστιάσω την προσοχή μου. Μια συμβολή στην κριτική αξιολόγηση των οικονομικών της ευτυχίας καθίσταται ακόμα πιο επιτακτική από το γεγονός ότι αυτή η άποψη έχει γίνει της μόδας όχι μόνο στους σοσιαλιστές σε αναζήτηση αποστολής, αλλά και στους συντηρητικούς που αρνούνται τον ατομικισμό. Θα προσπαθήσω να δείξω ότι ο θεμελιώδης ωφελισμός του Λέαρντ έχει τρεις ανεπιθύμητες συνέπειες: πρώτον, εξυψώνοντας την ευτυχία στο επίπεδο της υπέρτατης αξίας της κοινωνικής ζωής, υποπίπτει στη νατουραλιστική πλάνη και έτσι περιορίζει αδικαιολόγητα το πεδίο των κανονιστικών οικονομικών· δεύτερον, κάνοντας την ευτυχία δημόσιο αγαθό, προσβάλλει άσκοπα τις ατομικές ελευθερίες και γίνεται ένας από εκείνους που αδυνατούν να διακρίνουν την αρνητική από τη θετική ελευθερία· και τρίτον, συγχέει την ηθική των προσωπικών σχέσεων εντός μικρών ομάδων με την ηθική της Ανοιχτής Κοινωνίας, όταν στις μεγάλες κοινωνίες η πρόοδος απαιτεί ανταγωνισμό και όχι ικανοποίηση. Το συμπέρασμα είναι ότι μια ευτυχισμένη κοινωνία δεν πρέπει να αποτελεί στόχο δημόσιας πολιτικής.

Ο ωφελισμός του Λέαρντ

Στην τρίτη από τις Διαλέξεις στη Μνήμη του Ρόμπινς [Robbins] (2003), ο Λέαρντ υπερασπίζεται την ανάγκη για μια ολοκληρωμένη ηθική θεωρία που θα μας καθοδηγεί στην καθημερινή ζωή και σε καταστάσεις ηθικής δυσκολίας. Επισημαίνει κάτι που ισχύει, ότι σήμερα «δεν υπάρχουν κοινά αποδεκτές έννοιες για το πόσο ανιδιοτελής θα έπρεπε να είναι ένας άνθρωπος ή σε τι συνίσταται μια καλή κοινωνία»· θεωρεί, ωστόσο, ότι η καλή κοινωνία χρειάζεται μια ενωτική

ηθική θεωρία, κάτι που είναι, το λιγότερο, συζητήσιμο. Σημειώνει ότι οι σημερινοί φιλόσοφοι δεν προσφέρουν κάποια γενική θεωρία που θα μας βοηθούσε να ξεκαθαρίσουμε όλα τα ηθικά μας διλήμματα. Αντιθέτως, λέει, υποστηρίζουν διάφορες χωριστές αξίες: «τήρηση των υποσχέσεων, καλοσύνη, ειλικρίνεια, δικαιοσύνη κτλ». Για να καλύψει την ανάγκη για μια ενωτική αρχή προσωπικής και κοινωνικής ηθικής, προτείνει τον κλασικό ωφελιμισμό του Μπένθαμ. Όπως λέει: «Θέλω να προτείνω ότι η ορθή έννοια είναι εκείνη η παλιά του Διαφωτισμού για τη μέγιστη ευτυχία. Η καλή κοινωνία είναι εκείνη στην οποία οι άνθρωποι είναι πιο ευτυχισμένοι. Και η ορθή πράξη είναι εκείνη που φέρνει τη μεγαλύτερη ευτυχία» (ό.π.).

Ο λόρδος Λέαρντ βασίζει έτσι τα οικονομικά της ευτυχίας σε μπενθαμικό θεμέλιο: στις κοινωνίες μας δεν θα έπρεπε να αξιολογούμε την παραγωγική αποδοτικότητα ή την οικονομική μεγέθυνση ή την ατομική ελευθερία καθαυτές, αλλά να επιδιώκουμε να μεγιστοποιούμε το συνολικό μέγεθος της ευτυχίας.⁵⁵ Οι αρνητικές εξωτερικότητες της ανταγωνιστικής συμπεριφοράς και της εργασιομανίας, τις οποίες ο Λέαρντ θεωρεί αιτία της υπο-προσφοράς ευτυχίας στις προηγμένες κοινωνίες, σίγουρα δεν είναι αρκετά μεγάλες ώστε να δικαιολογούν τη χρήση της φορολογίας για να περιοριστεί η υπερβάλλουσα μεγέθυνση και να αποθαρρυνθεί η ορατή κατανάλωση.

Τα οικονομικά της ευτυχίας του Λέαρντ θέτουν τρία βασικά ερωτήματα:

- Είναι δυνατόν να οργανωθεί η κοινωνία γύρω από έναν μοναδικό κυρίαρχο σκοπό, όπως η μεγιστοποίηση της παρατηρήσιμης ευτυχίας;
- Είναι η τάση της ελεύθερης αγοράς να προωθεί τον υπερβολικό ανταγωνισμό και να ενθαρρύνει την ορατή κατανάλωση ένα «δημόσιο κακό» που πρέπει να διορθωθεί με φόρους ή επιδοτήσεις;
- Θα έπρεπε η καλή προαίρεση, η έκφραση μιας ηθικής της ευτυχίας στις προσωπικές σχέσεις, να είναι επίσης ο ηθικός κανόνας στις συναλλαγές της αγοράς;

Ως ενδεικτικό των λόγων για τους οποίους θα απαντήσω Όχι και στα τρία ερωτήματα, θα πω κατ' αρχάς ότι ο Λέαρντ δεν θα έπρεπε να αποδοκιμάζει την απουσία μιας γενικής συμφωνίας για μια γενική

⁵⁵ Ο Λέαρντ φαίνεται να αγνοεί σε αυτές τις διαλέξεις του (2003) το γεγονός ότι ο ωφελιμισμός αυτή τη στιγμή είναι αντικείμενο έντονης κριτικής από πολλούς συγγραφείς που πιστεύουν όσο και εκείνος στην κρατική παρέμβαση για την προαγωγή μιας καλής κοινωνίας. Αναφέρει μόνο τους περιορισμούς του Σεν [Sen] στην απλή προσθήκη της ατομικής ευτυχίας στη Διάλεξη III, όταν η προσέγγιση των ικανοτήτων του Σεν (1999) πηγαίνει πολύ πιο πέρα από τον κλασικό ωφελιμισμό, για να μην πούμε τίποτε για την απαίτηση του Ρωλς [Rawls] ότι σε μια καλή κοινωνία πρέπει να παρέχεται ένα ελάχιστο των μέσων παντός σκοπού (συμπεριλαμβανομένων του εισοδήματος και του πλούτου) που χρειάζονται τα άτομα για να επιδιώκουν τα συμφέροντά τους και να διατηρούν τον αυτοσεβασμό τους ως ελεύθερα και ισότιμα άτομα (1999).

αρχή που ορίζει την καλή κοινωνία. Μία από τις θέσεις αυτού του κεφαλαίου είναι ακριβώς ότι σε μια ελεύθερη κοινωνία δεν μπορεί και δεν πρέπει να υπάρχει ένας μοναδικός καθορισμένος στόχος που κατευθύνει την κοινωνική μας ζωή.

Στο δεύτερο ερώτημα, κατά πόσον η ευτυχία είναι δημόσιο αγαθό, γνωρίζουμε, έχοντας διαβάσει τον Κόουζ [Coase] για τους φάρους, ότι δεν υπάρχουν αμιγή δημόσια αγαθά. Όλα τα αγαθά έχουν μια ιδιωτική διάσταση και το δημόσιο στοιχείο των περισσότερων μπορεί άνατα τις περισσότερες φορές να αγνοηθεί, όταν η ικανοποίησή τους με ιδιωτικά μέσα είναι επαρκής (Coase, 1975). Η ιδέα ότι η κυβέρνηση μπορεί να ενθαρρύνει την κοινωνική δικαιοσύνη τιθασεύοντας την ανθρώπινη τάση για ανταγωνισμό και άμιλλα μέσω φόρων και επιδοτήσεων, φαίνεται ότι αποτελεί μια περίπτωση κακών οικονομικών «μερικής ισορροπίας». Ανοίγει επίσης την πόρτα στην αδικαιολόγητη παραβίαση των ατομικών ελευθεριών.

Τρίτον, η καλοπροαίρετη επιθυμία να κάνουμε τους ανθρώπους ευτυχισμένους δεν πρέπει να είναι η κατευθυντήρια αρχή και της προσωπικής και της κοινωνικής ηθικής. Αυτό δεν σημαίνει ότι η πολιτική βρίσκεται πέρα από την ηθική, κατά τη γνωστή άποψη του Μακιαβέλι, αλλά ότι η προσωπική και η κοινωνική ηθική δεν μπορούν να είναι της ίδιας φύσης. Οι κανόνες που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων που γνωρίζονται μεταξύ τους είναι διαφορετικοί από τους κανόνες που αφορούν ανώνυμες συναλλαγές σε μια μεγάλη κοινωνία: προσωπική καλή προαίρεση στη μία περίπτωση, αφηρημένη δικαιοσύνη στην άλλη. Η καλή προαίρεση είναι πράγματι η βασική αρετή στις σχέσεις μας με την οικογένεια, τους φίλους, τους συνεργάτες και τους συναδέλφους μας. Είναι εσφαλμένη, ωστόσο, ως υπέρτατη ηθική αρχή της κοινωνίας ως σύνολο. Το να προτείνει κανείς αυτή τη μοναδική αρχή ως οδηγό σε όλες μας τις δοσοληψίες, προσωπικές και κοινωνικές, σημαίνει ότι παραβλέπει την αναπόφευκτη σύγκρουση στις προοδευτικές κοινωνίες μεταξύ των κανόνων της καλής προαίρεσης που πρέπει να καθοδηγούν τη διαγωγή μας έναντι του γείτονα και των αφηρημένων κανόνων δικαιοσύνης που πρέπει να τηρούμε εντός αυτού που ο Χάγιεκ ονόμασε «Μεγάλη Κοινωνία».

Ο πρωταρχικός στόχος της δημόσιας πολιτικής

Ωφελιμιστική και νατουραλιστική πλάνη

Για τον Τζέρεμι Μπένθαμ, η ευτυχία ή η ωφέλεια δεν ήταν μια τυπική έννοια, αλλά είχε υλικό περιεχόμενο. Ο Μπένθαμ ξεκινά το έργο του Εισαγωγή στις Αρχές των Ηθών και της Νομοθεσίας [Introduction to the Principles of Morals and Legislation] (1970 [1789]), με τις

εξής τολμηρές φράσεις: «Η φύση έχει θέσει την ανθρωπότητα υπό την εξουσία δύο κυρίαρχων αφεντών, του πόνου και της ηδονής. Σε εκείνους και μόνο εναπόκειται να υποδεικνύουν τι πρέπει να κάνουμε, αλλά και να καθορίζουν τι θα κάνουμε. Το κριτήριο του σωστού και του λάθους, από τη μια, και η αλυσίδα των αιτιών και των αποτελεσμάτων, από την άλλη, είναι δεμένα στον θρόνο τους.»

Η πρώτη αμφιβολία που τίθεται από αυτές τις φράσεις, πραγματικά από τον τίτλο κιόλας του δοκιμίου του Μπένθαμ, είναι το συνεπαγόμενο άλμα από τις φυσικές κλίσεις στην ηθική υποχρέωση. Αν οι άνθρωποι δρουν αναγκαστικά υπό τις διαταγές της φύσης, όπως τους παρακινούν τα αισθήματά του πόνου και της ηδονής, τι νόημα έχει να γράφει κανείς σελίδες επί σελίδων για να τους πει ποια είναι τα καθήκοντά τους; Το κήρυγμα θα ήταν περιττό αν οι άνθρωποι υπακούν στους αφέντες τους, όποιοι και αν είναι αυτοί. Αν, απ' την άλλη, τα συμφέροντα των μεμονωμένων αντρών και γυναικών δεν βρίσκονται σε φυσική αρμονία, γιατί θα έπρεπε να έχει κανείς την υποχρέωση να απέχει από μη συνεργατική συμπεριφορά ή να αποτρέψει τους άλλους από αυτήν; Ο ωφελιμισμός με δημόσιο πνεύμα θα ήταν, εκ πρώτης όψεως, μία αντίφαση.

Όλα θα ήταν καλά, αν η αυθόρμητη λειτουργία της αγοράς έφερνε με φυσικό τρόπο μια αρμονία συμφερόντων. Όμως ο Μπένθαμ δεν πίστευε ότι η αγορά θα έφερνε από μόνη της αυτήν την αρμονία.⁵⁶ Η δημόσια παρέμβαση ήταν απαραίτητη. Έτσι οδηγήθηκε στην κατασκευή ενός κανόνα-πλαισίου για τον διαχωρισμό της καλής από την κακή δημόσια πολιτική. «Το συμφέρον της κοινότητας τότε, είναι τί; - το άθροισμα των συμφερόντων των διαφόρων μελών που την αποτελούν».

Ο Μπένθαμ επέλεξε να αθροίζει επί των ατόμων, με το κάθε άτομο να μετράει για ένα, αφού παρέβλεπε τη μεγαλύτερη ευαισθησία κάθε ατόμου στον πόνο ή την ηδονή. Συνεπώς: «[ένα] μέτρο της κυβέρνησης (που δεν είναι παρά ένα συγκεκριμένο είδος πράξης, που εκτελείται από ένα συγκεκριμένο άτομο ή άτομα) μπορεί να ειπωθεί ότι συμφωνεί ή υπαγορεύεται από την αρχή της χρησιμότητας, όταν... η τάση που έχει να αυξήσει την ευτυχία της κοινότητας είναι μεγαλύτερη από όποια τάση έχει να τη μειώσει».⁵⁷

Αυτό πραγματικά δεν βοηθά να απαντηθεί το ερώτημα γιατί θα έπρεπε ο οποιοσδήποτε να θυσιάσει το συμφέρον του για χάρη

56 «Δεν νιώθω, δεν ένιωσα, ούτε θα νιώσω ποτέ φρίκη, συναισθηματική ή αναρχική, για το χέρι της κυβέρνησης. Το αφήνω στον Άνταμ Σμιθ και στους υπερασπιστές των δικαιωμάτων του ανθρώπου... να μιλήσουν για παραβιάσεις της φυσικής ελευθερίας και να μας παράσχουν ειδικά επιχειρήματα κατά αυτού ή του άλλου νόμου, επιχειρήματα που θα είχαν ως αποτέλεσμα να δούμε αρνητικά όλους τους νόμους» (Bentham, 1954: 257-8).

57 Με αυτό φυσικά εννοούσε το άθροισμα της ηδονής ή της ευτυχίας, αφαιρώντας τον πόνο. Θα μπορούσαν να υπάρχουν και άλλοι δημόσιοι κανόνες που ξεκινούν από την ίδια ψυχολογία πόνου-ηδονής των ατόμων, όπως η δεύτερη αρχή δικαιοσύνης του Ρόλς που ευνοεί τους φτωχούς.

του κοινού καλού. Γιατί πραγματικά, θα έπρεπε οι κυβερνώντες να ενδιαφέρονται για το δημόσιο συμφέρον και όχι για το δικό τους; Γιατί θα έπρεπε οι χαμένοι στον λογισμό της κοινωνικής ευημερίας να συμβιβαστούν με την ανάγκη για επίτευξη κοινωνικής αρμονίας με δικό τους κόστος; Μόνο μία απάντηση θα μπορούσε να υπάρξει – ότι στη βάση του μακροπρόθεσμου ορθολογικού υπολογισμού, η θυσία των βραχυπρόθεσμων συμφερόντων είναι για το καλό όλων. Αλλά αυτό προϋποθέτει ότι και οι άλλοι θα επιδείξουν τον ίδιο ορθολογισμό – ή θα εξαναγκαστούν να το κάνουν. Χρειάζεται ένας φωτισμένος άρχοντας για να επιβάλει την «ορθολογική» συμπεριφορά στους απειθαρκούς, ή, αν δεν υπάρχει, ένα σώμα πολιτών προβλεπόμενο από ένα δημοκρατικό Σύνταγμα.⁵⁸

Το ζήτημα εδώ είναι ότι η γενική συγκατάθεση στην εξουσία ενός φωτισμένου ωφελιμιστή άρχοντα ή η συμφωνία για ένα ωφελιμιστικό σύνταγμα προϋποθέτει ότι η κοινωνία μπορεί να οργανωθεί βάσει της μοναδικής γενικής αρχής της μεγιστοποίησης του αθροίσματος της ευτυχίας. Η λογική δυσκολία της μετακίνησης από το είναι στο πρέπει εξαφανίζεται όταν δεν υπάρχουν πολλά πρέπει για να επιλέξει κανείς, παρά μόνο ένα – η μεγιστοποίηση της ευτυχίας. Τότε, η δημόσια ηθική περιορίζεται σε πρόβλημα επιχειρησιακής έρευνας.

Λογικά επιχειρήματα που δεν επιτρέπουν να μετακινηθούμε από προτάσεις για το «είναι» σε προτάσεις για το «πρέπει» εκμαιεύουν ισχυρή αντίσταση από αρκετούς πολιτικούς οικονομολόγους. Θέλουν η οικονομική πολιτική να είναι «επιστημονική», να είναι σίγουρη για τον ορθολογισμό της. Αλλά, αντί να επαναλάβω το επιχειρήμα του Χιουμ [Hume] (1739), θα επισημάνω έναν από τους κινδύνους της άκριτης εξαγωγής αξιών από γεγονότα: η πολλή εμπιστοσύνη σε αυτά που φαίνεται να μας λένε τα γεγονότα μάς τυφλώνει απέναντι στη δυνατότητα εναλλακτικών ηθικών υποδείξεων.

Αυτή είναι η περίπτωση των βασισμένων σε γεγονότα επιχειρημάτων του Λέαρντ για την ωφελιμιστική ηθική. Ο Λέαρντ αντλεί στοιχεία από τις νευροεπιστήμες για να συμπεράνει ότι η χρησιμότητα μπορεί να μετρηθεί απόλυτα και να συγκριθεί διαπροσωπικά. Αυτό μπορεί να ισχύει, αλλά δεν είναι λόγος για να θεωρείται ο ωφελιμισμός το υπέρτατο κριτήριο ηθικής στην κοινωνία. Έτσι, ο Λέαρντ παραθέτει μια σειρά νευρολογικών πειραμάτων στα οποία οι αντι-

⁵⁸ Οι πρώτες προσπάθειες του Μπένθαμ ήταν πράγματι να πείσει τους ισχυρούς, πχ την Αικατερίνη της Ρωσίας. Μόνο το 1809 περίπου, στα εξήντα του, ο Μπένθαμ άρχισε να συνειδητοποιεί ότι, ως πρακτική θεωρία, ο ωφελιμισμός του ήταν ατελής, αν δεν ενσωματωνόταν σε μια ριζική δημοκρατία. Έτσι ξεκίνησε μια σειρά γόνιμων ερευνών που κορυφώθηκε στο ημιτέλες Συνταγματικός Κώδικας [Constitutional Code] (1830). Εκεί σχεδίασε ενδιαφέροντες θεσμικούς μηχανισμούς για να ευθυγραμμίσει τα συμφέροντα των κυβερνώντων και των κυβερνωμένων, έναν σαφή πρόδρομο της θεωρίας της δημόσιας επιλογής και του κινήματος του δικαίου και των οικονομικών. Dinwiddy (2003 [1975]).

δράσεις διαφορετικών ανθρώπων στα ευχάριστα και στα επώδυνα ερεθίσματα φαίνεται ότι είναι σταθερές για κάθε άτομο και όμοιες μεταξύ ατόμων.⁵⁹ Η συσχέτιση μεταξύ ερεθίσματος και αντίδρασης σε αυτά τα πειράματα, λέει ο Λέαρντ, κατ' αρχάς:

...ισχύει με ακρίβεια με την πάροδο του χρόνου για κάθε άτομο, παρέχοντας μια στέρεη βάση για την ιδέα ότι η ευτυχία είναι μια απόλυτη αριθμητική μεταβλητή που αυξάνεται και μειώνεται ακριβώς όπως η αρτηριακή πίεση. Και, δεύτερον, η συσχέτιση παραμένει ισχυρή μεταξύ των ανθρώπων, επιβεβαιώνοντας την αντίληψή μας ότι η ευτυχία μπορεί να συγκριθεί μεταξύ των ανθρώπων. (Layard, 2003: Διάλεξη Ι).

Αφού υποθέτει την πληθικότητα της χρησιμότητας για τον καθένα μας και τη δυνατότητα διαπροσωπικών συγκρίσεων ευτυχίας, ο Λέαρντ λέει ότι αυτό μας παρέχει μια στέρεα βάση για τον επιτυχή σχεδιασμό δημόσιων πολιτικών με στόχο να γίνουν όλοι ευτυχέστεροι. Αλλά γιατί θα έπρεπε η μέγιστη ευτυχία του μέγιστου αριθμού ανθρώπων να είναι ο βασικός κανόνας στην προσωπική μας ζωή και στην κοινωνία;

Οι άνθρωποι στην πραγματικότητα κινητοποιούνται από αξίες διαφορετικές από την ευτυχία και έρχονται συχνά αντιμέτωποι με συγκρούσεις αξιών, που όλες αξιώνουν ότι είναι βασικές. Αν η Αντιγόνη ήταν μόνο μια προληπτική νεαρή γυναίκα και ο Κρέων ένας στυγνός ιδιοτελής τύραννος, το έργο θα γινόταν ένα κοινό δράμα. Δύο βασικές αξίες συγκρούονται, η αδελφική ευσέβεια και το βάρος του θρόνου. Αυτό που εξυψώνει τη σύγκρουση σε υψηλότερο επίπεδο είναι ότι και οι δύο χαρακτήρες θέλουν να κάνουν το σωστό. Δεν θα υπήρχε καμιά τραγωδία, αν προσπαθούσαν απλώς να είναι ευτυχισμένοι και να κάνουν ίσως τους άλλους ευτυχισμένους.⁶⁰ Ο Σωκράτης ήπιε το κώνειο, όχι επειδή ανυπομονούσε για την αιωνιότητα στα Ηλύσια Πεδία, αλλά επειδή ο θεός τού έδωσε την εντολή να αναζητήσει την αλήθεια και την αρετή. Ο Γαλιλαίος θα ήταν καλύτερο να μην επέμενε να κοιτάζουν οι δύσπιστοι αξιωματούχοι της Εκκλησίας από το νέο του τηλεσκόπιο τα φεγγάρια του Δία. Το έκανε όχι για να είναι ευτυχισμένος ή για να τους κάνει ευτυχισμένους, αλλά για να τους δείξει την Αλήθεια.

59 Αντιδράσεις στην ευχαρίστηση, στην αριστερή μεριά του εγκεφάλου, και στον πόνο, στη δεξιά (για τους δεξιόχειρες), μπορούν να εντοπιστούν με τη βοήθεια μαγνητικής τομογραφίας. Στη θεά ευχαριστων και δυσάρεστων εικόνων, οι αντιδράσεις διαφορετικών ανθρώπων φαίνεται να είναι σταθερές και παρόμοιες (Layard, 2003: Διάλεξη Ι, όπου ο Layard συνοψίζει τη δουλειά του Richard Davidson στο Πανεπιστήμιο του Ονισκόνοϊν [Wisconsin]).

60 Ο Κρέων στην τραγωδία του Σοφοκλή είναι ένας αλλοπρόσωλλος άρχοντας (Hall, 2010). Τα σχολιά μου βασίζονται στην Αντιγόνη του Ανούιγ (2008 [1944]), όπου ο Κρέων δεν είναι ένας σταθερά ασταθής χαρακτήρας, αλλά ένας πολιτικός αφοσιωμένος στην προστασία του βασιλείου του. Η σύγχρονη Αντιγόνη αγνοεί το κάλεσμα του Κρέωνα να κατανοήσει τα κίνητρά του και να παντρευτεί τον Αίμονα για να ευτυχίσει: «Δεν είμαι εδώ για να καταλάβω. Είμαι εδώ για να πω Όχι και να πεθάνω».

Ανήκει στην ουσία των ελεύθερων κοινωνιών να μην είναι οργανωμένες για την επιδίωξη ενός συγκεκριμένου σκοπού, ούτε καν του σκοπού της ελευθερίας. Όπως εξηγείται πιο κάτω, η πολιτική ελευθερία δεν μπορεί να θεωρηθεί ουσιαστικός ή υλικός σκοπός, αφού σημαίνει την απουσία αδικαιολόγητου καταναγκασμού. Είναι αρνητική αρχή, κατά το ότι δεν υπαγορεύει αλλά απαγορεύει και προστατεύει. Η πολιτική ελευθερία είναι ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο τα άτομα, μόνα τους ή σε συνεργασία με άλλα, κάνουν τις επιλογές τους χωρίς αδικαιολόγητη ή παράνομη παρέμβαση. Οι βασικοί πυλώνες της είναι η ιδιοκτησία, η ζημία και το δίκαιο των συμβάσεων και των αδικοπραξιών.

Μόνο σε καιρό πολέμου, ειδικά ολοκληρωτικού πολέμου, μπορεί να ειπωθεί ότι οι κοινωνίες έχουν έναν μοναδικό γενικό σκοπό. Ο Λάιονελ Ρόμπινς, μιλώντας αμέσως μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Robbins, 1947: Διάλεξη II), ήταν ιδιαίτερα οξυδερκής στη συζήτηση για τις αλλαγές που επέρχονται σε μια ελεύθερη κοινωνία όταν αναγκάζεται να διεξαγάγει ολοκληρωτικό πόλεμο. Όταν οι εναλλακτικές είναι ο θάνατος ή η νίκη, είπε ο Ρόμπινς, το οικονομικό πρόβλημα απλοποιείται δραστικά: «Στον ολοκληρωτικό πόλεμο υπάρχει μόνο ένα κύριο αντικείμενο πολιτικής, η επίτευξη νίκης». Οι αποφάσεις της ελεύθερης αγοράς αντικαθίστανται από τον καθορισμό των τιμών και το δελτίο, από τη μία, και από έναν γενικευμένο έλεγχο προμηθειών, συμπεριλαμβανομένης της επίταξης, από την άλλη. Ένα ειδικό πρόβλημα για τον Ρόμπινς ήταν το γιατί οι έλεγχοι που αντικατέστησαν την αγορά «πέτυχαν τόσο πολύ». Η απάντηση που έδωσε σε αυτό το αίνιγμα ήταν ότι ο κεντρικός έλεγχος λειτούργησε στον πόλεμο λόγω «της αίσθησης του κοινωνικού καθήκοντος και της ενότητας σκοπού που προκάλεσε ο κίνδυνος που αντιμετωπίζαμε». Οι κρίσιμες λέξεις σε αυτήν την πρόταση είναι «ενότητα σκοπού», ένα από τα συμπτώματα του οποίου ήταν «η σχετική σπανιότητα της μαύρης αγοράς».

Όταν όμως ο πόλεμος τελειώσει, «δεν μπορείς πλέον να εκφράσεις το αντικείμενο της οικονομικής πολιτικής με όρους ενός μοναδικού στόχου». Η λαχτάρα για εθνική ενότητα υπάρχει πάντα, αλλά οι κοινοτιστικών τάσεων οικονομολόγοι περιορίζονται τότε στο να δίνουν «μία τυπική περιγραφή του υπέρτατου στόχου που εμφανίζεται ενιαίος». Αυτό ακριβώς κάνουν όταν λένε «ότι το αντικείμενο της πολιτικής πρέπει να είναι η μεγιστοποίηση της ευημερίας μέσα στον χρόνο», παρ' όλο που αυτό απλώς «διαπιστώνει το πρόβλημα, δεν το λύνει». Ο λόγος είναι ότι σε καιρό ειρήνης το πρόβλημα είναι

ζήτημα κατανομής, όχι προτεραιότητας όπως στον πόλεμο. Όταν ο ένας σκοπός αντικαθίσταται από μια ποικιλία σκοπών, δεν υπάρχει «αντικειμενικό μέτρο ούτε για τα συγκρουόμενα συμφέροντα ούτε για την αποτελεσματικότητα των εναλλακτικών μέσων». Οποιοσδήποτε επιβεβλημένος καταμερισμός προτεραιοτήτων μεταξύ συμφερόντων, είναι αυθαίρετος. Το ζήτημα δεν λύνεται με την ψήφο: «όσο πιο δημοκρατικός προσπαθείς να είσαι τόσο πιο δύσκολο το εγχείρημα».

Οι δύο πρώτες κριτικές παρατηρήσεις στα οικονομικά της ευτυχίας του Λέαρντ είναι, επομένως, πρώτον, η εξαγωγή ενός κανόνα από παρατηρήσεις γεγονότων –για παράδειγμα, για την ευχαρίστηση ή τον πόνο– τείνει να αποκρύπτει την επιρροή άλλων νορμών στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Δεύτερον, προτείνοντας μία μοναδική γενική νόρμα κοινωνικής ηθικής, καθιστά κανείς την κοινωνία μη κυβερνήσιμη, εκτός από τον καιρό πολέμου, όταν ο σκοπός της επιβίωσης φαίνεται να υπερισχύει έναντι κάθε άλλης νόρμας.

Η ευτυχία ως δημόσιο αγαθό

Η ανταγωνιστική εργασία ως δημόσιο κακό

Για τον Λέαρντ, ο ανταγωνισμός των ανθρώπων για να «φτάσουν τον γείτονα» τους κάνει να δουλεύουν πολύ περισσότερο από όσο κάνει καλό στους ίδιους, στις οικογένειές τους και στην κοινότητά τους. Οι άνθρωποι δεν ανταγωνίζονται για να επιδείξουν πόσο ελεύθερο χρόνο απολαμβάνουν. Τον ελεύθερο χρόνο τον εκτιμούν από μόνο του. Αλλά τα πράγματα είναι διαφορετικά με το εισόδημα. Τα άτομα μοχθούν για να αυξήσουν το εισόδημά τους όχι μόνο χάρη του ίδιου, αλλά και για να μπορούν να επιδίδονται σε ορατή κατανάλωση. Εργάζονται πιο σκληρά απ' ό,τι χρειάζεται, προκειμένου να διατηρήσουν τη συγκριτική τους θέση στην κοινωνία. Από τη σκοπιά της ευτυχίας, καταναλώνουν λιγότερη ελεύθερο χρόνο από όσο θα προτιμούσαν αν ο ανταγωνισμός με τους άλλους δεν τους «ανάγκαζε», ας πούμε, να προσπαθούν υπερβολικά. Δεν θα τους πείραζε να δουλεύουν λιγότερο, αρκεί να έκαναν και οι άλλοι το ίδιο. Δεν έχει σημασία αν αυτό λέγεται ζήλια ή ανταγωνισμός. Τα έμμεσα ή εξωτερικά αποτελέσματά του είναι επιβλαβή και για το άτομο και για την κοινωνία.

Βασισμένος σε αποτελέσματα ερευνών πεδίου, ο Λέαρντ υποστηρίζει ότι «αν το εισόδημά μου αυξηθεί, η απώλεια της ευτυχίας για όλους τους άλλους είναι περίπου 30% του κέρδους ευτυχίας για μένα». Τώρα έρχεται ο κρίσιμος ισχυρισμός: «Αυτό είναι μια μορφή μόλυνσης, και για να αποθαρρύνουμε την υπερβολική μόλυνση, αυτός που μολύνει πρέπει να πληρώσει για τη ζημία που προκαλεί».

Το συμπέρασμα είναι μια πρόταση δημόσιας πολιτικής: «Άρα, αυτός που μολύνει πρέπει να χάνει 30 πένες για κάθε 100 που κερδίζει – ένας φόρος 30% επί όλου του πρόσθετου εισοδήματος. Υποθέτοντας ότι οι φόροι επιστρέφονται σ' αυτόν μέσω χρήσιμων δημόσιων δαπανών, θα εργαστεί λιγότερο σκληρά – και το αυτοκαταστροφικό στοιχείο στην εργασία θα έχει εξαλειφθεί».

Ελεύθερος χρόνος, ένα «δημόσιο αγαθό»

Όλο το σκεπτικό του Λέαρντ για τα δημόσια αγαθά πάσχει από το γεγονός ότι αγνοεί επί της ουσίας όλη τη δουλειά επάνω στα οικονομικά των εξωτερικιοτήτων από την εποχή του Πίγκου [Pigou]. Είναι πιθανό, θεωρητικά, ότι ο ελεύθερος χρόνος είναι δημόσιο αγαθό με τον τρόπο που περιγράφει – αν και αμφιβάλλω. Όμως, σε κάποιον βαθμό όλα τα αγαθά έχουν εξωτερικότητες και το κράτος δεν μπορεί, και δεν πρέπει, να υπολογίζει ποια είναι η «βέλτιστη» παραγωγή του καθενός. Επιπλέον, τα οικονομικά της δημόσιας επιλογής μάς λένε ότι ο κρατικός μηχανισμός που στήνεται για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα θα υπόκειται και εκείνος σε εξωτερικότητες και άλλες ατέλειες. Πρέπει να υπάρχει ένα συντριπτικό επιχείρημα για παρέμβαση στην παραγωγή κάποιου δημόσιου αγαθού.

Η μελέτη του Κόουζ «Lighthouse economics» [«Τα οικονομικά του φάρου»] (1975), έδειξε πώς οι περισσότεροι φάροι της Μεγάλης Βρετανίας μέχρι το 1830 είχαν χτιστεί από ιδιώτες και πώς οι ιδιοκτήτες τους έβγαλαν πολλά λεφτά, όταν οι εγκαταστάσεις αυτές αγοράστηκαν από το δημόσιο. Το περίφημο εγχειρίδιο Economics του Σάμιουελσον [Samuelson], είχε παρουσιάσει τους φάρους ως τυπική περίπτωση δημόσιων αγαθών, των οποίων η παροχή δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στην κοινωνική τους χρησιμότητα, επειδή τα πλοία που εξυπηρετούσαν δεν μπορούσαν να χρεωθούν γι' αυτούς στην ανοιχτή θάλασσα. Ο Κόουζ ανακάλυψε ότι τα πλοία που επισκευάζονταν στα βρετανικά λιμάνια χρεώνονταν από τους λιμενικούς βάσει των ημερολογίων τους για τη χρήση των φάρων στο ταξίδι τους μέχρι το λιμάνι. Φυσικά, τα πλοία που παρέκαμπαν τις Βρετανικές Νήσους συνέχιζαν το ταξίδι τους χωρίς να πληρώνουν, όμως αυτό το μειονέκτημα μπορούσε να παραβλεφθεί αν το λιμάνι είχε αρκετή κίνηση. Το σημαντικό μάθημα από αυτή την ανάλυση είναι ότι όλα τα αγαθά έχουν μια δημόσια διάσταση. Μόνο λίγα αγαθά των οποίων ο δημόσιος χαρακτήρας, ας πούμε, είναι τόσο μεγάλος, πρέπει να χρηματοδοτούνται κυρίως από φόρους. Αλλά αυτό είναι τουλάχιστον ιδιαίτερα αμφισβητούμενο στην περίπτωση των φαινομενικών δημόσιων αγαθών που αναγνωρίζει ο Λέαρντ.

Πραγματικά, είναι εξαιρετικά αμφισβητούμενο, στην περίπτωση

των οικονομικών της ευτυχίας, ότι η αρνητική εξωτερικότητα της σκληρής δουλειάς και της ορατής κατανάλωσης είναι τόσο μεγάλη ώστε το κράτος να παρέμβει· υπάρχουν επίσης εξωτερικά ωφέλιμα αποτελέσματα από τη σκληρή δουλειά και την επιχειρηματικότητα. Ο Λέαρντ το αναγνωρίζει υποδεικνύοντας ότι οι ιδέες του δεν θα ήταν κατάλληλες για τις υποανάπτυκτες χώρες. Επιπλέον, η κατάσταση διαφέρει μεταξύ ατόμων. Πώς μπορούμε να ξέρουμε αν, και σε ποια έκταση, τα θετικά αποτελέσματα της σκληρής δουλειάς υπερτερούν των αρνητικών σε διαφορετικές περιστάσεις; Ένας εργένης μπορεί να θέλει να δουλεύει δεκαπέντε ώρες την ημέρα, επειδή η δουλειά του και η κοινωνική του ζωή είναι συνώνυμες· όταν ο ίδιος άνθρωπος κάνει οικογένεια, οι αντιστάθμισεις –και τα εξωτερικά αποτελέσματα– αλλάζουν. Ένας ενιαίος φόρος αντιμετωπίζει τους ανθρώπους σαν να ήταν πανομοιότυποι και με προτιμήσεις γνωστές στον ωφελιμιστή κεντρικό σχεδιαστή.

Από την ιστορία του φάρου του Κόουζ γνωρίζουμε επίσης ότι τα δημόσια αγαθά μπορούν να παρασχεθούν από την αγορά σε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι συνειδητοποιούσαν οι οικονομολόγοι πριν τη μελέτη του. Με τους όρους της αντιστάθμισης εργασίας/ελεύθερου χρόνου, οι τοπικές συμβάσεις και αργίες, οι αποφάσεις για το ωράριο της επιχείρησης και τις διακοπές που λαμβάνουν οι μεγάλοι εργοδότες κτλ, βοηθούν όλα στην κοινωνικοποίηση των αποφάσεων για τον ελεύθερο χρόνο, χωρίς κεντρικό σχεδιασμό. Η ιδέα ότι η παρακολούθηση των εγκεφαλικών σημάτων μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον σχεδιασμό ενός βέλτιστου φόρου στην εργασία για όλα τα άτομα ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη ευτυχία για τον μέγιστο αριθμό ανθρώπων, αποτελεί τυπική έπαρση του κεντρικού σχεδιασμού.

Τα οικονομικά της ευτυχίας και η πολιτική ελευθερία

Ένα από τα συμπεράσματα της ανάλυσης του Λέαρντ είναι ότι η φορολογία προσώπων στις χώρες που έχουν φτάσει σε ένα σταθερό επίπεδο ευτυχίας πρέπει να είναι υψηλή, ειδικά στο όριο.

Ποιο είναι λοιπόν το κατάλληλο επίπεδο οριακής φορολογίας; Τα ποσοτικά στοιχεία μόλις τώρα αρχίζουν να συλλέγονται, όμως έχω ήδη προτείνει 30% για να αντιμετωπίσουμε τον ανταγωνισμό, ενώ τα στοιχεία δείχνουν άλλο τόσο τουλάχιστον για να αντιμετωπίσουμε τον εθισμό. Άρα, ένα 60% θα ήταν κατάλληλο, και αυτό είναι στην πραγματικότητα το τυπικό επίπεδο οριακής φορολογίας στην Ευρώπη – αν λάβουμε υπόψη άμεσους και έμμεσους φόρους. (Layard, 2003: Διάλεξη Ι)

Αυτό έχει εμφανείς επιπτώσεις στην προσωπική ελευθερία. Ο

Λέαρντ είναι συμφιλιωμένος μαζί τους επειδή το δόγμα του για την πολιτική ελευθερία είναι αυτό που ο Αζάια Μπερλίν [Isaiah Berlin] ονόμασε «θετικό», και εγώ προτιμώ να αποκαλώ «κτητικό».

Έχει γίνει του συρμού να παραβλέπουμε τη διάκριση του Μπερλίν μεταξύ αρνητικής και θετικής ελευθερίας. Η αντίληψή του για την ελευθερία είτε κηρύσσεται πολύ στενή, είτε η ίδια η διάκριση απορρίπτεται επειδή η αρνητική ελευθερία υπάγεται στη θετική. Για τον Λέαρντ, ωστόσο, η ελευθερία είναι μια πιο ασαφής έννοια: «Υπάρχουν τουλάχιστον τρεις διαστάσεις στην ελευθερία [λέει]: η πολιτική επιρροή (στην κρατική πολιτική)· η προσωπική ελευθερία (πχ ελευθερία του λόγου)· και η οικονομική ελευθερία (του επιχειρείν) (ό.π. Διάλεξη ΙΙΙ, σελ. 9). Ο Αμάρτια Σεν, απ' τη μεριά του, στο *Development as Freedom* (1999), αναφέρει πέντε διακριτές ελευθερίες: πολιτικές ελευθερίες, οικονομικές διευκολύνσεις, κοινωνικές ευκαιρίες, εγγυήσεις διαφάνειας και προστατευτική ασφάλεια. Αλλά, όπως το θέτει ο Μπερλίν με την απαρämλλη καλή του αίσθηση, «η ελευθερία είναι ελευθερία, δεν είναι ακριβοδικία, ή δικαιοσύνη, ή κουλτούρα, ή ανθρώπινη ευτυχία, ή μια ήσυχη συνείδηση» (1969 [1958]: 125).

Δεν συμπαθώ τον όρο «αρνητική» για την έννοια της ελευθερίας από την παράνομη παρέμβαση των άλλων στη ζωή μου και την παρουσία μου. Και το να αποκαλείς «θετική» την ιδέα ότι κάποιος δεν είναι ελεύθερος αν δεν έχει τα μέσα για να απολαμβάνει την ελευθερία να κάνει αυτό που επιθυμεί, κάνει την αποκαλούμενη θετική ελευθερία να ακούγεται πολύ πιο ελκυστική απ' όσο της αξίζει.

Η κλασική ή τυπική ελευθερία δεν είναι αρνητική, παρά μόνο στο ότι περιλαμβάνει την δυνατότητα να λέμε «όχι» σε αδικαιολόγητες εισβολές στην προσωπική μας σφαίρα. Για τον Μπερλίν, η προσωπική ελευθερία σήμαινε να μην υποφέρει κανείς από βία ή καταναγκασμό. Έπρεπε να διαχωριστεί από την κατοχή μέσων, ευκαιρίες, ή, όπως τις λέει ο Σεν, «λειτουργιών»⁶¹, που επιτρέπουν σε κάποιον να αναπτύξει την προσωπικότητά του, ή να γίνει ευτυχισμένος, ή να ανήκει σε μια αξιοσέβαστη ομάδα. Δυστυχώς, η προαγωγή της κτητικής ελευθερίας γίνεται συχνά σε βάρος της τυπικής ελευθερίας. Γνωρίζουμε από την εμπειρία ότι το κράτος πρόνοιας με τις διάφορες παροχές του υπονομεύει την προσωπική ευθύνη που είναι απαραίτητη για την αυτοδιάθεση των ελεύθερων ανθρώπων. Θα παραθέσω μόνο τα λόγια του Σεν για την «έμμεση ελευθερία» για να στηρίξω τη θέση μου: «Το τι θα διάλεγε ένα άτομο αν είχε πράγματι τον έλεγχο,

61 Sen (1992: 40). Οι λειτουργίες ενός ατόμου «μπορούν να ποικίλλουν από τέτοια στοιχειώδη πράγματα όπως το να τρέφεται επαρκώς και να έχει καλή υγεία,... σε πιο σύνθετα επιτεύγματα όπως το να είσαι ευτυχισμένος, να έχεις αυτοεκτίμηση, να συμμετέχεις στη ζωή της κοινότητας... Η ικανότητα να επιτύχεις αυτές τις λειτουργίες... συνιστά την ελευθερία ενός ατόμου – τις πραγματικές ευκαιρίες – να ευημερεί... «ελευθερία της ευημερίας»».

αποτελεί ένα σημαντικό κριτήριο για να κρίνουμε την ελευθερία του. ...Ο χαρακτηρισμός κοινωνικής επιλογής της ελευθερίας συγκρίνει αυτό που προκύπτει με αυτό που θα είχε επιλέξει ένα άτομο (αν και όχι απαραίτητα από το ίδιο». Ο απόλυτος πατερναλισμός.

Θέλω να υπογραμμίσω τη σπουδαιότητα των τυπικών ελευθεριών, ακριβώς για τους πολύ φτωχούς. Αυτό που φαίνεται προστασία μόνο για τους πλούσιους είναι μια σημαντική άμυνα για τον φτωχό, την παλλακίδα και τον παρία. Χωρίς habeas corpus, ελάχιστα περιουσιακά δικαιώματα, σεβασμό των συμφωνιών με τον εργοδότη, τον σύζυγο, τον σπιτονοικοκύρη, χωρίς δικαίωμα ψήφου, ο προλετάριος δεν μπορεί ούτε κατά διάνοια να βάλει το πόδι του στον δρόμο προς την αύξηση της ευημερίας, τη δικής του και της οικογενείας του. Η υψηλή φορολογία για τους «πλούσιους» γίνεται σύντομα υψηλή φορολογία για τη μεσαία τάξη και τους φτωχούς: οι φόροι που επιβάλλονται για την ευτυχία της κοινωνίας γίνονται σύντομα περιττή σπατάλη για όλους.

Το συμπέρασμά μου είναι ότι τα οικονομικά της ευτυχίας, που ο λόρδος Λέαρντ οικοδόμησε σε ωφελιμιστικά θεμέλια, εξυψώνουν τον φθόνο σε δημόσια αρετή, θέτουν σε κίνδυνο τις ατομικές ελευθερίες και εμποδίζουν την κοινωνική πρόοδο.

Η δικαιοσύνη της αγοράς

Η φυλή και η αγορά

Πηγαίνουμε τώρα στα κεντρικά ερωτήματα. Μας κάνει ο πολιτισμός ευτυχισμένους; Είναι η ευτυχία καλός οδηγός για την πρόοδο της κοινωνίας μας; Στο Κεφάλαιο 10 του πρώτου τόμου του έργου του Η Ανοικτή Κοινωία και οι Εχθροί της, ο Πόπερ [Popper] ήρθε αντιμέτωπος με την ανάγκη να κατανοήσει γιατί η πλατωνική πολιτική φιλοσοφία είχε τέτοια επιτυχία μέσα τους αιώνες. Μετά από μακρά έρευνα, αναγκάστηκε να συμπεράνει ότι «και τα παλιά και τα νέα ολοκληρωτικά κινήματα στηρίζονταν στο γεγονός ότι προσπαθούσαν να ανταποκριθούν σε μια πολύ πραγματική ανάγκη»: «Μου φαίνεται ότι η απόφαση του Πλάτωνα να κάνει το κράτος και τους πολίτες του ευτυχισμένους δεν είναι απλή προπαγάνδα. Είμαι έτοιμος να αναγνωρίσω αυτή τη θεμελιώδη καλή προαίρεση. Θεωρώ ότι είχε δίκιο, έως ένα βαθμό, στην κοινωνιολογική ανάλυση επάνω στην οποία βάσισε την υπόσχεση του για ευτυχία».

Όταν παραθέτει κανείς αυτές τις σκέψεις του Πόπερ, πρέπει να προσθέτει ότι δεν είναι φυσικά όλοι οι φιλόσοφοι που επιθυμούν μια ευτυχισμένη κοινωνία υπέρμαχοι του ολοκληρωτισμού. Είναι αλήθεια, ωστόσο, ότι συνήθως διάκεινται εχθρικά απέναντι στο

εμπόριο και στον ανταγωνισμό, τα θεμέλια της Ανοικτής Κοινωνίας, επειδή κάνουν πολλούς δυστυχισμένους. Συνεχίζοντας ο Πόπερ την ανάλυσή του για την Αφηρημένη Κοινωνία: «... ο Πλάτωνας, με βαθύ κοινωνιολογικό ένστικτο, διαπίστωσε ότι οι σύγχρονοί του βρίσκονταν υπό σοβαρή πίεση και αυτή οφειλόταν στην κοινωνική επανάσταση που είχε ξεκινήσει με την άνοδο της δημοκρατίας και του ατομικισμού» (1957 [1945]: 171-2).

Η ζωή στη φυλή είναι πιο συμβατή με τα κληρονομικά μας χαρακτηριστικά. Όταν η κοινωνία απομακρύνεται από τη λειτουργία της ως οργανισμός, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι ανησυχητικό.

Μια ανοικτή κοινωνία μπορεί να γίνει βαθμιαία αυτό που θα ονόμαζα μια «αφηρημένη κοινωνία». Θα φανταζόμασταν μια κοινωνία όπου οι άνθρωποι πρακτικά δεν συναντώνται ποτέ ενώπιος ενωπίω – όπου όλες οι δουλειές γίνονται από απομονωμένα άτομα που επικοινωνούν με δακτυλογραφημένες επιστολές ή τηλεγραφήματα και κυκλοφορούν με κλειστά αυτοκίνητα... Φυσικά, δεν μπορεί ούτε πρόκειται να υπάρξει ποτέ μία πλήρως ή κατά κύριο λόγο, αφηρημένη κοινωνία.

Όπως συμπέρανε ο Πόπερ: «Παρ' όλο που η κοινωνία έχει γίνει αφηρημένη, η βιολογική σύσταση του ανθρώπου δεν έχει αλλάξει πολύ· οι άνθρωποι έχουν κοινωνικές ανάγκες τις οποίες δεν μπορούν να ικανοποιήσουν σε μια αφηρημένη κοινωνία» (ό.π. 174-5).

Ο αδιαφανής χαρακτήρας της Μεγάλης Κοινωνίας

Αυτές οι σκέψεις, όπως επαναδιατυπώθηκαν από τον Χάγιεκ όταν μιλούσε για τη Μεγάλη Κοινωνία, μας δίνουν μια ιδέα του γιατί υπάρχει τέτοια αντίσταση στην οικονομία της αγοράς και στην παγκοσμιοποίηση στις ανεπτυγμένες χώρες, αν και όχι και τόσο στις πετυχημένες αναδυόμενες οικονομίες. Πρώτον, το είδος της κοινωνίας στην οποία ζούμε σήμερα είναι δύσκολο να γίνει κατανοητό και άρα αποδεκτό. Οι κοινωνικοί θεσμοί δεν είναι ορατοί παρά σε συμβολικό επίπεδο και μπορούν μόνο να περιγραφούν με τη βοήθεια κατά προσέγγιση νοητικών μοντέλων. Έτσι, η οικονομική αγορά έχει μόνο παρατηρήσιμες, μερικές εκφάνσεις, αλλά δεν μπορεί να γίνει κατανοητή ως όλον. Ομοίως, το χρήμα χρησιμοποιείται από όλους, αλλά δεν μπορεί να γίνει κατανοητό σε όλες τις συνέπειες.

Δεύτερον, η κατανόηση της δομής και των λειτουργιών των κοινωνικών θεσμών γίνεται δυσκολότερη επειδή αυτοί δεν είναι ούτε φυσικοί ούτε ορθολογικοί. Όπως επισήμανε ο Χάγιεκ στον Επίλογο του Τόμου III του Νόμος, Νομοθεσία και Ελευθερία [Law, Legislation and Liberty] (1982 [1979]): «Τα βασικά εργαλεία του πολιτισμού – γλώσσα, ήθη, νόμος και χρήματα – είναι όλα αποτέ-

λεσμα αυθόρμητης ανάπτυξης και όχι σχεδιασμού, και τα δύο τελευταία η οργανωμένη εξουσία τα πήρε υπό τον έλεγχό της και τα διέφθειρε τελείως» (ό.π.: 163).

Τρίτον, τα έθιμα και οι κανόνες της οικονομίας της αγοράς συγκρούονται με την κληρονομημένη σύστασή μας και ίσως μας κάνουν «δυο-στυχιμένους». Υπάρχουν πολλά χαρακτηριστικά μιας ανοιχτής κοινωνίας που πηγάζουν ενάντια στη φύση μας όπως αυτή διαμορφώθηκε στη διάρκεια πολλών αιώνων ζωής στη φυλή, και ο Χάγιεκ δίνει πολλά παραδείγματα «αφύσικων» πρακτικών που επικρατούν στις οικονομίες της αγοράς: «Η ανεκτικότητα της συναλλαγής με τους απέξω, η αναγνώριση της οριοθέτησης της ιδιοκτησίας, κυρίως στη γη, η επιβολή των συμβατικών υποχρεώσεων, ο ανταγωνισμός με τους συναδέλφους στο ίδιο επάγγελμα, η μεταβλητότητα των αρχικά εθιμικών τιμών, ο δανεισμός χρημάτων, ιδίως με τόκο...» (ό.π.: 161).

Αυτές οι πρακτικές αντιμάχονται τα έθιμα των μικρών πρόσωπο-με-πρόσωπο κοινωνιών, όπου διαμορφώθηκαν οι ενστικτώδεις ηθικές μας αντιδράσεις.

Η σκληρή πειθαρχία της ελευθερίας

Όλα αυτά κάνουν τον Χάγιεκ να υπογραμμίσει ότι οι κανόνες και οι θεσμοί της Μεγάλης Κοινωνίας, που είναι απαραίτητοι για την πρόοδο και την ελευθερία, δεν έχουν στήριξη ως κάτι φυσικό ή ορθολογικό. Κατ' αρχάς, «τα ήθη που συντηρούν την ανοιχτή κοινωνία δεν ικανοποιούν τα ανθρώπινα συναισθήματα». Επειδή η ανοιχτή κοινωνία δεν ήταν ποτέ στόχος της εξέλιξης (αν η εξέλιξη μπορεί να έχει στόχο), τα συναισθήματα που εντυπώθηκαν στην καρδιά του ανθρώπου του έλεγαν μόνο «τι θα έπρεπε να κάνει στο είδος της κοινωνίας στο οποίο είχε ζήσει στο μακρινό παρελθόν». Στην πραγματικότητα, οι κανόνες που μάθαμε από την πολιτισμική επιλογή «... έγιναν απαραίτητοι κυρίως για να καταστέλλουν κάποιους από τους έμφυτους κανόνες που ήταν προσαρμοσμένοι στη ζωή των κυνηγών και τροφосуλλεκτών, οι οποίοι ήταν οργανωμένοι σε μικρές ομάδες δεκαπέντε έως σαράντα ατόμων υπό έναν αρχηγό, και προστάτευαν μια περιοχή από εξωτερικούς εχθρούς» (ό.π.: 161-2).

Ούτε και επινοήθηκε η ηθική της Μεγάλης Κοινωνίας από τη λογική μας. Όπως επισήμανε ο Άνταμ Φέργκιουσον Adam [Ferguson] πριν από 250 χρόνια και επανέλαβε φυσικά ο Μίζες τον περασμένο αιώνα, οι θεσμοί μας είναι το αποτέλεσμα της ανθρώπινης δράσης αλλά όχι του ανθρώπινου σχεδιασμού.

Αυτή η δυσαρμονία στη σύγχρονη ζωή καθιστά αδύνατη τη χρησιμοποίηση της ευτυχίας ως οδηγού για όλες τις αποφάσεις που πρέπει να πάρουμε στις σημερινές κοινωνίες. Οι φυσικές πα-

πορμήσεις της ηδονής και του πόνου δεν είναι ο οδηγός που χρειάζομαστε σε μια εμπορική κοινωνία. Ο ωφελισμός είναι βασικά εσφαλμένος επειδή προσπαθεί να στηρίξει την ηθική της Ανοικτής Κοινωνίας στις φυσικές παρορμήσεις του πόνου και της ηδονής. Και πάλι, όπως υπογραμμίζει ο Χάγιεκ, η ηδονή δεν είναι το τέλος για το οποίο πασχίζαμε κατά την εξέλιξή μας, αλλά απλά ένα σήμα που κατηύθυνε τα άτομα να κάνουν ό,τι ήταν συνήθως απαραίτητο για τη συντήρηση της ομάδας. Εν ολίγοις: «ο άνθρωπος έχει εκπολιτιστεί σε μεγάλο βαθμό ενάντια στις επιθυμίες του» (ό.π. 168, με έμφαση στο πρωτότυπο). Οι κονστρουκτιβιστικές ωφελιστικές θεωρίες αντλούν τους κανόνες τους από την επιθυμία να υπηρετήσουν την ατομική ηδονή ως αυτοσκοπό. Δεν υπάρχει εγγύηση ότι η εφαρμογή τέτοιων θεωριών θα επιτρέψει στη Μεγάλη Κοινωνία να επιβιώσει. Η Μεγάλη Κοινωνία δεν είναι αποτέλεσμα συνειδητής προσπάθειας για μεγιστοποίηση της ευτυχίας και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι θα επιβιώσει αν επιδιώξουμε συνειδητά αυτό τον στόχο.

Μπορούμε να δούμε πώς η σκόπιμη προσπάθεια να δημιουργήσουμε μια κοινωνία βασισμένη στον ωφελιστικό υπολογισμό του πόνου, της ηδονής και της ευτυχίας θα υπονομεύσει τη Μεγάλη Κοινωνία με συγκεκριμένες εναλλακτικές πολιτικές. Ειδικά οι σκληρές τιμωρίες, οι πολύ αυστηρές μεταναστευτικές πολιτικές, οι περιορισμοί στο εμπόριο και άλλα, είναι όλες πολιτικές που θα μπορούσαν να αυξήσουν τη μετρημένη ευτυχία. Η διάθεση να τιμωρήσουμε, ο φόβος των άγνωστων σ' εμάς ανθρώπων και η επιθυμία να προστατεύσουμε τις δουλειές μας, είναι φυσικά ένστικτα που μπορεί κάλλιστα να είναι –ή μπορεί και να ήταν– σημαντικά για την επιβίωση της μικρής ομάδας. Είναι ωστόσο, επιβλαβή για τη διατήρηση της Μεγάλης Κοινωνίας στην οποία στηρίζονται ο πολιτισμός και η ευμάρειά μας (και η μακροπρόθεσμη ευημερία). Δεν αποτελούν συνεπώς καλό οδηγό δημόσιας πολιτικής, ακόμη και αν άτομα ή μικρές ομάδες που δρουν ελεύθερα επιθυμούν να υιοθετήσουν κάποιες από αυτές τις αρχές στην καθημερινή τους ζωή.

Η ηθική απόρριψη της οικονομίας της αγοράς

Η αυθόρμητη απόρριψη της ηθικής της ανοικτής κοινωνίας έχει ένα μη αναμενόμενο αποτέλεσμα: οδηγεί τους απλούς ανθρώπους στο να δυσανασχετούν με τα συμπεράσματα της οικονομικής επιστήμης, ακόμη και όταν είναι καλά τεκμηριωμένα και δοκιμασμένα. Αυτό κάνει τη ζωή του κλασικού οικονομολόγου μια κουραστική εμπειρία. Η επιστήμη μας των οικονομικών φαίνεται να αντιτίθεται στις αγαπημένες πεποιθήσεις και τις ηθικές αξίες των απλών ανθρώπων, έτσι οι αγορές γίνονται μιστές και υφίστανται συνεχείς παρεμβάσεις.

Σε ένα πρόσφατο οξυδερκές άρθρο, οι Clark και Lee (2011) υπογραμμίζουν το γεγονός ότι τα συμπεράσματα της οικονομικής ανάλυσης συχνά απορρίπτονται χωρίς δεύτερη σκέψη εξαιτίας της ηθικής που φαίνεται να τα συντηρεί. Η πολιτική οικονομία της αγοράς, είτε είναι σωστή είτε λάθος στα συμπεράσματά της για τα γεγονότα και στις προβλέψεις της, κάνει πολλούς να νιώθουν ότι είναι εντελώς ανήθικη. Λένε ότι στηρίζεται στην απληστία, ότι είναι άδεια από ανθρώπινα αισθήματα, ακόμη και ότι υπονομεύει την ίδια την ηθική της σκληρής δουλειάς και του πειθαρχημένου υπολογισμού που οδήγησαν επιτυχία της. Αυτές οι εσφαλμένες αντιλήψεις τροφοδοτούνται από τη σύγκρουση ανάμεσα στην κοινή ηθική και την απρόσωπη ηθική της αγοράς.

Η σύγκρουση των δύο τύπων ηθικής στις προοδευτικές κοινωνίες πρέπει να αναγνωριστεί για να ελευθερωθεί η αγορά από την παρέμβαση που υπονοείται στα οικονομικά της ευτυχίας. Οι Clark και Lee διαχωρίζουν εμφανώς τη θέση τους από τον ωφελιμισμό ως κοινά αποδεκτό κανόνα ηθικής και προχωρούν στη διάκριση μεταξύ δύο τύπων ηθικής του καθήκοντος: «μεγαλόψυχη ηθική» και «κοινή ηθική».

Η μεγαλόψυχη ηθική ορίζεται ως το να βοηθάμε τους άλλους με τρόπο που πληροί τρία χαρακτηριστικά – να βοηθάμε εκουσίως, με προσωπική θυσία, και είναι αναγνωρίσιμοι αυτοί που ωφελούνται... Η κοινή ηθική, με την ευρεία έννοια, είναι να υπακούμε στους γενικά αποδεκτούς κανόνες ή νόρμες διαγωγής, όπως να λέμε την αλήθεια, να τηρούμε τις υποσχέσεις μας και τις συμβατικές μας υποχρεώσεις, να σεβόμαστε τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των άλλων και να μη βλάπτουμε τους άλλους εκ προθέσεως (ό.π.: 3, 6).

Η αγαθοεργία, είπε ο Άνταμ Σμιθ, αναφερόμενος σε αυτό που οι Clark και Lee αποκαλούν μεγαλόψυχη ηθική, «...είναι λιγότερο σημαντική για την ύπαρξη της κοινωνίας απ' ό,τι η δικαιοσύνη... Η αγαθοεργία... είναι το στολίδι που ομορφαίνει, όχι το θεμέλιο που στηρίζει το κτίριο... Η δικαιοσύνη ή η κοινή ηθική, αντιθέτως, είναι ο κύριος πυλώνας που στηρίζει ολόκληρο το οικοδόμημα» (1976 [1759]: 86).

Η κοινή ηθική, ενώ είναι ουσιώδης για την ύπαρξη της κοινωνίας, είναι πολύ λιγότερο ελκυστική για τους απλούς ανθρώπους, και στην πραγματικότητα συχνά δεν αναγνωρίζεται καν ως ηθική. Αυτό συμβαίνει γιατί, σε αντίθεση με τη μεγαλόψυχη ηθική, η κοινή ηθική έχει τρία χαρακτηριστικά που έρχονται σε αντίθεση με τα τρία που διατυπώθηκαν πιο πάνω: είναι ιδιοτελής, επωφελής –και για τα δύο μέρη– και διαχέεται μεταξύ ανώνυμων συναλλασσομένων. Γι' αυτό, λένε οι συγγραφείς, το «αόρατο χέρι» του Σμιθ είναι τόσο λίγο σεβαστό.

Μπορούμε συνεπώς να καταλάβουμε γιατί η κοινή ηθική κατα-

κρίνεται από τους ανθρώπους που δεν αναγνωρίζουν ότι έχει πολύ πιο γενικά και ανθρωπιστικά αποτελέσματα στην κοινωνία απ' ό,τι η προσωπική μεγαλοψυχία. Έτσι, σοκάρονται όταν ακούν ότι ο Μπιλ Γκέιτς ή ο Γουόρεν Μπάφετ έχουν κάνει πολύ μεγαλύτερο καλό με τις επιχειρήσεις τους παρά με τις αγαθοεργίες τους. Εν ολίγοις: «Είναι πολύ ευκολότερο να καταλάβουμε την επίμονη κριτική στις αγορές και στη δικαιολόγησή τους με το αόρατο χέρι, όταν αντιληφθούμε την ισχυρή συναισθηματική προσκόλληση στη μεγαλόψυχη ηθική» (Clark και Lee, 2011: 7-8).

Η αναπόφευκτη ηθική σύγκρουση
στην καρδιά της ελεύθερης κοινωνίας

Θα τελειώσω αυτή τη φιλοσοφική κριτική στα οικονομικά της ευτυχίας με μια προειδοποίηση για το λάθος να εφαρμόζουμε τους ηθικούς κανόνες της μεγαλοψυχίας στη λειτουργία της οικονομικής αγοράς. Ένας ηθικός μονισμός βασισμένος στη φυσική ηθική προκαλεί σύγχυση στην κρίση καλοπροαίρετων ανθρώπων για τον χαρακτήρα των συναλλαγών στην οικονομική αγορά, όπου ο «μη-τουισμός» [tuism: η θεωρία ότι όλη η σκέψη απευθύνεται σε κάποιο δεύτερο πρόσωπο] κυριαρχεί, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο την ελευθερία και παρεμβαίνοντας στην καπιταλιστική πρόοδο. Αντιστρόφως, ο ηθικός μονισμός δεν είναι ανεκτός όταν προσπαθούμε να εφαρμόσουμε την ηθική της ελεύθερης αγοράς στις προσωπικές σχέσεις. Οι Clark και Lee παραθέτουν εύστοχα τα λόγια του Χάγιεκ (1988: 18) σε αυτό το σημείο:

Αν έπρεπε να εφαρμόσουμε τους αμετάβλητους, απεριόριστους κανόνες του μικρόκοσμου (δηλαδή της μικρής ομάδας ή ας πούμε, της οικογενείας μας) στον μακρόκοσμο (τον ευρύτερο πολιτισμό μας), όπως τα ένστικτά μας και οι συναισθηματικές μας επιθυμίες μάς κάνουν συχνά να επιθυμούμε, θα τον καταστρέφαμε. Και αν εφαρμόζαμε πάντα τους κανόνες της διευρυμένης τάξης στις πιο οικείες μας ομάδες, θα τις συντρίβαμε. Συνεπώς, πρέπει να μάθουμε να ζούμε σε δύο κόσμους ταυτόχρονα.

Τα οικονομικά της ευτυχίας, που επιχειρούν να μεταφέρουν μια ελαττωματική ηδονιστική ηθική στην οργάνωση μιας ανοιχτής κοινωνίας, πρέπει να κηρυχθούν ανεφάρμοστα.

Παραπομπές

Anouilh, J. (2008 [1944]), *Antigone*, Paris: La Table Ronde.

Bentham, J. (1830), *Constitutional Code*, στο *The Collected Works of Jeremy Bentham*, τόμ. Ι, επιμ. F. Rosen και J. H. Burns, Oxford: Clarendon Press.

Bentham, J. (1954), 'Defence of a maximum', στο *Economic Writings*, τόμ. III, επιμ. W. Stark, London: Royal Economic Society, σελ. 257–8.

Bentham, J. (1970 [1789]), *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (MS 1780, 1η εκδ. 1789, 2η εκδ. 1823), επιμ. J. H. Burns και H. A. L. Hart για *The Collected Works of Jeremy Bentham*, London: University of London and the Athlone Press.

Berlin, I. (1969 [1958]), 'Two concepts of liberty', στο *Four Essays on Liberty*, Oxford: Oxford University Press.

Clark, J. R. και D. R. Lee (2011), 'Markets and morality', *Cato Journal*, 31(1): 1–25.

Coase, R. (1975), 'Lighthouse economics', *Journal of Law and Economics*, 17(2): 357–76.

Dinwiddy, J. (2003 [1975]), 'Bentham's transition to political radicalism', στο W. Twining (επιμ.), *Bentham: The Selected Writings of John Dinwiddy*, Stanford, CA: Stanford University Press.

Ferguson, A. (1967 [1767]), *An Essay on the History of Civil Society*. Αποσπάσματα δημοσιευμέν στο *The Scottish Moralists on Human Nature and Society*, επιμ. L. Schneider, Chicago, IL: University of Chicago Press.

Hall, E. (2010), *Greek Tragedy. Suffering under the Sun*, Oxford: Oxford University Press.

Hayek, F. A. (1982 [1979]), 'Epilogue: the three sources of human values', στο *Law, Legislation and Liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*, τόμ. III: *The Political Order of a Free People*, London: Routledge & Kegan Paul.

Hayek, F. A. (1988), *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*, Chicago, IL, and London: University of Chicago Press and Routledge.

Hume, D. (1739), *A Treatise of Human Nature*, πολλές εκδόσεις.

Layard, R. (2003), *Lionel Robbins Memorial Lectures 2002/3*, I: 'Happiness: has social science a clue?'; II: 'Income and happiness: re-thinking economic policy'; III: 'What would make a happier society', *London School of Economics*, 3, 4 and 5 March.

Popper, K. R. (1957 [1945]), *The Open Society and Its Enemies*, 3η αναθεωρημένη έκδοση, London: Routledge & Kegan Paul.

Rawls, J. (1999), *A Theory of Justice*, αναθεωρημένη έκδοση, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Robbins, L. (1947), *The Economic Problem in Peace and War. Some Reflections on Objectives and Mechanisms*, *London School of Economics*.

Sen, A. K. (1983), 'Liberty and social choice', *Journal of Philosophy*, 80(1): 5–28.

Sen, A. K. (1992), *Inequality Reexamined*, Oxford: Clarendon Press.

Sen, A. K. (1999), *Development as Freedom*, Oxford: Oxford University Press.

Smith, Adam (1976 [1759]), *The Theory of Moral Sentiments*, επιμ. D. D. Raphael και A. L. MacFie, Oxford: Clarendon Press.

Αγαπητοί αναγνώστες,

Το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας που ξεκίνησε το 2019 μεταξύ των εκδόσεων Φιλελεύθερος Τύπος Α.Ε. και του Κέντρου Φιλελεύθερων Μελετών – Μάρκος Δραγούμης (ΚΕΦΪΜ). Ο στόχος μας είναι να αυξήσουμε τον αριθμό και την ποιότητα των φιλελεύθερων εκδόσεων στη γλώσσα μας προκειμένου να μειωθεί ο οικονομικός αναλφαβητισμός και να αμφισβητηθεί η κυριαρχία της αντι-φιλελεύθερης διανόησης στον πολιτικό διάλογο.

Το ΚΕΦΪΜ «Μάρκος Δραγούμης» είναι μια ανεξάρτητη, μη κομματική δεξαμενή σκέψης που στοχεύει στην αύξηση της ατομικής και οικονομικής ελευθερίας των Ελλήνων μέσω της προώθησης φιλελεύθερων ιδεών και προτάσεων πολιτικής. Εμπνέεται από το όραμα μιας Ελλάδας πρότυπο οικονομικής και κοινωνικής ελευθερίας, που παρέχει στους πολίτες της τη δυνατότητα να δημιουργούν και να επιδιώκουν τα όνειρα και τις φιλοδοξίες τους. Το ΚΕΦΪΜ δραστηριοποιείται σε 4 στρατηγικούς πυλώνες δράσης: Τη διατύπωση προτάσεων πολιτικής, την προώθηση των ατομικών ελευθεριών, την προώθηση του οικονομικού αλφαβητισμού, και την ενίσχυση του φιλελεύθερου κινήματος στην Ελλάδα. Οι δράσεις και οι πρωτοβουλίες του το έχουν αναδείξει μεταξύ των δυναμικότερων και επιδραστικότερων δεξαμενών σκέψης στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο των στρατηγικών διεθνών του συνεργασιών, το ΚΕΦΪΜ είναι μέλος του Atlas Network, του EPICENTER και του European Liberal Forum.

Μάθετε περισσότερα για το ΚΕΦΪΜ στο www.kefim.org.

Με τιμή,

Αλέξανδρος Σκούρας
Πρόεδρος του ΚΕΦΪΜ

